

Юрій Ячейкін

ЗОРЯ ХРЕСТОВИХ ПОХОДІВ

МАНУСКРИПТ

МАНУСКРИПТ

Юрiй ЯЧЕЙКiН

**ЗОРЯ
ХРЕСТОВИХ
ПОХОДiВ**

УДК 94 (100)

ББК 63.3 (0)

Я 95

Юрій ЯЧЕЙКІН

Я 95 Зоря хрестових походів. –

К.: Зелений Пес, 2007. – 352 с.

ISBN 978-966-2938-10-4

Доля вибирає того, хто дивиться їй в обличчя і не відводить погляду.

Але часом обличчя долі стає обличчям найлютішого ворога. Гейнріхові IV, германському імператорові, було лише 27 років, коли самозваний папа Гільдебрант вирішив випробувати на ньому свою владу. Історики називають це боротьбою за інвеституру – боротьбою, у якій королі та імператори змушені були схилитися перед римським понтифіком. Саме ця перемога дала католицькій церкві не просто номінальну владу над світськими правителями, але владу повелівати душами людей. Результат – хрестові походи, розкол церков, альбігойські війни, багаття інквізиції...

На думку Юрія Ячейкіна, ці відомі події – лише позірна перемога церкви, адже факти свідчать зовсім про інше.

ББК 63.3 (0)

© Ю. Ячейкін, 2005

© ТОВ «Джерела М»,

художнє оформлення,

оригінал-макет, виключна

ліцензія на видання, 2005

ISBN 978-966-2938-10-4

Потойбіччя історії

У Голівуді зробили історичне «відкриття» – греки постали на Трою тому, що троянці заважали їхній торгівлі з... Візантією. Тобто із країною, яка з'явилася на території тієї самої Греції, але на тисячу років пізніше. Авжеж, куди там Гомеру до мудрих голлівудських режисерів...

Подібних перлів у рекламаних творах що не день більшає. Особливо часто це трапляється, коли пишуть про модне нині Середньовіччя й супермодні у публіки хрестові походи.

Автор цієї книжки, Юрій Ячейкін, погоджується, що від художнього твору не можна вимагати суворого дотримання історичної достовірності, але межа перекручень повинна все-таки бути встановлена, тим більше що поганий приклад творців блокбастерів почали наслідувати і деякі вчені. Сучасні дослідження надто часто грішать «загадками», «таємницями», «химерами» й «дивовижами», вартими пера фантастів, а не істориків. Звідки що й береться...

А ось звідки – сказати дуже легко. З кабінетної тиші, з м'яких фотелів, а головне – з офіційних доктрин, які нав'язують суспільній думці «політично правильні» теорії та стереотипи щодо минулого й майбутнього. І якщо офіційно затверджені знання суперечать історичним документам чи власне

історії – тим гірше для останньої. Бо справжніх документів широка публіка не читає.

Між тим, переважна більшість документів, літописів, хронік і зводів давним-давно опублікована і жодної таємниці не становить. Їх можна взяти в бібліотеці чи навіть купити в книжковому магазині і переконатися на власні очі, що і як відбувалося в ті далекі часи.

Саме таким шляхом пішов Юрій Ячейкін. Розгадки від історичних ломиголівок він знаходить у документах, просто уважно їх вивчаючи та роблячи висновки. В цій книзі об'єднані під однією обкладинкою два тексти – «Переддень хрестових походів» і «Легенди заморських мандрів», адже ці книжки не лише хронологічно продовжують одна одну, а й дають змогу з різних боків подивитися на той клубок проблем, який породив хрестові походи, осмислити їх з різних позицій, часом зовсім протилежних.

Проте незважаючи на складні протиріччя, яких торкається Юрій Ячейкін у своїх творах, читати його легко й приємно, адже автор – відомий вітчизняний журналіст і письменник, чудово володіє і словом, і матеріалом. Так звані «загадки Середньовіччя» він викладає емоційно й образно, майже у романній формі, підкріплюючи їх коментарями свідків-хроністів, дослідженнями сучасних істориків та власними висновками.

Нам цікаво було слідкувати за вільною думкою не засліпленого «сенсаціями» дослідника – сподіваємось, читачам теж припаде до смаку.

Від редакції

ПЕРЕДДЕНЬ ХРЕСТОВИХ ПОХОДІВ

(Таємниці божественної Клію)

ХРОНОЛОГІЯ

- 1013.** Датський король Свейн захоплює Нортумбію, центральну частину Англії, і проголошує себе королем. Датчани володіли Англією до 1042 року.
- 1017.** Шлюб Кнута, сина Свейна, й Емми, удови Етельреда II.
- 1027.** Германського короля Конрада II короновано в Римі імператором Священної Римської імперії. Проте сама Італія його цікавила мало.
- 1035.** Вільгельм, син Роберта Нормандського, стає герцогом Нормандії.
- 1042.** Повернення до влади в Англії англосаксонської династії. Королем став Едуард Сповідник (1040–1057). Він спирався на нормандських феодалів, що викликало спротив і повстання місцевої англосаксонської знаті, яку підтримали вільні селяни (1051). З 1053 р. Едуард фактично відсторонений від влади. Після нормандського завоювання Англії образ Едуарда Сповідника був ідеалізований.
- 1044.** Шлюб короля Генріха I (Франція) з Анною Київською, донькою Ярослава Мудрого.
- 1046.** Внаслідок боротьби різних аристократичних партій у Римі одночасно діяли три папи – Бенедикт IX, Григорій IV і Сильвестр III.
- 1046.** Германський король і імператор Священної Римської імперії Генріх III здійснив похід в Італію (1046–1047), скинув своєвольних пап; пізніше германські імператори багато разів призначали кандидатів на папський престол. Зміщення за вимогою короля Генріха III папи Сильвестра III (Синод в Сутрі) стало найвищим виявом панування імператорів над папами.
- 1046.** Роберт Гвіскар, син норманського герцога Танкреда, захопив колишні грецькі провінції Калабрію та

Апулію в Південній Італії. У 1059 р. ці землі папа офіційно передав Роберту в лен, легалізуючи у такий спосіб завоювання норманів.

- 1051.** Повстання ерла Годвіна проти короля Едуарда Сповідника, вигнання Годвіна з Англії.
- 1054, 16 липня.** Розділення християнської церкви на західну – римо-католицьку і східну – греко-католицьку (православну).
- 1056.** Початок правління германського короля й імператора Священної Римської імперії Генріха IV (1056–1106).
- 1059.** Передумови конфлікту між папою та імператором були ідеологічно оформлені у книзі кардинала Гумберта «Проти симонітів» (симонія – продаж духовних місць). Відтак Латеранський собор прийняв Статут, згідно з яким єдиними виборцями папи є лише кардинали-єпископи, а не світські правителі; за імператором залишили право затвердження папи, обраного кардинальською колегією.
- 1060.** Анна Ярославна стала регентшею при малому Філіппі I (перше регентство за історію Франції).
- 1066.** Розгром норвежців у Стамфорд-Бридж Гарольдом II, смерть короля Норвегії Харальда III Жорстокого.
- 1066.** Висадка нормандців Вільгельма Завойовника на острова Британії, початок нормандського завоювання Англії. Розгром англосаксів у битві при Гастингсі, загибель короля Гарольда II.
- 1066.** Вільгельма I Завойовника короновано в Лондоні королем англійським (1066–1087).
- 1073.** Кардинал Гільдебранд стає папою римським під ім'ям Григорій VII (1073–1085). Під час правління заборонив симонію, ввів цілібат. Прагнув верховенства пап над світськими володарями, боровся з імператором Генріхом IV за інвеституру.
- 1075.** Початок відкритої боротьби між папою Григорієм VII и германським королем Генріхом IV за інвеституру (закінчилася в 1122 р. угодою-конкордатом між папою та імператором). Вийшли декрети Лате-

- ранського собору, котрий оголошував недійсними церковні посади, отримані шляхом симонії. Проголошено «Диктат папы» (Dictatus papae), який посилював владу пап. У тому ж році Папа Григорій VII пригрозив Генріху відлученням від церкви.
- 1076, січень.** Загострення боротьби Генріха IV з папою римським Григорієм VII. У Вормсі на імперський собор з'їхалися єпископи, які підтримували Генріха IV. Вони відмовилися дати присягу на вірність папі Григорію VII.
- 1076, лютий.** Григорій VII у Латеранській базиліці прийняв послів імператора, після чого видав вердикт про відлучення Генріха IV від церкви. У відповідь на Великдень того ж року союзник Генріха єпископ Утрехта відлучив папу Григорія VII від церкви. Проте реальних засобів впливу у папи було більше, ніж в утрехтського єпископа.
- 1076, березень.** Григорій VII у спеціальному листі звернувся до германських феодалів и закликав їх виступити проти Генріха, що спровокувало збройну боротьбу опозиції проти Генріха IV влітку цього року.
- 1076, грудень.** Генріх IV разом с дружиною, сином та своїми єпископами переправився через Альпи, щоб отримати в папи відпущення гріхів. Попри досить принизливу форму це був сильний політичний крок з боку Генріха.
- 1077, 28 січня.** Германський король і імператор Священної Римської імперії Генріх IV молив про помилування Григорія VII в замку Каносса («Ходіння в Каноссу»). Після трьох днів покаяння 28 січня він отримав прощення, йому було дозволено увійти в церкву.
- 1077, березень.** Повстали проти Генріха князі обрали антикороля Рудольфа Швабського.
- 1080.** На соборі папа Григорій VII остаточно заборонив світську інвеституру, але Генріх IV це не визнав. Папа знову відлучив Генріха від церкви і послав антикоролю Рудольфу корону с написом «Petra

dedit Petro, Petrus diadema Rudolfo» («Скала дала Петру, Петро – корону Рудольфу»). Генріх скликав у Бриксені собор, на котрому Григорій VII був скинутий і відлучений від церкви. Новим папою Климентом III (1080–1110) був обраний равенський архієпископ Вибер.

- 1080.** Анतिकороль Рудольф смертельно поранений, він помирає.
- 1084.** Вступ Генріха IV в Рим і його коронація папою Климентом III, введеним на престол Генріхом же.
- 1084, травень.** Роберт Гвіскар захоплює Рим та звільняє папу із замку Святого Ангела. Генріх і антипапа змушені залишити Рим, проте й Григорій у ньому не втримався; 25 травня він помер у вигнанні серед норманів.
- 1088.** Григоріанські єпископи, котрі після смерті Григорія VII втекли до норманів, обрали новим папою римським (у протигагу Клименту III) Урбана II (1088–1099), француза з Кліюні, колись довірєну особу Григорія VII. Проте в Рим Урбан зміг повернутися лише в 1093 р.

Пролог

СВЯТИЙ САТАНА, ВІН ЖЕ – ПЕКЕЛЬНА ГОЛОВЕШКА

Епоха хрестових походів – це складний, неоднозначний період історії середньовічної Європи, і розпочався він боротьбою римських пап з німецькими імператорами за верховенство «всесвітньої матері нашої Церкви» над світською владою. Початок її нерозривно пов'язаний з ім'ям папи Григорія VII Великого – спочатку ченця Клюбнського монастиря «святого отця» Гільдебранда, потім кардинала й архідиякона Латеранського двору й за сумісництвом за кулісного ляльководи пап. Нарешті його й самого було інтронізовано у намісники апостола Петра. Хоча фактично боротьба церковників за верховенство і встановлення всесвітньої теократії почалася задовго до Гільдебранда, божественній Клію замануло-

ся пов'язати цю битву гігантів саме з папою Григорієм.

Досить виразно характеризують цього клерикального воїна-теократа його прізвиська, якими нагородили шаленого Гільдебранда його ж сучасники: соратники назвали його Святим Сатаною, супротивники – Пекельною Голоवेशкою. Витончена інтрига була його головною зброєю. Як віртуозно він нею володів, показує вже саме його «обрання» на престол вікарія (намісника) святого ключника від райських врат.

У ті часи в обранні пап німецькі монархи Священної Римської імперії відігравали активну, якщо не визначальну роль. Вони вказували на бажаних кандидатів, часом навіть скидали пап, коли ті їм чимось не догоджали. Тож після кончини чергового папи 1073 році імперським кандидатом став абат дуже впливового Монте-Касинського монастиря, святий отець Дідьє, «знаний праведним і безкорисливим життям». Ще задовго до процедури обрання було відомо, що більшість церковних голосів буде віддано йому.

У такій ситуації Гільдебранда, тоді кардинал-архідиякон двору, на гроші з папської скарбниці, що перебувала у цілковитому його розпорядженні, спровокував у Римі бунт черні проти імперських домагань і на його гробі злетів на папський престол. Сам він і його прихильники вважали таке «дивне обрання» виявом Божого Провидін-

ня, і хай буде відомо всім: глас народу – глас Божий. Скинутому до обрання абату Дідьє, чийого впливу Гільдебранд неабияк побоювався, він послав листа з лицемірними виправданнями:

Олександра, папи Римського, немає більше серед нас, брате мій; смерть його звалилася на мене, потрясла до основ, штовхає в пірву. У той час як над його смертними останками правили заупокійну службу, в народі піднялося сильне хвилювання. Якись збожеволілі священники схопили мене й понесли в Латеранський палац, де й посадили на трон апостола. Я не почну обтяжувати тебе моїми печалями, я тільки прошу твоїх молитов і молінь твоїх братів, щоб Ісус Христос простягнув мені, нещасному, руку й позбавив від мук і небезпеки, яких я хотів би уникнути. Ми чекаємо на тебе, брате мій, у нашому палаці, бо ти знаєш, яку потребу має римська церква у твоїй відданості й мудрості.

Коли Дідьє прибув у Рим, Гільдебранд уже прийняв ім'я Григорій VII і зустрів абата з братерськими обіймами. Більше того, він надав абатові права легата й відрядив до імператора Гейнріха, мотивувавши, що той користується довірою у вінценосця. Дідьє мав сам упросити німецького монарха затвердити Григорія папою, – як водиться, постфактум. У супровідному ж листі він, навпаки, благав «богопомазаного Гейнріха» відринутися

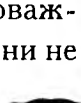
його від престолу, бо ж він, мовляв, усією своєю душею мріє про тишу смиренної монастирської келії, а не про значні тягарі раба рабів Божих¹. Розрахунок простий: імператор розчулиться від такої самозневажливої скромності й затвердить на престолі «нещасливу жертву буйної черні». Мовляв, папа ж, виявляється, цілком гідний...

Однак дурний Гейнріх вчинив по совісті й за законом. Скликаний ним церковний собор зглянувся на слізне моління й усунув прохача від займаної посади за власним бажанням, як це формулюється нині. Люті одуреного у своїх солодких очікуваннях Григорія не було меж. Він послав Дідьє листа з купою безцеремонних докорів і вже не просив, а грізно вимагав, щоб той, використовуючи свій пастирський вплив, схилив Гейнріха до затвердження, оминаючи постанови собору. Проте абат з Монте-Касіно, який, мов змію, зберігав під сутанною образу на самозванця, що вкрав у нього тіару, дав зловтішну відповідь:

Якщо я занадто повільний, то ти занадто квапливий, бо, не дочекавшись поховання Олександра, узурпував Святий Престол супроти всіх канонічних законів.

¹ Раб рабів Божих – папа (тут і далі примітки та виділення автора. – Ред.).

Ситуація загострювалася. «Революція» ніяк не отримувала схвалення. Гейнріх до- ручив графу Ебергарду на місці розібратися в церковних неподобствах і нечуваній сваволі. Посла, який прибув до Риму, папа зустрів пишною процесією всього духівництва й осо- бистою «радісною втіхою». Він сказав, стоїч- но витримуючи взяту ним роль дволикого Януса:

 Мій свідок — Бог, що римляни обрали мене проти моєї волі. Я відмовлявся від папського звання, незважаючи на всі їхні наполягання. Я й надалі відмовля- тимуся від тіари до тієї миті, поки повноваж- на депутація короля й сеньйори Німеччини не повідомлять мені свою волю.

Про результати цієї безпрецедентної аван- тури пише Лео Таксіль у своєму «Священно- му вертепі»:

«Одурений лицемірною смиренністю, Гейнріх IV затвердив обрання свого старого ворога. Майже негайно Григорій скинув маску й почав запеклу війну проти імператора... що продовжувалася й після їх- ньої смерті. Боротьба ця супроводжувалася такою кількістю зрад і жорстокості, що можна було б за- сумніватися в їхній вірогідності, коли б вони не були підтвержені незаперечними свідченнями».

Нахабність колишнього ченця, який став «народним папою», у його претензіях на все- світнє панування була приголомшливою. Він

запросто оголошував надбанням церкви володіння європейських государів. Ледве посівши престол апостола, він уже писав єпископам галіканської церкви:

Треба сказати всім французам і суворо наказати, щоб кожен будинок платив святому Петру принаймні один денарій на рік, якщо вони визнали його своїм отцем і пастирем на підставі древнього звичаю, встановленого Карлом Великим.

Чи варто казати, що такий «звичай» був фантазією самого папи? При цьому він не скупився на погрози на адресу короля:

Або король відмовиться від симонії², або французи, вражені мечем відлучення, відмовлять йому в покорі, якщо не зволють покинути християнську віру.

І ще:

Якщо ж і після такого покарання король не виправиться, то ми, з Божою допомогою, будемо намагатися позбавити його корони всіма засобами, які тільки є в нашому розпорядженні.

Папа писав про свої «права» в Іспанію, у якій про нього дотепер не чували:

² Симонія – продаж духовних місць.

Вам досить відомо, що з часів глибокої давнини ваше королівство вважається власністю святого Петра; права святого Петра не втратилися, і якщо Іспанія зайнята язичниками, то це не означає, що права пап втратили силу.

У тому ж зухвало-безцеремонному дусі він пише королю Угорщини:

Ви маєте знати від своїх попередників, що ваша держава становить власність святої церкви римської з того часу, як король Стефан передав усе й усю владу над своєю церквою святому Петру... Незважаючи на те, ми довідалися, що ви одержали свої володіння як феодал від короля Гейнріха. Якщо це так, то ви маєте знати, яким чином можете заслужити нашу прихильність і милість святого Петра. Ви не можете одержати ні те, ні інше й навіть залишатися королем, не накликаючи на себе первосвященницького обурення, якщо не виправите своєї помилки й не оголосите, що володієте своїм феодалом не від королівського достоїнства, але від достоїнства апостольського.

І так далі. Його руки тяглися до Балкан, Візантії, Польщі й навіть до далекої Русі...

Не варто дивуватися, що подібні голослівні домагання багатьох государів лякали, і вони аж до часів папи Інокентія III покійно

оголошували себе васалами пап. Справа в тому, що у своїх нечувано нахабних домаганнях Григорій негайно знаходив «соратників» як в особі суміжних госуларів, так і серед могутніх васалів, яких обтяжувала влада їхніх сюзеренів. Бо всі вони плекали надію відтяти у розпалюваних папою чварах частину чужих володінь – чим більше, тим краще – і тим самим округлити свої власні. Прекрасно знаючи їхню феодальну жадібність, Григорій на таку ницість і робив свою «всесвітню» ставку.

Про це, зокрема, свідчить його власний лист сардинському герцогу, що він начертав рукою досвідченого шантажиста:

Ти мусиш знати, що багато хто просить у мене твою країну й обіцяє нам великі вигоди, якщо ми дозволимо оволодіти нею. Не лише нормани, тосканці, ломбарди, а навіть і германці наполегливо просять нас про те; ми не побажали, однак, зважитися на це завоювання, перш ніж довідаємося твою думку через наш легат. Якщо ти захочеш стати відданим васалом апостольському престолу, то ми не тільки не дамо дозволу нападати на тебе, але захистимо навіть духовною й світською зброєю від усякого нападу...

Іноді папа отримував рішучу відсіч. Особливо образливим став щиголь від англійського короля Вільгельма Завойовника, якого папа

сам, як він не без підстав вважав, посадовив на престол. На вимогу папи дати васальну присягу, той холодно відповів:

Я посилаю вам денарій святого Петра, бо так вчиняли й мої попередники. Але дати присягу вірності я не можу й не хочу, тому що не обіцяв³, і не бачу, щоб мої попередники робили щось подібне.

Дуже сумна відповідь. Не вийшло у папи зі спробою взяти під свого цілувального черевика туманне королівство Альбіону...

Коли ж діяння папи Григорія обернулися зовсім на зле, він послав Вільгельмові скорботне волення з пустелі:

Ти лишень згадай, якою щирою любов'ю я оточував тебе ще до одержання первосвященицького достоїнства, як діяльно піклувався про твої інтереси і ретельно вживав усіх залежних від мене заходів, щоб звести тебе на трон! Скільки витерпів докорів від братії, яка обурювалася мною через те, що я схвалював скільки вбивств! Але Бог свідок, що я робив це з благим наміром, повний надії на його милість і довіряв твоїм великим чеснотам.

Папа слізно волав про допомогу, але обласканий ним Вільгельм не вважав за потрібне навіть відповісти... Свої хвацькі днинки

³ *Перед вторгненням в Англію у 1066 р.*

Григорій закінчив у вигнанні, у Сполетто, куди втік від розгніваних його диким свавіллям римлян.

...Уперше Гільдебранд активно виступив на історичній арені під час підготовки вторгнення норманів до Англії. Він розглядав завоювання острівного королівства як генеральну репетицію замисленого ним хрестового походу проти «схизматиків» Візантії, ослаблої в нескінченних чварах претендентів на престол.

З цього епохального завоювання Англії норманами й майстерно відіграної Гільдебрандом ролі ми й почнемо нашу розповідь.

Частина I

**КОРОНА
АЛЬБІОНУ**

Відомо, що багатьом подіям задовго до того, як вони постануть перед світом у реальній і на перший погляд несподіваній подобі, передують задуми, інтриги й інші хитросплетіння таємної дипломатії.

*Алекс ПЛУДЕК,
«Повість про Карла IV»*

*З навали норманів усім ясно стало,
Що їхній ватажок – мерзотник, яких мало:
Своїм стрільцям він роздавав міста,
Не володіючи ніколи ними.*

*Даніель ДЕФО,
«Чистокровний англієць»*

Розділ 1

ГОДВІН, СИН УЛЬФНОТА- ВОЛОПАСА

Рід сакса Годвіна, сина Ульфнота, піднявся стрімко й надзвичайно високо – прямо до підніжжя трону. Нічого подібного в середньовічній історії всієї Європи ми вже не знайдемо. Першопричиною такого «найвищого» злету виявилася схильність до зради, яка дуже рано відкрилася в юного пастуха Годвіна і дуже пізно в його умудреного роками батька – волопаса Ульфнота.

Трапився цей «щасливий випадок» у ті незабутні дні старої, веселої Англії, коли англи й сакси в єдиному пориві піднялися зі зброєю в руках проти своїх датських поневолювачів. Як повідомляють нам деякі стародавні хроніки, крутий перелом у долі Годвіна стався одразу після розгрому данів саксом Едмундом на прізвисько Залізні Боки.

Один з проводирів заморських прибульців Ульф, рятуючи своє життя, сховався в лісових хащах, де й заблукав через незнання місцевості. Усю ніч він поневірявся лісом мов неприкаяний, а вранці зіштовхнувся з молодим хлопцем, який гнав на випас корів.

– Вітаю тебе, незнайомцю, – принизився до розмови з простим пастухом шляхетний лицар Ульф. – Як тебе звати-величати?

Дебелий пастух тримав у мускулястих руках наготові важкий кийок.

– Мене кличуть Годвіном, – дивлячись підозріло і спідлоба, відповів той. – А ти, я бачу, утікач з війська данів?

– Так воно і є, – не став ховатися лицар. – Скажи-но мені краще, де річка Северн, щоб я міг дістатися до наших кораблів. Чи далеко туди?

– Дурний той датчанин, – усміхнувся Годвін, – який чекає порятунку від сакса.

Нічого не скажеш, міцний горішок!

– Я тебе щедро нагороджу, – перейшов до більш вагомих аргументів Ульф. – Що тобі – коня, золото? Усе дам! Тільки облиш череду і стань моїм провідником.

Годвін помізкував трохи й непевно мовив, сторожко озираючись навколо:

– Дорога довга й важка. Тебе боязно супроводжувати. Наші так зраділи вчорашній перемозі, що озброїлися поголовно. Вони не пощадять ані тебе, ані твого провідника.

Побачать – прикінчать без зайвих слів. Хіба що пощастить прослизнути вночі...

– На тобі для хоробрості! – утікач зняв з пальця золотий перстень з блискучим каменем і простягнув пастухові.

І тут Годвін здивував його своєю несподіваною безкорисливістю. Він узяв подарунок, з цікавістю покрутив його в руках і повернув власникові:

– Не хочу від тебе нічого, але допомогти – спробую.

Він привів лицаря до убогої батькової хатини. Розмова там пішла знов про те саме – як дістатися до стоянки данів. Коли почало смеркатися й настав час збиратися в дорогу, вкритий сивиною волопас суворо мовив датчанинові:

– Знай: твоїй добрій волі я довіряю свого єдиного сина. Він проведе тебе, куди треба. Але йому небезпечно повертатися. Сакси ж довідаються... Нехай мій син залишається з тобою. Представ його своєму королю, признач в услужіння.

Так вони обидва – юний Годвін і старий Ульфнот – зрадили співвітчизників. А лицар Ульф, слід визнати, зробив набагато більше, ніж просив волопас.

«Після прибуття в датський табір, – пише у своїй тритомній «Історії завоювання Англії норманами» французький історик Огюстен Тьєрі, – він посадив селянського сина у своєму наметі поруч із собою й поводився з ним, як з рідним сином. На

прохання Ульфа, король Кнут пожалував юнакові військовий чин, і згодом сакський чабан піднявся до сану обласного правителя в тій частині Англії, яку займали датчани».

Незабаром завдяки безсумнівним військовим заслугам Годвін ще більше піднісся: він пожалуваний був ярлом і правителем області, яка була колись Уест-Секським королівством. Коли ж датський володар помер і його володіння успадкував малолітній Гардекнут, Годвін прийняв обов'язки головнокомандувача й покровителя (протектора) королівства... Усе південне населення присягнуло йому на ім'я Гардекнута. Колишній чабаненко став королем без корони всієї південно-східної Англії.

У цей час Альфред, син останнього сакського короля Етельреда, разом зі своїм молодшим братом Едуардом перебував у вигнанні при дворі родича по жіночій лінії дюка Нормандії. Обидва брати, живучи там змалку, забули й рідну мову, і батьківські звичаї. Однак пам'ятали, що вони – спадкоємці англійського престолу. Щоб відвоювати отчий трон, першим вирушив до Англії Альфред. З ним було лише шість сотень бійців, бо претендент сподівався на допомогу саксів і насамперед протектора Годвіна. Та цього не сталося, Альфред був убитий датчанами. У смерті його звинувачували колишнього чабана, який нібито зрадив Альфреда. Тінь зради увесь час дибала за ним.

І немов на підтвердження своєї лукавої натури, Годвін зрадив своїх благодійників-датчан. Певно, в ньому прокинулася невгамовна, завжди небезпечна жага влади. Йому, який володів усією південно-східною Англією, легко було підняти прапор повстання. Датчани були вигнані звідусіль. *«Під час звільнення всі турботи про суспільну справу були довірені сину чабана Ульфнота... – пише Лео Таксіль. – Годвін, якби захотів, міг проголосити себе королем Англії».* Та він не захотів, не потрапив на золотий гачок, як не спокусився золотим першем із коштовним камінцем.

Інші історики вбачають у цьому нібито незрозумілому вчинку явного властолюбця щось таємниче чи принаймні загадкове. Людині кажуть: «Ось тобі корона, бери її!» У неї очі горять, а не бере...

На наш погляд, ані таємниці, ані загадки тут немає.

Колись Марк Антоній пропонував царський вінець Гаю Юлію Цезарю, а той від нього відмахнувся. Але ж саме ім'я його стало царським! Чому ж не прийняв він корону? Та тому, що обставини не дозволяли. І все одно його прирізали. Через одну лише підозру в замірянні на царський вінець...

Навряд чи неписьменний чабан знав історію Цезаря. Однак у природній кмітливості йому не відмовиш. Мабуть, Годвін чудово розумів, що зі своїм простацьким генеалогічним росточком він для «шляхетних» не-

прийнятний. Жоден феодал, жоден, навіть незаможний, лицар не підкорився б такому «королю» і не дозволив би плямувати трон «коров'ячими коржами». А вже про європейських монархів і казати нема чого – жоден не визнав би «узурпатора».

Годвіну потрібно було інше – законний, але слухняний в усьому король, така собі маріонетка в майстерних руках закулісного поводиря. Його вибір упав на Едуарда, останнього нащадка останнього сакського короля Етельреда. А той погоджувався на все, приймав будь-які умови. Ну, чим не король? Корона на голові, чого ще.

У лукавих очах божественної Кліо це була лише невелика затримка: не зробив один фатальну помилку, зробить інший...

Розділ 2

КОРОЛЬ ЕДУАРД НА ПРИЗВИСЬКО СПОВІДНИК (скільки років по тому)

Уже кілька днів старі кістки короля Едуарда на прізвисько Сповідник боліли від поганої погоди, втім, цілком звичної для туманного Альбіону. У промерзлих, наче заляклих стінах Тауера немов навіки оселилася затхла вогкість. Вона пробирала до кісток навіть зодягнених у вовчі шуби придворних. Що вже казати про короля, який змалку звик до благодатного тепла Франції.

На схилі літ давні турботи вже втратили свою гостроту, та все ж не забувалися. Раз у раз згадував Едуард образи й прикрощі молодих років.

Ще б пак! Отримавши корону з рук чабана, він ще й змушений був в обмін на цей

монарший вінець поріднитися із селючкою, одружившись із Едифою (у хроніках того часу це Едевіта чи Етельсвита), донькою всемогутнього Годвіна, який заборонив молодому принцу повернутися в Англію з вірними норманами. Довелося їй у цьому скоритися його непохитній волі.

Однак помалу Едуард, нишком і не кваплячи подій, заповнив Англію прибульцями, яких щедро наділяв високими придворними чинами й багатими феодами. І настала радісна година, коли придворні нормани набули сили й засудили чабана до вигнання поза межі острівного королівства. Досвідчений у таких справах син волопаса того ж дня разом з родиною поспіхом залишив Лондон. Він тікав так прудко, що послані убивці його не наздогнали. А нелюбу дружину Едуард запроторив у монастир, щоб «усіляко сприяти порятунку її душі». За цей благочестивий подвиг він був згодом проголошений святим. Ще б пак: адже добровільно в ім'я Господа знехтував мирськими утіхами й залишився бездітним! Рідкісний випадок – король, будучи одруженим, прожив відміряні йому роки безгрішно...

Але чабан-утікач не вгамувався. По всій Англії знову спалахнули повстання проти засилля нормандських «дружків короля», і всіх їх, мало не поголовно, вигнали за Канал (так на Острові іменували протоку Ла-Манш). Едиф була визволена з монастирської келії й

знову поселена в королівські покої. А сам Годвін став ще могутнішим господарем Тауера.

Король упокорився. Він тільки обумовив, щоб забезпечити себе, видачу двох заручників від Годвіна – його молодшого сина Ульфнота, названого так на честь діда, і його небожа Свена. Запопавши у свої руки юних отроків, він негайно відрядив їх подалі, за Канал, під піклування свого родича за жіночою лінією Гільйома, дюка (герцога) Нормандії.

І все знову начебто застигло, немовби сам час зупинився. Єдине, що дозволяв собі приборканий Едуард, – це час від часу шпиняти Годвіна злочинницьким убивством Альфреда. Особливо любив він докоряти чабанові за бенкетним столом серед осоловілих від пиятики й обжерливості свідків.

Ця прихована ворожнеча знайшла барвисте відображення в майже легендарній⁴ сценці «Норманської хроніки». На черговій королівській об'їдайлівці слуга, який ніс ще одну тацю зі стравами, раптом послизнувся, але встояв, обпершись на другу ногу.

– Ось повчальний приклад, – сказав Годвін королю, – одна нога допомогла іншій, як брат брату.

– Звісно, повчальний, – погодився Едуард, – брат має потребу в братові. Дав би Господь, щоб і мій брат був ще живий, – і він з неприхованим осудом втупився на тестя-чабана.

⁴ Там, де діються чудеса за Промислом Божим, віри обмаль.

– О государю! – скрикнув зачеплений за живе Годвін. – Чому при кожній згадці про свого брата ти докірливо на мене дивишся? Та вдавитися мені цим шматком, коли я хоч якось причетний до загибелі Альфреда!

І що б ви думали? Він негайно вдавився. Від бенкетного столу його потягли бездиханим. Свідки зарепетували, вбачаючи в його смерті справедливу кару небесну. А за Каналом зраділи, бо позбавив норманів від заклітого ворога сам Промисел Божий...

Існують дві хроніки, що докладно оповідають про події тих років, – «Нормандська» і «Сакська». Через природний антагонізм вони вкрай суперечливі. Збігів у описі й тлумаченні подій при всьому бажанні й старанні в них не знайти. А тому ми в нашій цікавій мандрівці в старовину змушені щоразу обирати ніби усереднену протоку між нормандською Сциллою й сакською Харибдою.

...Отже, Едуард на прізвисько Сповідник мерз. У королівських покоях у будь-яку пору року було холодно, мов у льосі. Тауер примудрилися спорудити зовсім неприступним для тепла. Промінь сонця проковзував повз вузькі й темні бійниці, прорубані в товщі стін. Не дивно, що придворні навіть улітку хизувалися під склепіннями цього величезного холодильника у важких, як зброя, хутрах. Зараз, пізньої осені, десь там, за могутніми стінами

з дикого каменю, низько клубочилися набряклі вологою хмари, тягнучи над Темзою рвані дощові хламиди. Дощ сіяв вогкою мрякою, занурюючи Лондон у непролазний бруд і сльоту. Та й чи дощ це був, чи якась мокра суспензія?

Підстаркуватий король Едуард мерзлякувато кутався в простору ведмедячу шубу, хоча й уместився майже впритул до пекучого палахкотливого каміна. Король відчував, що пальці на ногах геть крижані, хоча ноги його були утеплені грубими вовняними панчохами і взуті в щільні повстяні напівчобітки на лисячому хутрі.

По інший бік каміна на міцній дубовій лаві сидів «муж потужний» у розквіті своїх трьох десятків з гаком літ. Лицар. Воїн. Рубака. Звався цей чоловік Гарольдом і був старшим⁵ сином Годвіна-чабанчука. Однак вдався не в батька, бо не мав його обережності й кмітливості. Король звик до постійної присутності цього простака.

У цей день Гарольд з'явився в міцному шкіряному одязі, наче зібрався в далекий похід. На боці – важений меч. На широкому поясі із залізними бляхами – неабиякий кинджал. Єдина прикраса – показний золотий ланцюг на грудях. Посередині ланцюга – кругла золота ж пластина, на якій

⁵ Як ми пам'ятаємо, молодшого сина Годвіна, Ульфно-та, Едуард відрядив заручником до дюка Нормандії Вільгельма.

чорненим сріблом був ретельно зображений герб графства Уест-Секса, успадкованого від батька.

Перервавши мовчання, король мовив зі старечою сварливістю:

– Я не хотів би, Гарольде, щоб ти вирушав до Нормандії.

– Ти забороняєш мені, государю? – хитро запитав Гарольд.

– Не забороняю, але не схвалюю, – ухильно відповів король. – Коли ти твердо намірився їхати, то їдь. Однак без моєї волі й усупереч моему бажанню. Я боюся...

– Кого? – здивувався граф.

– Вільгельма, – коротко прорік король.

– Так, я знаю: мій брат Ульфнот – заручник Вільгельма. Але термін застави минув. Згідно з домовленістю герцога з тобою, великим государем, мій брат має повернутися з честю.

– Здається мені, що замість Ульфнота ти привезеш горе собі й лихо нашому королівству. Ти занадто простий для підступних хитрунів. Тобі не розпізнати вовка в людській подобі. Мені достеменно відомий брехливий, верткий, лукавий розум мого двоюрідного по матері братика Вільгельма. У душі він нехтуватиме тобою, а на словах – звеличуватиме... Ні, за Ульфнотом нехай вирушить досвідчений у таких справах чоловік, такий, якого ані спокусити, ані підкупити, ані перехитрувати. А ти – сиди й чекай!

– Але Ульфнот стомився, сподіваючись на мене...

– Мушу визнати: це моя провина. Це я віддав у заручники Ульфнота, щоб убезпечити себе від гніву твого батька. Незначна причина, дурне діяння – тепер мучуся... Та до чого посилювати вчинене зло? Тільки наполегливих у терпінні винагороджує милостями своїми всеблагий Господь наш, – король Едуард раптом обірвав своє самокатування швидким запитанням: – Бачу, не переконав я тебе, чи не так?

Граф пригнічено промимрив:

– Щиро кажучи, государю...

– Нехай буде по-твоєму, – стомлено махнув рукою Едуард.

Старий король щільніше закутався у ведмежу шубу й замовк у похмурій задумі. Він вгасав, як трут у світильнику, де жиру залишилося на денці.

Усе сталося так, як напрозорив король. Гарольд повернувся до вмираючого Едуарда, обтяжений клятвою допомогти нормандському герцогу Гільйому-Вільгельму посісти англійський престол «за правом кривдності». Зрозуміло, після смерті Едуарда.

З приводу цієї клятви ми знаходимо в хроніках самі лише різночитання – чи то він дав її з примусу, чи то добровільно. Фактом, який не викликає протиріч, залишається одне: на забезпечення виконання свого слова Гарольд знову залишив Ульфнота в

заручниках. Більше того, він домовився про одруження з Аделізою, дочкою дюка Гільйома, і зобов'язався видати свою сестру заміж за одного з нормандських баронів на вибір самого герцога і його дружини, прекрасної Матильди.

Якою короткою не була відсутність Гарольда в Англії, король Едуард за цей час знову дав маху. Граф ледве впізнав у цьому сухому кістяку з очима, що гарячково блищали в глибоких почорнілих западинах, колишнього короля. Важко було спокійно говорити з Едуардом, бо при кожному погляді на нього виникала та сама думка: не жилаць. Мабуть, король і сам це розумів, готуючись відійти в інший світ. А поки що він повільно згасав на м'яких подушках, під стьобаними ковдрами на теплому гагачому пуху, обкладений з боків шкіряними баклагами з гарячою водою. Біля ніг його чадили глечики з розпеченим деревним вугіллям.

– Де брат твій Ульфнот? – ледь чутно прошепелів король безбарвними, сухими губами, а очі його пропекли Гарольда гарячковим вогнем.

Питання не потребувало відповіді, в ньому пролунав докір.

Розділ 3

КОРОЛЬ ПОМЕР! ХАЙ ЖИВЕ КОРОЛЬ!

Про те, як син чабана Гарольд став королем Англії, у хроніках того часу – суцільне різноголосся. Божественна Клію, мабуть, лукаво всміхнулася: батько уник помилки, син її зробив. Відтепер ніщо не могло врятувати безрідного короля Едуарда, який зневажив усіма феодальними підвалинами. Проти нього піднявся навіть рідний брат Тости, за що й був вигнаний з Англії. Ясна річ, Тости опинився при дворі «законного спадкоємця» – дюка Нормандії Гільйома.

Однак викладемо все послідовно.

Дехто стверджує, що Едуард перед смертю всиновив Гарольда, зробивши його у такий спосіб своїм спадкоємцем. Інші вперто відстоюють думку, що король узагалі нічого не заповідав – ані письмово, ані усно. Треті стоять на тому, що Гарольд силою захопив владу

(узурпував). Остання версія була прийнята в Нормандії однозначно. Але ось що пише найбільш об'єктивний ісландський історик Сноррі Стурлусон у «Колі Земному»:

Едвард-конунг правив Англією впродовж двадцяти трьох років і помер від хвороби в Лундуні в січневі нони. Він був похований у Церкві Павла, і англійці вважають його святим. Сини Гудини-ярла [Годвіна] були на той час наймогутнішими людьми в Англії [...]

Люди розповідали, що коли конунгу прийшов час випустити дух, біля нього був Харальд [Гарольд] разом з декількома іншими людьми. Харальд нахилився тоді над конунгом і потім сказав:

— Я закликаю вас усіх бути свідками того, що конунг щойно заповідав мені свою корону й усю владу над Англією [...]

У той же день відбулася нарада. Обговорювали, хто стане спадкоємцем конунга. Тоді Харальд представив свідків того, що конунг Едвард у свою смертну годину передав йому владу. Нарада закінчилася тим, що Харальда було проголошено конунгом і на тринадцятий день короновано в Церкві Павла.

Ісландський історик першої половини XIII сторіччя Сноррі Стурлусон не був (та й не міг бути за давністю подій) прихильником ні норманів, ні саксів. Звинувачувати

його в будь-якій упередженості було б грубим перебільшенням.

Але про що ж він розповів? Та все про те, що напрошується з читання інших хронік як загальний висновок: ніякого усного чи письмового заповіту короля не існувало. Було тільки голослівне твердження Гарольда (якщо він узагалі що-небудь почув від помираючого чи **вже померлого** короля), підтримане його спільниками, аби захопити владу. Інакше кажучи, вони одностайно підтвердили те, чого ніхто з них не чув.

Проте жодні сумніви чи протиріччя різних джерел аж ніяк не перешкодили французькому історику Огюстену Тьєрі написати ціле мальовниче полотно, розцвічене почерпнутими із сакської хроніки яскравими деталями:

«Здоров'я короля Едуарда, – пише Тьєрі, – слабке від природи і, здається, після того, як він почав брати велику участь у долі свого народу, помітно погіршилося. Він не міг приховати від самого себе, що прихильність його до іноземців була єдиною причиною загибелі, що нависла над Англією⁶, і він занепав духом ще більше, ніж народ... На смертному одрі він безупинно віддавався похмурим передчуттям; його відвідували моторошні видіння, і в хворобливому маренні погрозливі біблійні сказання мимоволі й безладно приходили йому на пам'ять: «Господь натягнув свого лука, – говорив він. – Господь витяг свій меч і, як воїн, потрясає ним, полум'ям і залізом вибухнув гнів Господній».

⁶ Звідки ж він міг про «загибель Англії» знати?

Слова ці викликали жах у тих, хто оточив постіль короля; а Стиганд, архієпископ Кентерберійський, не втримався й зі сміхом докоряв людям, що трепетали від марення хворого старого.

Яким би не був слабким на розум старий Едуард, йому ж однак вистачило духу оголосити перед смертю заможним особам, які радилися з ним про вибір спадкоємця, що, на його думку, переважаючи над усіма, гідний царювати Гарольд, син Годвіна. Назвавши в цю годину Гарольда, вмираючий король піднісся над своїми колишніми упередженнями й навіть зв'язками кривного споріднення...»

Нам увесь цей барвистий опис здається шитим білими нитками. Саме вплітання у розповідь майбутніх подій позбавляє її вірогідності. Приймавши тверду «сакську основу», Огюстен Тьєрі позбавив себе тим самим можливості глибше вникнути в таємниці нормандського вторгнення в Англію. Але ж навіть у його описі смерті короля Едуарда є щонайменше кілька моментів, на які варто б звернути якнайпильнішу увагу.

По-перше, проголошення спадкоємцем Гарольда, зневажаючи при цьому «зв'язками кривного споріднення», суперечить всьому його багаторічному спочатку активному, а потім пасивному протистоянню вискочням з роду Ульфнота-волопаса. Усе життя короля Едуарда підтверджує його стійкі феодальні погляди. Навіть видіння короля, названі Стигандом мареннями хворого старого, більше схожі на поетичне відображення побоювань

короля, пов'язаних із узурпацією влади після його смерті (адже сила в родини Годвіна!) і наступних за нею неминучих лих. Оголосити сина чабана королем означало викликати люту війну – чи внутрішню, громадянську, чи пов'язану із зовнішнім вторгненням. Це, за феодалними поняттями, було настільки очевидним, що війну міг передбачити будь-який, навіть недоумкуватий, як визначив його Огюстен Тьєрі, король...

Друга обійдена французьким істориком обставина – це визнана *усіма* джерелами релігійність короля. Це єдина риса його особистості, що не викликає у хроністів жодних сумнівів. Римська курія давно вже перебувала в стані негласної війни з англійським королівством, а точніше – з його закулісним правителем Годвіном, але не з безсилим королем Едуардом – інакше його ніколи не проголосили б святим, та ще й урочистою папською буллою⁷. Натомість і Годвін, і його син Гарольд були піддані анафемі. Чи міг набожний король вручити стерно правління людині, хай навіть родичеві, якщо той відлучений від церкви? Та якби здійснив він це святотатство, то здобув би іншу буллу – з анафемою і супутнім зміщенням із престолу, як це практикувалося в ті часи. Зокрема, німецького імператора Генріха Четвертого, наймогутнішого монарха тієї Європи, анафе-

⁷ Булла – грамота папи, скріплена спеціальною підвіскою-печаткою, названою «буллою».

ма змусила до страшного «ходіння в Каносу»⁸ і ледь не позбавила трону й імперії. А ось король Едуард цілком добродично потрапляє у святці...

Нарешті, за прикладом Огюстена Тьєрі, звернімо увагу на архієпископа Стиганда, який посмів привселюдно висміяти «маячню короля». Зважаючи на обставини, він був однією з головних фігур змови, яка призвела до узурпації влади. На це в нього були особливі причини.

Архієпископ Стиганд здобув всесвітню славу тим, що вперше в історії феодальної Європи не побоявся відмовити папській курії у виплаті церковної десятини – податкового денарія святого Петра. Відтепер золото, яке раніше щорічно відпливало в Рим, збагачувало державну скарбницю. Спеціальною буллою папи римського Стиганда було відлучено від лона католицької церкви, але за наказом протектора Годвіна й вироком великої королівської ради булла було спалено рукою ката. Зрозуміло, що смішливому архієпископу потрібен був король, котрий міг би захистити його від гніву римського апостолика.

Саме Стиганду приписують слова, нібито проголошені ним біля смертного ложа короля. Гучним, тренованим в архієрейських проповідях голосом, аби почув кожен, Стиганд наполегливо «застерігав» Едуарда:

⁸ Про це докладніше йтиметься у другій частині книги.

– Государю! Ми у великій скорботі, бо незабаром позбавимося тебе. Це нас жахає. Нам не залишається ніякого після тебе спадкоємця, котрий би нас утішив. По всій країні англійці й сакси плачуть і волають, що ми всі загинемо. І я думаю, що вони мають рацію, бо без короля мир у країні неможливий – її почнуть шматувати чужоземці й спалювати усобиці. А короля ми можемо мати тільки від тебе. Віддай же при житті своє королівство тому, хто утвердив би мир і після тебе. Лихе те королівство і малого варте воно, якщо не скріплене правдою й внутрішнім миром. Ось перед тобою найкращі люди твого королівства. Вони всі прийшли благати тебе, і ти, звичайно, зглянешся на їхнє благання. Сюди ми зібралися сьогодні просити тебе, щоб ти призначив у королі нам Гарольда, сина Годвіна. Ми не можемо нікого кращого запропонувати тобі, а ти не можеш краще вчинити.

І далі розповідається, що ледве було вимовлене ім'я графа Уест-Секса, як склепіння Тауера сповнилося криками:

– Хочемо Гарольда в королі!

І тоді нібито Едуард підняв слабку руку й цим кволим жестом утихомирив зібрання. Лежачи на високих подушках, він тихо, але виразно й твердо промовив:

– Ти кажеш розумно, Стиганде. Єдиний, хто гідний стати королем Англії, – це вроджений англієць Гарольд, син Годвіна, граф

Уест-Секс. При всьому шляхетному зібранні цьому заповідаю тобі, Гарольде, владу свою й нарікаю королем англів. І цим діянням я тебе, Гарольде, всиновляю.

Гарольд благоліпно опустився на коліна перед смертним ложем короля.

– Едвіне й Моркаре, сини Альфгара, доблесного соратника незабутнього Годвіна! І ти, Сиварде, на прізвисько Ведмідь, підійдіть до мене, – покликав Едуард.

З юрби придворних негайно виступили рідні брати, владики могутніх північних графств Камберленду й Нортумберленду, і з ними войовничий граф Глостершайру на прізвисько Ведмідь.

– Будьте першими й надійними помічниками королю Гарольду, – зажадав Едуард.

– Будемо, о государю!

– Заприсягніться в цьому при всіх.

– Клянемося служити вірно й віддано! – дружно гаркнула обрана королем трійця.

– Гарольд, підведися з колін. Заприсягнися перед усіма зборами, що візьмеш у королеви сестру шляхетних графів Едвіна й Мокара, красуню Едіту на прізвисько Лебедина Шия.

– Слово короля – закон. Клянуся!

Виконавши своє останнє величне діяння, король Едуард на благоліпне прізвисько Сповідник помер...

Резюме: цілком імовірно, при таких різних тлумаченнях нам уже ніколи з певністю

не визначити, хто ж він, цей король Гарольд, син чабана й онук волопаса, – законний спадкоємець чи лукавий узурпатор? Утім, куці, але достовірні факти все-таки дозволяють робити певні висновки.

Достовірний факт: коронація відбулася з небаченою поспішністю, власне, без усякої підготовки (чи може, була підготована заздалегідь?). Людям навіть не дали часу всмак погорювати – уже наступного дня після смерті короля Едмунда Гарольда повінчали короною в найближчому абатстві Уест-Мінстер. Церемонію здійснив сам архієпископ Стиганд. На святкових вулицях Лондона глашатаї гучно кричали:

– Король Едуард помер! Хай живе король Гарольд!

Невдовзі у тому ж абатстві було здійснено шлюбний обряд короля Гарольда з красунею Едітою на прізвисько Лебедина Шия, яка виявилася люблячою й вірною, аж до трагічного кінця, дружиною.

Однак уся Європа вважала коронацію Гарольда юридично неправомірною, бо відлучений від церкви архієрей вінчав на царство підданого анафемі сина чабана. Нечувано! Одразу сплигло негарне слово – «узурпація». Рим цю династичну сваволю поза увагою не залишив...

Тим часом Гарольд, здавалося б, міцно обляштувався в Тауері.

Розділ 4

СИН РОБЕРТА НА ПРИЗВИСЬКО ДИЯВОЛ

Час нам познайомитися з тим, хто дав своє ім'я всьому завоюванню Англії норманами, — Гільйомом на прізвисько Шкура, бастардом (незаконнонародженим) нормандського дюка Роберта-Диявола.

Як розповідають, герцог Роберт, прямий нащадок вікінзького конунга Ролли-Ходака, котрий назавжди влаштувався зі своєю розбійною ватагою в Нормандії, і справді мав славу суцього диявола. Украй небезпечно було йому суперечити й неможливо опиратися. Вінценосний дикун та й годі!

Якось повертався Роберт з полювання і раптом побачив надзвичайно гарну дівчину. Вона прала в струмку свій одяг, укрита від нескромних поглядів прибережними кущами. Але пильний мисливець її угледів! Він помі-

тив оголену дівчину й зовсім озвірів. Лише опісля з'ясував, що була вона родом з Фалезе й звалася Арлетою. Ця дівчина народила сина в належний термін після диявольського насильства. Щасливий батько нарід сина Гільйомом (у німецьких народів – Вільгельмом).

Коли Гільйому-Вільгельму минуло сім років, дяку Робертові спало на думку вирушити в Єрусалим, аби замолити біля Гроба Господнього свої численні гріхи. Ніхто не зміг відмовити його від божевільної витівки. Просто лихо! Він посадовив сина на свого бойового коня і, сповнений бадьорості й наснаги в солодкому передчутті повного відпущення всіх гріхів, повелів вірним васалам:

– Ось мій хлопчик з лівої руки. Коли вділить Господь від милості своєї, він виросте сміливою й розумною людиною. Я залишаю вам його – вашим паном і моїм єдиним спадкоємцем. Віддаю в його володіння весь свій фео́д і вже зараз нарікаю герцогом Нормандії.

По тому він одразу надягнув на голе тіло лахміття злиденного пілігрима, взяв у руки вівчарську палицю й босоніж сам-один вирушив у далеку дорогу замолювати гріхи. Він не добрів до Єрусалима, але й не повернувся в Нормандію, бо закоцюбнув у дірявому руб'ї своєму серед синьої альпійської криги.

Між іншим, у цьому смислі англійський Гарольд нічим не поступався нормандському Вільгельмові – у роді Годвіна водився свій диявол, дядько Гарольда, граф Свен. Це він,

дядько Свен, зухвало викрав з монастиря красуню-послушницю й при цьому, як розповідають, зопалу порубав безліч її чорноризих захисників, декількох – до смерті. Ось що накоїв дядько Свен: обагрив меч просто в стінах святої обителі й узяв на душу найтяжчий гріх, мерзенно знеславивши лагідну наречену самого Царя Небесного⁹.

Коли ж минули роки, а з ними й неприборкані пристрасті, дядько Свен дуже суворо засудив себе. Він також відрікся від графського вінця й теж босоногим пілігримом вирушив у Єрусалим за відпущенням смертних гріхів. На відміну від свого побратима у гріхах Роберта-Диявола, він тягнув іще за собою вантажений камінням віз, щоб кожен міг на власні очі побачити, які тяжкі гріхи його. Мовляв, для спокути всіх його звірячих діянь необхідний віз із каменями, бо великий вантаж гріхів його. Попутно окаянний грішник з возом сушив тіло спрагою й морив себе голодом. Постуючи, він не забував невтомно катувати гріховну плоть свою веригами й бичуванням.

Та в праведності своїй Всевишній не дарував йому милості, як і Роберту-Дияволу. Не допустив Господь, щоби Свен, надмірно обтяжений найтяжчими гріхами, ступив нечестивою п'ятою на Святу Землю, по якій колись походжав Син Божий і людський. І згинув

⁹ Монастирські послушниці вважалися нареченими Христа.

Свен невідомо де. Треба думати, випустив дух під своїм возом без усякого покаяння, не витримавши тягот праведного поступу...

Однак повернемося до Гільйома-Вільгельма.

Не всім баронам припав до душі наказ його батька-пілігрима. Підступні заколотники вмить пригадали, що дід Гільйома по матері Арлеті був лише жалюгідним кожум'якою у Фалезе. Гільйома нагородили ганебним прізвиськом Шкура, і воно справді міцно прилипло до нього, мов друга шкіра.

Свій войовничий норів принц показав ще в дитинстві. Ось випадок: довелося йому, малолітньому, на чолі вірних васалів узяти в облогу бунтівне місто Алансон. Дурні городяни почали потрясати над стінами гнилими шкурами й на всю горлянку нахабно волати:

– Шкура! Шкура! Шкура!..

Тоді чутливий до образ сенешаль Гільюм Осберт, залишений добрим опікуном дюкамалолітка, подав своєму вихованцю благу пораду. За його мудрим напученням зібрали всіх полонених алансонців, яких тільки вдалося захопити. Кат відітнув їм руки й ноги. Працники перекинули ці криваві обрубки через міську стіну, а усічені тіла бранців заживо насадили на палі поблизу фортечного рову. То як? Кому ще захочеться даремно дерти горло? З тієї славетної облоги усім стало відомо, що на ганебне слово герцог Вільгельм відповідає

не мечем, але сокирою ката. І мерзенне призвисько зникло, наче його й не було.

...Звістка про події в Лондоні наздогнала Вільгельма в «угіддях святого Губерта» – так у ті часи називалися лісові нетрі, річкові заводи, болота й луки, де бігає, плаває й літає дичина. Святий Губерт вважався єдиним у всьому небесному сонмі заступником мисливців. Ось там володар Нормандії вирішив випробувати стрілецьку новинку з удатної на вигадки Італії – арбалет. Гінцеві здалося, що в гніві герцог випробує дорогу штуковину на ньому, проткнувши наскрізь стрілою. Вільгельм справді звільнив спуск, і незвично коротка стріла зі страшною силою встромилася в стовбур могутнього ясеня. Потім дюк люто стьобнув коня й скаженим галопом помчав у Байє.

Цілий день ніхто не наважувався потурбувати зажуреного герцога. Він усамітнився в тій величезній залі, де зазвичай бенкетував. До вечора Вільгельм залишив місце добровільного самоув'язнення. Він вийшов у парк, узявши із собою тугого лука зі стрілами. Там він влучно бив гайвороння – відводив душу. Ось тут і насмілився підійти до нього беззмінний сенешаль, уже постарілий Гільйом Осберт.

– Государю, – навмисно бадьорим голосом мовив він, – що з тобою сталося?

– Не знаю, нічого не знаю напевно, – похмуро ухиляючись, відгукнувся Вільгельм. –

Однак думаю, що незабаром ми довідаємося про щось важливе.

– Нерозумію, навіщо ховати звістку, котра всім відома? – розважливо продовжував мудрий сенешаль. – Навіть серед кухарчуків точиться балаканина про те, що король Англії помер, а ярл Гарольд, порушивши дану тобі присягу, нагло надів на себе корону. Ходять настирні чутки...

– Це не чутки, Гільйоме, – швидко обірвав його герцог, – це суцця правда. – Потім почав стогнати з властивим йому лицемірством: – Бідний мій двоюрідний брат Ед! Чия рука закрила твої ясні очі? О, невже підступна рука узурпатора? Ах, якби ти повстав із труни й побачив, якому нікчемі дісталася твоя корона! Моя голова охоплена горем, немов тернами великомучеників!

Герцог даремно силкувався вичавити з очей бодай одну сльозинку.

– І моя голова в тернях! – весело запевнив сенешаль. – А ще – у шипах і колючках! А може, і реп'яхи вчепилися, – цим він дав зрозуміти, що перед ним лицедіяти ні до чого. Будуть ще інші глядачі, перед якими постогнати не зайве...

– Це у твою голомозу голову? – глумливо запитав Вільгельм, зрозумівши натяк добряги Осберта.

– Що голомозий – то не біда! Але ось що важливо, пане мій: наші барони обурені віроломним вчинком підлого брехуна Гарольда.

– Справді озлобилися, Гільйоме, чи це твоя вигадка? – діловито запитав герцог, котрий теж пречудово вивчив лукавого старця.

– Справді озлобилися, – відповів сене-шаль.

– Коли ж ти встиг з ними побалакати?

– Уві сні! – не кліпнувши оком, повідомив Осберт. – Але мій сон був подібний до найдостовірнішої дійсності. Та і як інакше? Адже кожного з них чекає в Англії славна здобич! Якби тебе Едуард оголосив королем, то яка їм від цього була б користь? Жодної! Одні витрати на твою коронацію... Інша справа – відновлення зневажених прав. Тут без крові не обійтися! А де війна, там і здобич...

Від такого відвертого пояснення герцог, про всяк випадок, знову впав у суєтний плач:

– Про що ти товкмачиш, Гільйоме? Бог – суддя узурпатору, а не я, бо всяка влада – від Бога. Інше гнітить мою душу й засмучує серце. Ах, мій старий опікуне й вірний наставнику! Адже не хто інший, а саме я пообіцяв підлому ошуканцю віддати в дружини улюблену Аделізу. Тож вони заручені! О горе мені, нерозумному батьку! Не мене, а мале дитя скривдив підступний брехун, жорстоко розтоптавши перші паростки ніжності в дівочому серці, знехтувавши її тихою самовідданою любов'ю й розбивши тим самим тендітне дівоче серце... Але ж клявся, капосник, на святих реліквіях!

– Авжеж – безумовний нахаба, – охоче погодився сенешаль, на якого не справили ані найменшого враження прикидання герцога. Старий служака давно сприймав Вільгельмове лицемірство як щось належне, потрібне і, траплялося, дуже корисне. Проте йому вже набрид цей спектакль перед одним глядачем. Зрештою, треба ж знати міру. – Будь-яке лихо поправляють ділом, – строго промовив він. – Якщо нам несила воскресити короля Едуарда, то цілком можливо позбавити корони узурпатора, який здійснив нечужане блюзнірство й погрішив проти Бога. На твоєму боці, государю, спадкоємне право. Легко сказати, адже мати Едуарда була рідною сестрою твого батька! У нас добрі лицарі. Починай сміливіше. Справу, яку вчасно й славно почато, наполовину вже зроблено.

– Отже, війна? – запитав Вільгельм, наче на нього тільки зараз зійшло з неба одкровення.

– Ні, не війна, – лукаво мовив сенешаль.

– А що ж? – насупився Вільгельм, трохи отетерівши.

– За-во-ю-ван-ня! – по складах відчеканив мудрий старий. – У помсту за зганьблені святині! За зневажені права престолонаслідування, встановлені Богом і освячені папою римським! За образу честі й гідності твого славного Дому, государю!

Знав лисий пройдисвіт, що герцог Вільгельм бував вельми вдоволений, коли хто-не-

будь радив йому діяти так, як він уже й сам замислив учинити. Герцог завжди волів висловлювати свої думки чужими вустами.

– Нам необхідно знати все точно, аби кожен упевнився в нашій правоті, – нарешті прийняв рішення герцог. – Адже Гарольд, даючи клятву сприяти мені, не знав, що його самого зведуть на престол! Сам він нічого не зміг би поробити. Та й хто міг подумати про сина чабана як про короля Англії... Пошлю-но я до Лондона свого братика-єпископа, цього балакучого ледаря Одона. Нехай укупі з череванем-дармоїдом, ченцем Домом Мегро, пообіцяє від мене Гарольду все, що той забажає.

Крім корони, звісно.

Розділ 5

У ДНІ КОМЕТИ

Над королівством Англії зависла лиховісна комета. Єпископ Одон радів: цей знак небесний яскраво підкреслював суть його гідної місії. На марновірні, темні голови комета справила гнітюче враження. Одразу з'явилися шептуни, які згадали про «святотатство» короля Гарольда й про зневажання ним прав «Божих і людських». Навіть у наші часи дивовижно розкішне, сяюче небесне тіло – хвостата комета, шлейф якої струменіє в невидимому із Землі сонячному світлі, – видовище моторошнувате. А що вже казати про Середньовіччя...

Уночі комета кидала на всі предмети незвичний червонуватий відблиск. У хроніках того часу він позначений однозначно – «кривавий». Чаша терпіння Господнього вичерпалася!

Збентежена душа неосвіченої, затурканої святими отцями людини завжди чекала

лиха, що неодмінно її наздоганяло. Проста людина не могла його уникнути, бо вся історія Середньовіччя – це ланцюг нескінченних народних жалів, масових винищень і кривавих грабунків. Феодал будував міцний замок і замикався в ньому зі зграєю вічно голодних і лютих дармоїдів. Навіть у мирний час вони «годувалися» невгамовним пограбуванням. Пророки й віщуни були у великій пошані. Вони незмінно передбачали лихо й ніколи не помилялися. Бо лихо так чи інакше приходило завжди, що тільки зміцнювало віру в будь-які лихі прикмети. А добрих не було зовсім, їх заміняли талісмани, що нібито мали оберігати від лиха.

Єпископ Одон почав розмову з королем Гарольдом теж зі слів залякування:

– Знак небесний зрить із небес на Англію!

– Чи ж лише на Англію? – холодно відповідав узурпатор. – Чував я, що комета зрить також і на Нормандію.

Одон зніяковів – він не чекав відсічі. Прикмета одразу набула двозначності. Сперечатися про ознаку знамення стало небезпечно й бездоказово.

– Я хотів би говорити з тобою одним, – сказав єпископ і виразно зиркнув на присутнього в королівській палаті похмурого Сиварда-Ведмедея, графа Глостера. На його грубій фізіономії вимальовувалася не смиренність, а виразна упередженість.

– Вас двоє і нас двоє, – відрізав на це Гарольд, у свою чергу вказавши на чорного ченця Дома Мегро.

Сивард на прізвисько Ведмідь був єпископу Одону неприємний ще й тому, що зовсім недавно не злякався підняти свою злочинницьку руку на віщуна з монастиря Мальмсбері. Чернець, цей Божий чоловік, склав звертання до лиховісної комети й читав його парафіянам, які жадібно слухали:

– Раптом ти знову з'явилася, о Комето! – віщав чернець із пророчим підвиванням. – О ти, що прирікаєш лити гіркі сльози стількох матерів! Багато років я не бачив твого злого блиску. Але тепер, пророкуючи погибель цій землі, ти являєшся моїм очам ще більш грізною. Гряде Божий суд над Гарольдом-клятовідступником! А з ним згинемо й ми – малі й слабкі.

Ченця, якому сам Господь отверз віщі уста, спіймав у своїх володіннях Сивард-Ведмідь і підняв нещасного мученика на гілляку найближчого дерева. Та ще й сказав, що гілляка, мовляв, неодмінно обламалась би, коли б цей пройда справді був глашатаєм волі небес. Але ж не обламалась! Навіть не трісла...

– Із чим приїхав, єпископе? – поквапив Одона король Гарольд.

– Я прибув нагадати про клятву, дану тобою в Байє: сприяти герцогу Вільгельмові в сходженні на трон Англії після смерті короля Едуарда; взяти за дружину дочку герцога

Аделізу й віддати свою сестру заміж за одного з баронів Нормандії на вибір герцога. Що ж ти відповіси?

– А ось що. Ти скажи мені: як я можу допомогти Вільгельмові стати королем Англії, коли король Едуард на смертному ложі своєму відринув його від престолу? Королівська влада не є моєю власністю. Я не можу скласти її з себе й передати іншому без згоди на те найкращих людей королівства. Так само король неправомірний без згоди знатних людей брати за дружину жінку-іноземку. А щодо моєї сестри, то вона упокоїлася цього року. Чи пристойно вимагати до заміжжя мертве тіло?

– Нерозумна твоя відповідь, – похмуро сказав єпископ Одон.

– Іншої не буде! – вирік, як відрізав, Гарольд.

З цією твердою, безкомпромісною відповіддю єпископ Одон і чернець Дом Мегро залишили Тауер.

Розділ 6

КОРОЛЕВА ФРАНЦІЇ БЕРТРАДА, ВОНА Ж – АННА, ДОЧКА ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Вільгельм шукав союзників. Насамперед він вирушив до тестя Бодуена, графа Фландрського, батька благовірної дружини Матильди. На нього герцог покладав великі сподівання.

– Сину мій, – відповів граф Бодуен на прохання зятя, – якщо мова йде про образу від Гарольда, то викликай його на турнір честі, як це годиться вирішувати шляхетним лицарям. Якщо ж ми говоримо про корону, то не зайве згадати, що Англія – це фортеця, рів якої – ціла протока Ла-Манш. Навіть якщо ти її здолаєш, то тобі й навіть твоїм нащадкам доведеться дуже довго воювати. Я знаю англо-саксів – вони не скоряться. Англія

однак залишиться Англією й другою Нормандією їй не стати. Навіщо ж мені дарма губити хоробрих лицарів Фландрії в цій нескінченній винищувальній війні?

Украй засмучений Вільгельм попрямував до замку Сен-Жермен, житла французьких королів під Парижем. На той час король Анрі вже помер. Успадковував корону його син Філіпп, та він був ще малим. Францією правила регентша, королева Бертрада! Це було не справжнє ім'я. Вона взяла його при вступі в лоно католицької церкви. Насправді її звали Енн – Анна. Вона була дочкою Ярислейфа на прізвисько Мудрий, могутнього володаря далекого Рутеланду, який вікінги ще називають Гардарикою – Країною Міст.

У приймальній залі стояли два однакової висоти трони. У правому велично сиділа королева Бертрада, ставна, на диво білошкіра красуня. Її голову вінчала корона з ліліями, які стирчали вгору, мов зуби на фортечній вежі. З-під корони спадали неймовірної довжини – до колін – товсті пшеничного кольору коси. Бертрада випускала їх наперед, а не закидала на спину, і вони красувалися перед усіма¹⁰.

На лівому троні – пухкенький здоровань. Його ноги ще не діставали до підлоги, тому до трону був приставлений східчастий стіль-

¹⁰ *Опис дано за статуєю Анни-Бертради невідомого французького скульптора.*

чик. За етикетом звертатися належало до хлопчика-короля.

– Сір, ви – мій сюзерен, – смиренно просив у нього Вільгельм королівської милості, скосивши погляд на незворушну Бертраду. – Якщо ви, сір, вважатимете корисним допомогти мені, а Господь у доброті своїй обдарує мене короною Англії, то обіцяю вклонитися вам нею так, ніби одержав її з ваших державних рук.

На колінах пухкого хлопчика стояла глибока таріль із солодощами. Він вибрав з неї зацукровані горішки, а тому тільки покивав головою у відповідь на слова дивака, який прийшов канючити в нього чужу корону.

– Сір! – наполог Вільгельм. – Хай побачать вороги спопеляючий вогонь Оріфлами!

Що таке Оріфлама, хлопчик знав. Дивакдядище говорить про священний прапор французьких королів, на багряному полотнищі якого золотом вишито буйні язики полум'я. Оріфламу ніхто не бачить: вона зберігається в усипальниці королів – церкві абатства Сен-Дені. Вогненний прапор виносять лише в дні війни.

– Але ми ж зараз ні з ким не воюємо! – із подивом вигукнув Філіпп і запитально подивився на матір.

– Ви дуже правильно зауважили, сір, – мило посміхнулася вона. – Ви справжній і проникливий король.

Філіпп поважно надувся й уже невдоволено подивився на настирливого прохача.

– Сір, ви дозволите мені запитати нашого гостя? – шанобливо звернулася Бертрада до сина, у якому вона всіляко виховувала почуття власної гідності.

– Звичайно, матінко, запитай!

– Скажи, герцог Вільгельм, Нормандію ти теж залишаєш за собою, чи не так?

– Природно, бо військове щастя мінливе. Моя опора – спадкоємне володіння.

– Чи означає це, що ти не сподіваєшся знайти опертя в народі Англії?

– Нікому не знайти опертя в стані ворогів.

– Зрозуміло! Ти хочеш узяти все й не дати нічого... – вона все ще досить мило посміхалася, немов ішлося про якісь скороминуці дрібнички.

– Але якою буде відповідь? – захвилювався Вільгельм.

– Монарх Франції скличе королівську раду, на якій розгляне твоє прохання. А зараз – іди відпочинь з дороги.

На королівській раді Анна-Бертрада була небагатослівна:

– Нам добре відомо, як мало покори виявляють нормани французькому королю. Навіщо ж нам сприяти їхньому посиленню? При будь-якому результаті війни Нормандія ослабне. Якщо Вільгельм переможе, нормани залишаться в Англії. Якщо він зазнає

поразки, норманів буде перебито. Це вигідно нашому королівському дому, бо полегшить повернення Нормандії в лоно батьківщини.

На тому й постановили.

Розділ 7

УДОМА

По тому відмовилися брати участь у затіяному нормандським дюком завоюванні граф Бретані Конан і конунг країни данів могутній Свейн.

Найгіршим виявилось те, що мало хто з власних васалів Вільгельма виявив бажання йти війною на Англію. Здійснити грабіжницький набіг і швиденько забратися додому – це було б не зле, це добре діло. Але війна?.. Старий сенешаль Гільйом Осберт зібрав їх усіх на Велику раду, щоб покласти край сумнівам і ваганням. Промова його була сповнена докору:

– Дивно чути ваші марні й порожні суперечки. Герцог Вільгельм – ваш пан, ваш сюзерен. Зараз він вельми потребує вашої васальної допомоги. Вам належало б не чекати від нього прохань, а самим першими запропонувати свої мечі й безмежну відданість. Якщо

ви тепер його залишите, а він досягне своєї мети, то борони вас Боже від гніву його – він вам про це нагадає. Доведіть же ділом, що ви, його вірні васали, готові на перший заклик його похідної сурми йти за ним у вогонь і воду. Не втрачайте ж часу й шикуйте свої ряди під бойовим прапором вашого сюзерена!

Але барони дали дружну відсіч:

– Хто ж заперече, що Вільгельм – наш сюзерен? Ми дотримуємося присяги й старанно платимо належні податі. Та де сказано, у якій хартії, що ми мусимо наосліп допомагати йому в заморських походах? Це справа загальна, і рішення має бути загальним. Ми зобов'язані й покликані присягою непохитно обороняти рубежі нашої країни – Нормандії. Але якщо ми зазнаємо поразки в Англії, уся Нормандія буде роздерта, володіння втрачено, замки спалено. Ми не забули, що й цю землю силою захопив у франків і залишив нам у спадщину великий морський конунг Ролла, син Ронгвальда.

Сенешаль і не сперечався.

– Добре, – сказав цей хитромудрий старий. – Давайте зробимо інакше. Виберіть з кола свого найбільш гідних, і ми висловимося перед нашим сюзереном Вільгельмом від імені всіх інших.

– Зробимо так! – погодилися барони.

План сенешаля був простий. Виборні висловлюють думку всього збіговиська. Він, сенешаль, скаже від імені виборних: перед

герцогом має говорити один, а не галасувати всі гуртом. Чи зважиться хтось заперечити його слова? Навряд чи: легко виступати разом, кричати в юрбі, важко й небезпечно одному. Промовчить один, не зважаться на слово й інші.

Герцог Вільгельм чекав їх на троні в оточенні варті. На голові – корона. В руках – жезл і розшитий коштовним камінням мішечок із золотом, прообраз виниклої трохи пізніше «держави». Сенешаль набундючився, переймаючись урочистістю прийому, й почав:

– Государю! Я певен, що в усьому християнському світі не знайти таких вірних і відданих людей, як твої хоробрі васали. Ти сам чудово знаєш, государю, що вони завжди, за першим твоїм закликком чи навіть найменшим знаком, допомагали тобі своїм майном й у всеозброєнні сідали на бойових коней. І ось зараз вони, натхненні твоїм величним задумом оволодіти належною тобі по праву короною Англії, пройнялися палким бойовим завзяттям. А тому вірні барони щиро жадають зробити ще більше, ніж робили раніше, і пропонують служити тобі за морем так само надійно, як і тут. Іди ж уперед, государю, і не страшися нікого! За тобою йдуть – усі як один – твої непереможні васали. Той, хто раніше давав тобі десяток вершників, тепер дасть два десятки. Той, хто раніше приводив півсотні списів, тепер приведе сто. У цьому

ми, найдостойніші, запевняємо тебе від імені всіх!

Гірко усвідомлювати невдачу, але нічого не вдієш.

– Ні! Ні! Ні! – відчайдушно заволали барони одразу на кілька гучних горлянок.

– Сенешалю, ми не так домовлялися!

– Зовсім не так!

– Не допустимо обману!

– Ми не згодні!

– Не бувати цьому!

Хитрий виверт сенешаля Гільйома Осберта не вдався.

Розділ 8

ЛЕГАТ ПАПИ РИМСЬКОГО ГІЛЬДЕБРАНД ПЕКЕЛЬНА ГОЛОВЕШКА

Не будемо гадати, як повернулися б подальші події, коли б у Байє неждано-негадано не нагрянув особистий посланець папи римського Олександра II, він же таємний легат кардинальської курії, він же архієпископ консисторії святого Іоанна Латеранського, він же хрещений батько трьох пап, обраних за його вказівкою. У недалекому майбутньому на нього самого чекав сан римського апостолика під ім'ям Григорія VII. А зараз його звали просто й скромно – патер Гільдебранд. Однак ще у свої молоді роки він устиг міцно закріпити за собою прізвисько Пекельна Голоवेशка.

Святий отець із сатанинським прізвиськом в'їхав у замок Байє після полудня. Не розби-

раючи дорожнього візка, він негайно попросив про бесіду в герцога й так само швидко був прийнятий.

– Мій візок, – сказав Гільдебранд, – не розібраний. Якщо ми не дійдемо згоди, я без зволікання рушаю в зворотній шлях.

– Про що йдеться, святий отче? – цілком резонно запитав Вільгельм, котрий трохи отетерів від натиску римського легата.

Відповідь вразила його своєю оголеною, а тому незвичною прямою.

– Англійське королівство, – сказав Гільдебранд, – уже багато років не платить денарій святого Петра. Ти хочеш стати королем Англії, та чи схильний ти виплатити накопичені за минулі роки борги й надалі неухильно виконувати розпорядження апостольського первопрестолу? Якщо ти згоден на це, свята церква невдовзі повинчає тебе на царство й винагородить короною Англії.

Вільгельм хотів був сховатися за своїм ухильним лицемірством, але зазирнувши в крижані очі Гільдебранда, зрозумів, що в розмові з цим легатом воно недоречне. Усе ж він засумнівався:

– Але ж Гарольд теж повинчаний церквою в абатстві Уест-Мінстер.

– Його коронація недійсна.

– Чому, дозволь запитати?

– Обряд здійснив архієпископ Стиганд.

Однак він відлучений від лона церкви нашої і, отже, позбавлений архієрейського сану,

як і всякого іншого. Йому не можна й ногою ступити на поріг храму Божого. Висновок: самозванець повинчав самозванця. Чи все зрозумів, сину мій?

– Так, але це сталося в Лондоні, а я знаходжуся в Байє. Чи не буде сміховинно...

– Не буде, – суворо перервав його легат, – бо твоє вінчання відбудеться саме в Лондоні.

– Але як? Я можу прийти в Англію тільки силою. А мої справи...

– Твої справи нам відомі, – знову безцеремонно перервав його Гільдебранд. – Вони поганенькі, але їх можна поправити.

– Скажи, нарешті, святий отче, яким чином? – загорівся герцог Вільгельм.

– І це наша турбота – уже не твоя... То що скажеш: розвантажувати мені візок чи ні?

– Розвантажувати – виконаю все!

– Тоді тобі ось що слід зробити. Не барися, сьогодні ж розішли гінців і через них склич усіх баронів Нормандії з їхніми васалами на урочисте богослужіння, яке осінить десниця папи римського в моїй малій смиренній особі. Дій, королю Англії!

Почувши таке жадане звертання, Вільгельм аж онімів...

Богослужіння від імені папи римського вирішили поєднати з урочистим освяченням базиліки святого Стефана, спорудженої щедротами герцога Нормандії в Каєні. Тут уперше побачили Гільдебранда в повному архієрей-

ському облаченні. На це чудове релігійне дійство прибув герцог Вільгельм з дружиною Матильдою, дщер'ю Аделізою й синами. Приїхали також усі придворні сановники з прекрасними дамами серця. Не полінувалися осідлати коней і прискакати на загальне торжество горді барони, хоч дорога часом була довгою. Чорний люд у базиліку не пустили. І так було не продохнути.

Коли освячення базиліки святого Стефана в Каені закінчилося (було всім оголошено, що зведено її коштом безкорисливого дюка Нормандії) і, здавалося б, настав час сідати за трапезні столи святкового бенкету, до спустілого вівтаря раптом пройшов легат з Риму. Гучним, сильним голосом він гримнув у тиші:

– Слухайте, люди! Булла від папи римського Олександра за числом цього імені Другого, рівноапостольного вікарія святого Петра, ключника врат райських, Вільгельмові, сину Роберта, герцогу Нормандії, а також до відома всіх королів і государів християнських земель, а також усім рабам Божим від великих до малих. Слухайте буллу папи Римського!

Відразу наче піднеслися вгору склепіння: це разом вклякли всі – і священики, і горді барони, їхні дружини й чада на чолі з Вільгельмом і його братом Одоном. А над схиленими непокритими головами – чорними й русявими, каштановими й рудими, сивими й лисими, – як сяючий монумент, здіймався Гільдебранд. Його архієрейська мантия па-

лала малиновим вогнем. З плечей на груди звисав золотий омофор. З-під мантиї виступали пурпурові чобітки, всіяні коштовним камінням. У руках він тримав розгорнутий пергаментний сувій, з правого кута якого на червоному з золотою ниткою шнурі звисала велика папська булла-печатка.

Гільдебранд ще більше підвищив голос і почав розмірено, щоб запам'яталось, урочисто, щоб стадо Христове перейнялось благоговінням, читати буллу, карбуючи кожне слово:

Святий Петре, князю апостолів, благаю тебе. Схили до мене чутливе вухо своє й почуй мене, раба твого, котрого ти з пороку підняв і тримаєш у долоні своїй. Отже, через твоє бажання, а не через малі таланти мої сповідаю я тобі те, що завжди було, є й буде бажаним: нехай скоряється перед твоїм вікарієм і надалі весь народ християнський. Нарочито й навмисне престолу нашому від твого імені доручено й за твоєю згодою покладено Божу владу в'язати і розв'язувати, як на Небесах, так і на Землі¹¹.

При такому величезному скупченні людей тиша стояла незвичайна. Усі погляди були прикуті до папського легата. Гільдебранд розмірено карбував:

¹¹ Текст булли подається повністю і без будь-яких стилістичних виправлень.

Сподіваючись і спираючись на це, заради честі й захисту Святої Церкви й богоданих прав світської влади, твоєю силою й велінням, Гарольда-короля, сина Годвіна, який у нечуваній гордині своїй і диявольських хитрощах повстав проти святості присяги й шанування, належного святим реліквіям і нетлінним мощам, а разом такого, що зухвало потоптав права законного спадкоємця престолу Вільгельма, сина Роберта, герцога Нормандії, відринаю від правління всім королівством Англії. Усіх же християн від уз присяги, якою вони себе перед ним пов'язали чи по недомислю своєму ще пов'яжуть, усіх від оманних пут цих звільняю. Служити ж йому як королю забороняю, бо Промислом Божим є законний спадкоємець на корону Англії — Вільгельм, на старанне служіння якому всіх християн закликаю. І кожен, хто піде з Вільгельмом покарати лжекороля Гарольда, буде мати вічне блаженство на Небесах, а на землі Англії те, що дарує йому Господь у милості своїй. За цей шляхетний вчинок відпускаються повно й безоплатно всі гріхи, як минулі, так і ті, що на війні здійсняться. А ще: кожен холоп для цього діла має право залишити свого пана, звільнитися й збагатитися, задовольняючись усім добром ворогів Церкви в Англії.

Барони, боячись і слово пропустити, тихо зраділи: Господи, та це ж повний дозвіл на будь-який грабунок і захоплення без обмежень! Свята справа... Достеменно – боговгодне діяння! Тільки запеклий грішник, якому довічно горіти в геєні вогненній, в окаянстві своєму відсахнеться від добра, дарованого йому самим Господом Богом із благословенням папи римського й відпущенням гріхів. Оце так новина! Варто було скакати на освячення базиліки.

А голос Гільдебранда на прізвисько Пекельна Голоवेशка усе гримів:

Тож лжекороля Гарольда, який злодійськи захопив корону Англії без благословення апостольського престолу, який множить збитки Церкви, зазіхнувши на її десятину, який жадібно привласнює святий і малий гріш твій¹², о Петре, князю апостолів, я, вікарій твій, від лона Церкви відлучаю й піддаю анафемі. Отже, віддираю його від чистого імені твого, щоб дізналися й відали народи, що ти суцїй у світі, о Петре, і на цьому камені земному посередині Океану Син Бога спорудив Церкву свою, і врата пекла не поглинуть її. Амінь!

¹² Папі римському все ж доведеться обходитися без англійського денарія святого Петра, але це станеться лише при королі Генріхові Восьмому, через чотири з половиною сторіччя після завоювання Англії норманами.

– Амінь! – дружно гаркнули барони й знову замовкли, бо Гільдебранд продовжив дійство.

Легат папи підняв над головою прапор кольору білого, котрий є, це всім відомо, кольором і символом невинності, кольором Церкви – Нареченої Христової. Серед сухозлітного церковного золота, темних ликів святих і апостолів на стінах, серед похмурого розпису, що дуже дохідливо відображав моторошні епізоди катувань із житій блаженних великомучеників, цей прапор здавався ще білішим, він наче палахкотів світлим сяйвом. Із серцевини його на схилених рабів своїх строго дивився, перейнятий думою про Промисел Божий суворий лик Спаси. Пекельна Головешка у своїй малиновій мантиї при відблисках численних свічок теж немов полум'янів. Очі його горіли, а погляд пропікав.

– Слухайте, воїни Христові! – волав він, не даючи нікому отямитися, бо відчув ту солодку мить, коли кожне його слово благоговійно сприймається як одкровення, як проречена мудрість. – Ця корогва, чиста, як ваші наміри й серця, непорочна, як ваша віра в триєдиного Творця всього суцього, була освячена самим папою в соборі святого Петра. Тепер цей стяг, воїни Христові, поведе вас в Англію, у цей гнійник сатанинської крамоли і ересі, де викрадено владу, даровану Богом. Сину мій, Вільгельме, прийми цей прапор Христовий!

Герцог жваво підхопився з колін. За ним зіп'ялися на ноги й прихожани. Витягали шиї, вище піднімали голови, аби побачити все до найдрібніших деталей. Буде що розповісти на дозвіллі! А Вільгельм твердим кроком наблизився до вітваря, схилився перед Пекельною Головешкою на одне коліно, набожно приклав до вуст краєчок освяченої самим папою корогви.

– Сину мій, – звернувся до нього легат, – у милості своїй папа римський Олександр II дарує тобі цей золотий перстень із коштовним діамантом, – Гільдебранд підняв над головою масивну каблучку, щоб усі її побачили. – Однак ціна персня не в золоті й не в діаманті. Під каменем зберігається воістину неоціненний скарб – нетлінна волосина самого князя апостолів святого Петра. Цим непогрішима Церква наша прилучає твій праведний намір на землі до справ Господніх на небі. Знайте, лицарі, ваша правда восторжествувала на вагах Божих! Гряде суд Господень через ваші десниці!

– Під цією корогвою, – схвильовано відгукнувся Вільгельм, – на цьому персні з нетлінною волосиною князя апостолів Петра я клянуся: піду в Англію на лжекороля, узурпатора Гарольда! – він знав, чого чекає від нього легат, і не розчарував оного: – І не для себе піду, а щоб заповнити збіднілу скарбницю святого престолу, повернути святому Петрові борги нищих відступників і надалі не

кривдити скаредністю матір нашу – наречену Христову!

– Благословляю тебе на це благочестиве діяння, – розчулено мовив посланець Рима.

У цю мить, грізно брязкаючи обладунками, до вітваря вискочив один з найвідчайдушніших васалів, барон Гуго де Понтъє. У руці його зловісно блищав гостро наточений меч. Церковні служки в паніці відсахнулися. А барон з дзвінким гуркотом упав перед Вільгельмом на коліна, обома руками простягнув йому свій меч і проголосив із безперечним захватом в голосі:

– Мій герцог, із цим мечем я схиляюся перед тобою і всім серцем прилипаю до твоєї справи. Даю тобі в похід півтори сотні добрих воїнів і сам піду з ними! – а потім тямущий барон, ніби творячи молитву, звернувся до самого Гільдебранда: – Благослови на подвиг в ім'я Господа, святий отче.

«Ах, баламут! – замилувався сенешаль Гільйом Осберт. – Ах, проноза! Ну, чи хто бачив колись такого прудкого спритника?»

– Лицарю! – урочисто вирік Гільдебранд. – Владою, даною мені папою римським, я вже зараз за твої чисті й шляхетні помисли відпускаю всі твої минулі, нинішні й майбутні гріхи до кінця днів твоїх!

Барони гостро заздрили цьому кмітливому, відтепер довічно безгрішному агнцю Божому, доброму парубійкові Гуго де Понтъє. Брязкаючи залізом, вони юрбою повалили до

милостивого герцога й щедрого на безоплатні відпущення гріхів архідиякона.

– Діло зрушилося! – радів сенешаль, дружньо поплескуючи по окольчуженому плечу цілковито безгрішного Гуго. – Померти мені на місці, коли не так!

Відкриємо одну з апостольських таємниць. Для Гільдебранда, майбутнього знаменитого папи Григорія VII, завоювання Англії, крім усього іншого, було ще генеральною репетицією хрестового походу в Палестину, ідея якого визривала саме в його щедрій на всесвітні задуми голові. Як пише Лео Таксіль у книзі «Священий вертеп», *«у 1074 році Григорій VII, за словами деяких літописців, висловлював бажання особисто повести християнських лицарів на боротьбу з ворогами Господа до Гроба Господнього»*. Цю ідею разом з тіарою успадкував папа Урбан Другий, який рівно через тридцять років по тому й благословив перший хрестовий похід.

Розділ 9

КОНУНГ ХАРАЛЬД ХАДРАД, СИН СИГУРДА НА ПРИЗВИСЬКО СВИНЯ

Славний конунг Людей Півночі¹³, Харальд Суворий був сином не менш славного конунга Сигурда з високошанованим прізвиськом Свиня. До нього прибув посланець від герцога Вільгельма. Кажуть, ним був англійський ярл-вигнанець Тости, бунтівний брат короля Гарольда, котрий доти переховувався у Нормандії. Принаймні в цьому нас запевняє Сноррі Стурлусон у своєму «Колі Земному»:

¹³ *Нормани, тобто «люди півночі», – так середньовічні мешканці центральної Європи називали скандинавів (норвежців, шведів, датчан, ісландців). Нормани Ролли-Ходака захопили частину північної Франції, яку по ним і назвали Нормандією. Інші назви норманів – вікінги, варяги.*

Тости-ярл попрямував тепер в інший бік і прибув у Норвегію, де зустрівся з Харальдом-конунгом. Той був у Виці.

Отже, Тости прибув як посланець від дюка Вільгельма, відомого серед Людей Півночі на прізвисько Батар¹⁴.

Тости переказав усе, що ми вже знаємо. Особливо барвисто розповідав він про те, як розкішно герцог приймав свого часу графа Уест-Секса Гарольда в Байє:

– Нечувана подія: графа тричі на день – вранці, вдень і ввечері – запрошували до трапезного столу. Але ж відомо: звір жере один раз, людина їсть двічі, й лише янголи вкушають тричі в один день.

Завершив свою розповідь Тости-ярл тим, із чим приїхав:

– Конунг Харальд, син Сигурда, герцог Вільгельм кличе тебе в спільний похід на Англію, щоб залізною рукою зірвати золотий вінець з каїнова чола узурпатора.

– Що ж, заклик його почуто, – впав в удавану задуму конунг. – Вільгельму – корона, – зазначив він і раптом уп’явся в посланця жадібним поглядом: – А що мені?

– За це боговгодне старання, – з гідністю відповів Тости-ярл, – вікінгів чекає щедра винагорода – безоплатне відпущення всіх

¹⁴ Батар – бастард.

минулих, теперішніх і майбутніх гріхів. Так обіцяє була намісника на землі папи римського усім, хто дружно піде в країну святотатців.

– Що ж, – спохмурнів конунг Харальд, – можливо, серед моїх людей знайдуться християни. Я сам був християнином, коли служив ромейському кейсару¹⁵, – тимчасово, згідно з умовою служби. Однак невже невідомо тобі, що люди мої, навіть християни – безгрішні?

– Чому так? – отетерів Тости-ярл.

– У нас немає гріхів, бо ми не маємо гріховних помислів, – повчально вирік конунг і для більшої переконливості ткнув посланцеві в груди твердим, мов залізний наконечник списа, пальцем: – Хіба бачив хто-небудь хоч одного вікінга, який би каювся у вчиненому й бідкався про справи рук своїх? Відповідай же мені!

– Справді, – змушений був погодитися Тости, невірний брат Гарольда-короля, – цього дивного видовища ще ніхто в Колі Земному не удостоєний.

– Отож! – утішився конунг. – То чи розумно з'являтися до мене з непотрібною для вікінгів буллою?

– Воістину – наше недомисліє, – мовив посланець, підкорений доводами Харальда. – Але дюк Вільгельм клятвено обіцяє тобі

¹⁵ Тобто візантійському імператору – мешканці Візантії, Східної римської імперії, називали себе ромеями.

ще десяту частину своєї здобичі, як і папі римському.

– Це вже більш схоже на розумне слово. Але поміркуй сам: у мене – випробуване в багатьох переможних походах військо. У папи – лише марна, як ми переконалися, булла. Чи можливо врівнювати нас? Не думаю.

– Чого ж ти хочеш для себе?

– Для себе – нічого, – смиренно сказав конунг.

– Зовсім нічого? – не повірив хитрому лицеміру Тости.

– Зовсім! – відрікся від усіх земних благ Харальд.

– Невже так підеш?

– Один – піду. Як простий воїн. З моїми людьми – ні.

– Але чому ж?

– Вікінги не люблять і не вміють ділитися з чужими тим, що самі взяли в бою. А дюк Вільгельм пропонує поділити здобич між усіма.

– Ах, лише це! – раптом зрадів Тости. – Тож я не встиг повідомити тобі: окрім десяти від сукупної здобичі, за тобою й твоїми людьми залишається вся особиста пожива без загального поділу. Кожне узятє твоїми воїнами місто буде віддане їм у дар на три дні.

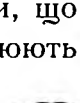
– Отож! – звеселішав і конунг. – Навіщо дурно торгуватися з доблесними й безгрішними вікінгами?

– Що ж відповіси ти, о конунг, дюкові?

– Що відповім? – Харальд набрав поважного вигляду. – Слухай! Ось мої слова: «Удвічі приємно підняти меч за праведне діло».

Харальд-конунг, — пише Сноррі Стурлусон, — обміркував сказане ярлом і ухвалив, що той сказав багато слушного. У той же час йому дуже хотілося заволодіти Англією.

Згодом конунг і ярл подовгу й часто розмовляли один з одним. Вони вирішили, що влітку вони поїдуть в Англію й завоюють країну.

Розділ 10

ГРАФ БРЕТАНІ КОНАН, СИН АЛЛЕНА

Вільгельм одержав дуже нехороше й вельми прикре послання від графа Конана, сина Аллена Бретонського, теж із роду Ролли-Ходака.

Вільгельму.
Прочитай лист і запам'ятай усе сказане в ньому, Виродку¹⁶! — написано було в листі. — Почув я, що ти збираєшся завоювати Англію. Воюй, але згадай, що дяк Роберт, до якого ти брехливо й без докорів сумління лізеш у сини, вручив, збираючись в Єрусалим, і віддав у спадщину своє герцогство моему батькові, графу Бретані й спадкоємцю герцогської корони Нормандії. Ти, нікчемний законник, вимагаєш корону Англії,

¹⁶ *Бастард* — «незаконнонароджений», *вживалося також у значенні «виродок».*

нібито в тебе відняту, а сам зі своїми підлими спільниками отруїв мого батька Аллена, графа Бретані й герцога Нормандії. Ти привласнив чужі володіння й дотепер тримаєш їх у своїй злодійській руці, хоч ти ніхто, а лише позашлюбний пригулок!

Отже, забирайся геть за море, коли тобі свербить, але поверни мені, законному сину графа й герцога Аллена, мою Нормандію, яка належить моему роду великого Ролли, інакше я піду на тебе війною всіма своїми силами, яких на тебе, Виродка, цілком вистачить!

Доля походу в Англію зависла на волосинці. Досить розгорітися ворожнечі, як уся затія безповоротно розладнається. А граф Конан був упертим і вмілим у ратній справі воїном.

Проте бретонський владика не врахував зацікавленості римської курії в англійському денарії святого Петра.

– Сину мій, – украдливо запитав Вільгельма легат папи, – ти справді отруїв графа Бретані шляхетного Аллена?

Вільгельм похнюпився під тягарем несподіваних і тяжких турбот. Ох, як важко говорити з людиною на дуже слизьку тему, коли не бачиш її очей, а тільки кінчик гострого носа й голе підборіддя з-під просторого чорного каптура: зазвичай Гільдебранд облачався в грубе чернече вбрання.

– Не страшися, сину мій, говори сміливо, як на сповіді, – вже владно на поліг святий отець із сатанинським прізвиськом. – Немає таких гріхів, яких в ім'я великих діянь не простила б наша милостива й велелюбна Церква – непорочна Наречена Христова. І таємницю сповіді, вона, замкнувши уста, не розголошує. Та й кажуть: не согрішиш – не покаєшся. А не покаєшся – не увійдеш до небесного чертога Господнього. Шлях до райського блаженства лежить через гріх, а чеснотами дорога в пекло мощена. Чому так? А тому, що благість без гріха породжує неусвідомлений, але тяжкий гріх – гординю.

Неохоче відповідав Вільгельм, обдуманно цідячи слово за словом:

– Мені тоді було всього сім років. Чи ж міг я отруїти?

– У сім років ти не міг і воювати. Але ж ходив у походи.

– Просто баронам була бажана моя присутність. А вирішували всі справи вони самі. Батько мій Роберт справді залишив Нормандію на піклування графа Аллена, свого родича. Але залишив не в спадок, а для охорони до мого повноліття. Коли ж герцог передчасно помер, граф Аллен назвав мене... – Вільгельм зам'явся.

– Так само, як нині назвав тебе син його Юнан? – підказав йому потрібні слова Гільдебранд.

– Так! – підхопив Вільгельм. – Саме так! Потім підлий Аллен зібрав своїх лицарів і рушив на захоплення Нормандії. Та мої васали на чолі з Гільйомом Осбертом порубали бретонців у битві під Віль-де-Дюне, а потім графа й справді отруїли. Хтось отруїв... Може, мій старий сенешаль знає?

– *Хтось* отруїв, – замислено повторив Гільдебранд. – Але до чого нам залучати сенешаля й ворушити старе? Адже головне ми вже усвідомили: хтось отруїв – і ворожнеча припинилася, тому що не стало з ким тягатися. Чи не так?

– Авжеж...

– Добре, що його отруїв хтось невідомий, – патер гірко зітхнув і скорботно додав: – Нещасливий граф Аллен, бо жадібний був і нерозумний. Нещасливий його син Конан, бо успадкував божевільну жадібність батька.

Цілу ніч, до самого світанку, в одній з келій церкви в Байє легат сповідав посланця графа Конана. На ранок простив його гріхи й відпустив геть з миром у душі й благоліпністю в помислах. А незабаром з Бретані прийшла сумна звістка: граф Конан, син Аллена, раптово помер у страшних муках. Виявляється, хтось змастив отрутою мундштук його мисливського рогу, хтось змочив у отруті повід його улюбленого коня, хтось зволожив отрутою зсередини шкіряні рукавички Конана. Дурна ворожнеча між Нормандією й Бретанню всохла. Остання пере-

шкода до вторгнення в Англію випарувалася без сліду...

А незабаром Гільдебранд повідомив Вільгельмові:

– Сину мій, час уже мені від мирської суєти повернутися до смиренного служіння Господові нашому, як і належить духовній особі. Наостанок я запитую тебе: як ти замислив діяти в Англії?

– Я сам хотів поділитися з тобою, святий отче, своїм задумом, – пожвавішав герцог. – Твої поради завжди були цінні й корисні.

– Суєтна хвала – суть огуда, сину мій, – скромно зазначив Гільдебранд. – Не словом, але діяннями славна людина. Моє ж діло – незначне й мале: по силі моїй виконувати накази рівноапостольного престолу. Але я, зрозуміло, уважно вислухаю тебе.

– Мені доповіли, – гаряче почав герцог, – що військо Гарольда чекає мене в Суссексі, на південному березі Англії. Нехай чекає, бо тут мене не дочекається! Ми висадимося на півночі, у затоці ріки Хамбер. Там моє військо з'єднається з вікінгами конунга Харальда. Об'єднавши сили, ми дружно рушимо на лжекороля Гарольда. Чи подобається тобі такий задум?

– Цікаво й сміливо, – обережно відповів Гільдебранд. – Але я з тобою трохи посперечаюся, а ти пробач мені, тупому в ратному ділі, коли скажу дурість.

– З радістю вислухаю твої зауваження, – поблажливо заохотив легата Вільгельм.

– Розумно вийти на берег там, де ворог не чекає, – почав Гільдебранд, – це плюс. Але я – ще раз смиренно прошу вибачення за свою можливу дурість – бачу чимало мінусів. Ви опинитеся далеко на півночі, у глибині ворожої країни, де вам нема від кого сподіватися на допомогу. Англійський флот легко відріже вас від рідних берегів. Думаю, ви не зможете боротися з Гарольдом на суші й на морі одночасно. Для завоювання Англії сил ти маєш і так ледь-ледь... Чи ти волієш перебувати в омані?

– Так, ти маєш рацію, святий отче, – похмуро погодився Вільгельм. – Але план уже неможливо змінити.

– Чому? Адже я сказав тільки про недоліки його, які легко усунути. Потрібно лише трохи видозмінити план вторгнення. Поміркуй сам. Ось Харальд висаджується в затоці ріки Хамбер. Вікінги – сила неабияка! Гарольд із військом змушений буде поспішити йому навперейми, поки нормани не накоїли лиха. Південний берег Англії на якийсь час залишиться беззахисним. У який час точно? І це відомо: про термін зустрічі в затоці Хамбера ти з Харольдом домовився. А конунг не підведе! Він слово тримає міцно... Від берегів Нормандії до берегів Суссексу – лише один день плавання. А як це важливо, щоб під час висадки не

трапилося ніяких перешкод! Перший успіх підбадьорить військо й вселить у нього впевненість у перемозі. Головне – благополучно висадити кінноту.

– А Харальд? Що станеться з ним? Йому одному не здолати англійців.

Голос Гільдебранда став сумним і зажуреним:

– Ось це й засмучує мене найбільше. Єдина розрада: нормани, за винятком окремих осіб, переважно язичники, глузують із чудесних діянь Ісуса Христа й називають їх дурними казками. Мабуть, тому Господь і відвернув від них світлий лик свій, щоб примусити до смиренності і покаяння. Незборима це сила – Промисел Божий. Навіщо опиратися йому? Чи не буде це нечестивим і гріховним невір'ям у несповідимі шляхи Господні? А за це Бог карає...

– Загине Харальд, – тужно пробурмотав Вільгельм. Сам лицемір, він пасував перед прелатом.

– Можливо, – погодився Гільдебранд. Очі, що блиснули раптом з-під каптура чорноризця, були холодні й безжальні. – Ставка в цій великій грі, – цинічно нагадав він, – корона Англії. Ти справді хочеш заволодіти нею чи тільки говориш про це? – посланець папи жорстоко відпрацьовував «гріш святого Петра».

– Так, – похмуро вирік Вільгельм, – слід неухильно дотримуватися вищих інтересів, –

і з мимовільною повагою додав: – Отче, вам би слід носити не сутану, а кольчугу.

– Хрест – це меч, – сказав Гільдебранд. – Хто ходить під Богом, той завжди і скрізь – воїн Христовий. А я лише раб Господній. Завжди й скрізь...

Розділ 11

РЕКВІЄМ ЗА КОНУНГОМ ХАРАЛЬДОМ

Ось дракари вікінгів залишили фіорди Норвегії. Напередодні воїн на ймення Торд бачив віщий сон. Він бачив, як увесь флот вікінгів стрімко виходив на море — пасовисько тюленів і моржів. Він бачив, як на щоглах дракарів чорніють ворони — чайки ран, їдці трупів. Він побачив, як на могутній скелі, що здіймається з морської безодні, стоїть гігантська велетка з великим ножем в одній руці й коритом для крові в іншій. Вона каже:

— Ось він знаменитий,
Заманений на захід
Гість, щоб у землю з друзями
Лягти. Передчуваю січу.

Тордом кликали людину, — пише Сноррі Стурлусон в іншому місці «Кола Земного», — яка знаходилася на кораблі, що стояв поблизу корабля конунга. Йому приснилося вночі, начебто кораблі Харальда-конунга підпливають до берега й начебто він знає, що це — Англія. На березі він бачив полчища, які вишикувалися, й обидві сторони готувалися до бою й підняли безліч прапорів, а перед військом жителів тієї країни гігантська велетка їде верхи на вовкові, а в зубах вовка — людський труп, і кров падає з пащі вовка, і коли він зжирє одного, вона кидає йому в пащу іншого, і так одного за одним, і він усіх ковтає.

Ця велетка заговорила:

— Щелепами м'ясо
Меле людське,
Вовчу пащу офарбивши,
Жона кровожерна.

Неспокійно було на кораблях норманів. Коли ступив конунг Харальд на свій дракар, той важко осів. Одразу пройшов слух, начебто разом з Харальдом на борт зійшли раніше загиблі герої-вікінги, щоб провести конунга на бенкет до Одина в сади Вальгалли...

А ще комусь уві сні привиділося, що жінка-велетка скликала багато вороння — сторожів цвинтарів — і сказала цій лиховісній зграї:

– Летіть із ними, буде вам чудова пожива, вибирайте кожного на свій смак. Він буде ваш, бо я з моїм мечем, що не відає пощади, теж побіжу хвилями слідом за дракарами.

Жваво бігли вперед дракари вікінгів – сто кораблів з двадцятьма п'ятьма воїнами в кожному. Хвацько бігли, розсікаючи білі баранчики хвиль, за кораблем-драконом конунга, за кораблем з червоними веслами. А за ними, нечутно сковзаючи босими ногами по пологих хвилях, гналася непомітна для людського ока Жінка-Помста з караючим мечем. Блиск чарівного меча спалахував над морем блискавицями...

Затока ріки Хамбер, закрита для штормів, була зручна для висадки. Тут воїни Харальда витягли на берег дракари і влаштували тимчасовий стан, чекаючи військо з Нормандії. Частина вікінгів на чолі з конунгом взяла в облогу серце Нортумберленду – містечко Йорк, що сторожко затаїлося за своїми стінами неподалік від стану норманів, там, де Хамбер приймає в лоно своє прозорі струмені ріки Узи. Для прудкої людини від стану прибульців до обложеного міста було лише три години ходу.

Штурмувати місто вікінги поки не намірялися. Взяли в облогу просто так, про всяк випадок, щоб запобігти можливим неприємностям з боку городян. Ніхто не збирався дертися на стіни: щосили припікало сонце, воїни

ледарювали, усі вони за прикладом самого конунга покинули на дракарах свої кольчуги, залишившись в одних сорочках, звичних тільки для днів миру. Правда, кожен вікінг мав шолом на голові, щит і меч – у руках.

Воїнство Вільгельма чомусь затримувалося, хоча домовлялися твердо. Адже в злагодженості дій – запорука успіху. Дозорці пильно вдивлялися в морський серпанок – там з-за обрїю мали виринути щогли кораблів Нормандії. Чи Вільгельм змушений був висадитися в іншому місці? Адже давно минув термін, обговорений для зустрічі.

І ось – нарешті! – з лісу, що підступав прямо під стіни Йорка, вийшло численне воїнство. Воно здіймало таку густу пилюгу, що неможливо було розгледіти штандарти й прапори.

– Хто це? Що за люди вийшли з лісу? Хто це йде до нас? – запитували вікінги один в одного.

– Іде дюк Вільгельм! – припускали найбільш розважливі. – Кому ж бути так далеко від Суссексу, де стоїть з військом король Гарольд?

Але невідоме воїнство одразу шикувалося в бойові ряди, готуючись до нападу просто з маршу.

– Це вороги! Це вороги! – зметикували ошелешені нормани.

Незважаючи на розгубленість, вони швидко скупчилися за щитами навколо конунга.

Харальд розгорнув і підніс свій прапор, що в переможних битвах здобув красномовну назву «Спустошувач світу». Конунг гучно закликав, як у минулі роки:

– Вікінги, нащадки героїв! Ворог перед нами. Підемо на нього й прорубаємо широкі просіки в хащі його списів. Ми без кольчуг, і наші груди не вкриті залізом. Але славно блищать наші шоломи й грізно синіють леза. Досить і цього для відважних. Уперед!

Проте битва ще не розпочалася. Від чужого війська відокремився вершник, під'їхав до загону вікінгів і крикнув:

– Король Гарольд пропонує конунгу Харальду мир і дружбу.

– Отакої! – зарозуміло відповіли вікінги: вони вже зважилися на битву. – Не для того ми прийшли сюди, аби красними словами тішити свої вуха. Чого хоче ваш король?

– Король Гарольд пропонує вам сісти на дракари і з миром відпливти у вітчизну.

– Далеченько ми запливли, щоб повертатися голіруч. Ні, ми не сядемо на кораблі просто так! Що дасть нам за це король? Чим обдарує нас і нашого конунга?

– Якщо ви відмовитесь сісти на кораблі, ми дамо вашому конунгу сім футів англійської землі й ще зверх того, бо ми почули, начебто він великий. Чи так це? У чому він великий? Зростом чи вчинками? А ще й усіх вас ми наділимо землею – кожному за його зростом!

– Коли так, – розлютилися вікінги, – ми в боргу не залишимося й поділимося могилами з вами!

Безпристрасно пише скальд Сноррі Стурлусон:

Тоді конунг Харальд, син Сигурда, сказав ярлу [Тости]:
– Хто був цей красномовний чоловік?

Ярл говорить:

– Це був конунг Харальд, син Гудини.

Тоді конунг Харальд, син Сигурда, сказав:

– Занадто пізно нам це сказали. Вони настільки наблизилися до нашого війська, що цей Харальд не залишився б живим для того, щоб повідати про смертельні рани наших людей.

Тут конунг Харальд, син Сигурда, сказав своїм людям:

– Невисокий чоловік, але гордо стояв у стременах.

Передають, що конунг Харальд, син Сигурда, сказав таку вісу¹⁷:

– Назустріч ударам
Синьої криці
Сміливо йдемо без обладунків.
Шоломи сяють,

¹⁷ Віса – середньовічний норманський вірш на певну тему.

А свій я полишив
На струзі з кольчугою поруч.

Його кольчугу називали Емма. Вона була такої довжини, що закривала його ноги нижче колін, і така міцна, що її не брала жодна зброя [...] Тут почалася битва, і англійці поскакали на норвежців.

– До мене, вікінги! – кликав своїх конунг Харальд. – До мене, герої! Нехай один з вас поспішить до нашого стану й покличе інших! Щільніше зімкніть щити, ховайтеся за ними від стріл і списів!

Зімкнулися вікінги за щитами, ховаючи від ударів беззахисні тіла, розлютовано рубалися довгими мечами, увесь час ущільнюючись і обдуманно відступаючи, намагаючись скоротити відстань до стану й швидше злитися з іншими воїнами. А вікінги, які сиділи в стані, щойно примчав вісник лиха, вмить накинули на плечі кольчуги і, похапавши зброю, що духу помчали на шум битви. А коли прибігали, з ходу вривалися в ряди англів, звірюючи в шаленій січі, і гинули один за одним в оточенні ворогів, у громі й виблисках мечів.

– У ряди, шикуйтеся в ряди! – кричав їм Харальд. – Затуліть воїнів у сорочках!

Але тут жало стріли простромило йому горло. Упав прапор «Спустошувач світу», сіючи сум'яття. Посилили й до того шалений

натиск вороги. Багато, дуже багато вікінгів одразу полягло, озиралися вони на пораненого конунга, видивлялися, як того виносять з битви вірні зброєносці. Здавалося, битву було програно. Але підняв юний Олаф, син конунга Харальда, славний «Спустошувач світу» і дзвінким голосом закликав:

– Стійте міцно! Сміливо підемо на залізо ворога, як заповідали герої! Уперед, хоробрі вікінги, чії подвиги будуть оспівані в сагах! Нехай сьогодні збільшиться в Англії число вдів і сиріт! Нехай їхні сльози омийуть наші рани!

Юний Олаф кричав зрозуміло – готовими, усім знайомими закликами. Вони знову згуртували залишки вікінгів у лютий загін. Але тут англійці злягоджено відступили на політ стріли. До норманів знову виїхав вершник.

– Мало вас залишилося! – гукнув він. – Жменька, з якою не варто боротися. Сідайте на кораблі й забирайтеся геть! Ми вже не будемо щербити на ваших шоломах свої мечі, а переб'ємо всіх стрілами. Йдіть на кораблі! Ідіть, ви, дурні, що обміняли мир і дружбу на смерть і ганьбу!

...Помирав Харальд. Зібравши залишки сил, покликав сина.

– Олафе! – прохрипів він, і вуста його почервонилися кров'ю. – Конунг Людей Півночі, виконай останню волю твого батька, конунга... Підними мене на ноги... Хочу

вмерти стоячи, як воїн, а не лежачи, як прирізаний вепр... Ось так, добре!.. Тепер покрий мою голову шоломом... Дай мені в руки щит і меч, аби я вмер зі зброєю, як належить героям Вальгалли – вони кличуть мене...

Конунг Харальд з тією ж зброєю в руках, з якою пішов у бій, у тій же закривавленій сорочці, непевно переставляючи ноги по піску, рушив до води й увійшов у неї по коліна. Ряд за рядом набігали морські хвилі й розбивалися об його тіло. Море сутеніло у вечірньому присмерку. А Харальд усе вдивлявся в далечінь, наче сподіваючись побачити кораблі Вільгельма. Він не розумів, як довірне слово можна порушити, на те ж і назва його – «непорушне». Чергова хвиля звалила його і з шипінням пронеслася над мертвим тілом.

Сто кораблів привів до згубних берегів Англії конунг Харальд. На вісімдесяти трьох з них уже не було кому сісти за весла. Ті з вікінгів, хто залишився живим, узялися за похоронні роботи. Вони впритул бортами й кормами склали квадрат із сорока кораблів. У кожен посадили екіпаж з двадцяти п'яти мерців. Потім поверх них спорудили ряди ще із сорока кораблів з повними екіпажами. На самий верх витягли три дракари. У них теж посадили мертвих воїнів – найславетніших. А зверху, на помості, ліг сам конунг Харальд. Смоляні борти обклали хмизом і кинули в нього палаючі смолоскипи. Гулко зметнувся вогонь гігантського поховального багаття.

Тіло загиблого в бою заколотного ярла Тости віддали його братові – королю Гарольду. Потім вікінги відпливли, залишивши на березі величезне попелище. Сімнадцять дракарів зі ста поверталися на батьківщину з молодим конунгом Олафом. Довго й на дивовижу мирно за скандинавськими мірками правив він, за що й був названий Тихим.

А в той час, коли жителі Йорка привітно зустрічали короля Гарольда, свого визволителя, через Ла-Манш кралоя хижє військє Вільгельма з лицарськєю й іншєю потєлєччє малє не з усїєї Європє. Рєпєтїцїя хрєстєвєгє походу на «нєвірних агарян» і «проклятєх хрїстєпрєдавцїв», щє замїшлялєся Гїльдєбрандєм, вдалєся на славу. Охєчих займатєся колєктивним рєзбєєм Європа вїдїлїла на «святє дїлє» достатньє.

Сам герцєг зїйшов на борт найбільшєгє корабля і плїв попєреду, на чєлї усьєгє велїчєзнєгє флоту. На щєглах флагманє рєзвївалєся освячєна папою корєгва і бїлий прапор з блєкїтним хрєстом. На всїх його вїтрилах здїямалє лапє гербовї лєвї Нєрмандїї. На кормї свїтїлєся красївї лїхтарї, щєб і в тємряві корабель Вїльгєльма булє вїдно. А далї за кормєю, по самїй обрїй, прєтока Ла-Манш густє наїжачувалєся щєглами рїзних кораблїв – власних, куплєних і позичєних.

Розділ 12

ПРОКЛІОН ЕДГІДИ

Із шаленим поспіхом рухався Сивард на прізвисько Ведмідь, граф Глостершайру, із загоном у дві тисячі списів на битву із загарбниками з Нормандії, і все-таки спізнився. Гарольд його увесь час випереджав. Якщо Сиварду довелося збирати свою рать, то король Англії рушив з військом відразу ж після прибуття гінця з лихими звістками. Шлях від берегів Хамберу до берегів Ла-Маншу король подолав за два тижні. Таке велике було його бажання швидше вбити ворога. А вичікувати він не вмів. Багато істориків вважають, що Гарольда згубила поспішність. Він занадто поквапився викинути європейський набрид з англійської землі. Вичекавши, зібравши підкріплення, він міг би з'явитися з воїнством удвічі численнішим, ніж у Вільгельма, а привів на битву рать учетверо слабшу. Однак не будемо гадати, що було б, якби...

Від самого північного кордону Англії – через графства Ланкастер, Нортумберленд, Камберленд, Оксфорд, Бекінгем, Бедфорд, Герифор, Мідлсекс та інші – звідусіль поспішали розрізненими групами збройні загони. Усіх випередив Сивард-Ведмідь, граф Глостер. Коли він увійшов у Лондон, то довідався, що відстає від війська короля лише на дві доби. Тут, у Лондоні, до нього напросилася в похід мати короля Едгіда.

І знову – в дорогу! Уперед, уперед! Бадьоріше крок! Через Кент – у Суссекс. А там і містечко Гастингс, поблизу якого висадився Вільгельм. Спізнився...

На останній стоянці, уже запізно, коли змучені нескінченним маршем воїни Сиварда повалилися біля багать на нічліг, дозорці запримітили кіннотника, який полохливою тінню метнувся від них до лісу. Кілька вершників умить кинулися в погоню. Людина була поранена в голову, руку й груди. Усі рані – спереду. Одразу видно – хоробрий.

– Чому тікав? – запитав Сивард.

– Думав, що тут – нормани.

– Де це тебе покололи?

– У битві з норманами.

– Була битва? – Сивард навіть підхопився на ноги.

– Так, під Гастингсом.

– Хто переміг?

– Вільгельм.

– Ти правду кажеш? – не повірив Сивард.

– Правдивіше не бува...
– А де король Гарольд?
– Загинув у бою.
– Хто ж зміг здолати його?
– Стріла.
– А наше військо? – усе випитував Сивард-Ведмідь.

– Лежить на полі.
– Хто ти, чиї слова – як ніж у серце?
– Я людини абата петерборського монастиря з графства Вінчестер. Абат – єдиний з людей графства, хто приспів на битву. А з ним – дванадцять ченців і два десятки воїнів. Усі лежать там... Мене одного Господь залишив живим, щоб було кому розповісти про їхнє геройство й записати в монастирські «Хроніки». Адже я – з книжників...

– Як переміг Вільгельм? Чим узяв?
– Удаваною втечею. Хоробрим важко встояти в строю, коли вони бачать спину ворогів, які біжать у паніці. А ми кинулися за ними й змішали свої бойові ряди...

– І що ж?
– У засідці нас чекали дві тисячі кінних лицарів... Це вже була не битва, а побоїще. Вціліли одиниці.

– Чому ти прийняв нас за норманів?
– Вони всюди нишпорять, – відповів поранений воїн-чернець. – Лише ніч припинила погоню.

Сивард зрозумів: нормани поспішають перебити поодинокі загони, що йдуть на під-

могу королю, уже поваленому королю... Ні, не за втікачами нищпорять нормани, не за ними – першу перемогу необхідно закріпити розгромом усіх сил, здатних до опору, не дати супротивнику зібрати в один могутній кулак розрізнені загони. Так, це саме так, не інакше...

Ніхто не помітив, що всю розмову Сиварда з воїном-ченцем з Вінчестерського абатства слухала стара Едгіда, дружина Годвіна: невидимою була темна фігура жінки серед чорних стовбурів темного лісу. Вона нечутно підійшла до багаття й раптом – усі навіть здригнулися – сказала голосно й переконливо:

– Сиварде, графе Глостере, повернися в Лондон!

– Навіщо? – тільки й спромігся сказати він.

– Я доручаю тобі життя, долю й щастя моєї внучки Гіти, дочки Гарольда. Вона зараз знаходиться в Кентербері, в архієпископа Стиганда. Повернися за нею! Повернися за нею! Повернися й візьми її під свій захист, і врятуй, відвізши в Данію.

– Мати Едгідо, чому ти доручаєш принцесу мені? – здивовано запитав Сивард. – Хіба немає в Англії більш гідних людей?

Йому тоді було лише двадцять три роки, і він ще не розумів, що часом криється за звичайними словами. Він ще не усвідомив, що в тій катастрофі, яка спіткала Англію, сам мусив був врятуватися й прожити чима-

ло, щоб виконати просте на перший погляд доручення¹⁸.

– Я доручаю Гіту тобі, бо сама стара, – дивно відповіла Едгіда.

Як зрозуміти її?

А вранці Едгіду ніде не змогли знайти. Зате її побачили на полі печалі для англійців, на полі радості для норманів.

Сіялася споконвічна англійська мжичка. Похмуре небо Англії омивало голі тіла захисників вітчизни. Так, голі, бо жадібні руки переможців обібрали мерців. Вони зодягли на себе добротний одяг убитих, покидавши на полі свої перепрілі лахи. Вони зібрали й свою першу коштовну здобич – зброю, обладунки й військове спорядження. Військо загарбників зміцніло.

Повільно ходила між голих трупів Едгіда, розшукуючи тіло сина. І набрела на самого Вільгельма, котрий, сидячи на коні й опустивши повід, зі зловтіхою спостерігав за її пошуками. Він здогадувався, кого вона шукає. Він здавна знав її й віддавна, м'яко кажучи, недолюблював. Копита його коня нетерпляче чмакали в калюжках загуслої крові.

– Віддай мені тіло сина! – угледівши його, закричала Едгіда, мати загиблого короля.

Вільгельм тільки заперечно похитав головою. Він насолоджувався її горем. Плач

¹⁸ Згодом, після вінчання Гіти з руським князем Володимиром Мономахом, Сивард завербувався до палацової охорони візантійських імператорів.

повалених – солодка втіха переможця. Горе переможених кріпить п'янке відчуття власної могутності.

– Віддай! Я тобі за нього відважу стільки золота, скільки важить тіло мого сина, – так пообіцяла вона за свідченням «Нормандської хроніки».

І знову Вільгельм нічого не відповів. На його обладунках було навішано безліч людських кісток. Моторошне видовище являв він собою – серед мерців, обвішаний кістками небіжчиків. В очах Едгіди він був огидним втіленням упира, кровососа, трупоїда. Звідки їй було знати, що для підняття бойового духу свого розбійного наброду він понавішував на себе найбільш шановані й найбільш впливові в життєвих справах моці із заповітної скрині в Байє? Тієї самої скрині з реліквіями, над якою колись дав фатальну клятву Гарольд. На грудях герцога метлявся здоровенний іржавий гвіздок-релікварій нібито із хреста Спасителя.

– Ти прихопив ваги, щоб визначати вартість мерців? – тепер у голосі Едгіди пролунало виразне презирство.

– Навіщо ти, стара, обіцяєш мені те, чого не маєш? – нарешті відгукнувся Вільгельм. – Усе, що було твоїм, стало моїм. Чи віддам я тобі тіло мертвого Гарольда? Ні! Бо людина, відлучена від лона Церкви й піддана анафемі, людина, яка переступила закони Божі й людські, недостойна християнського поховання.

Він згниє, мов труп шолудивого пса! Чуєш, бабо! Ти клопочешся дарма.

Він підняв батіг, щоб хльоснути коня, але його зупинили несподівано смиренні слова Едгіди:

– Дозволь мені щось побажати тобі...

– Мені? – здивовано втупився він. – Чого ж ти мені побажаєш?

– Смерті, – просто відповіла Едгіда.

– Смерті, – передражнив її Вільгельм, ховаючи за глузуванням своє сум'яття. – Хто ж від смерті втече? Усі там будемо... І яку кончину ти зволиш побажати мені?

І тоді Едгіда прокляла його:

– Я бажаю тобі страшної смерті, і вона гряде! Я бажаю, щоб причиною твоєї смерті стало твоє власне лиходійство! І щоб злодії обібрали тебе мертвого! І щоб не знайшлося місця на священній землі для твоєї могили! І щоб сама могила не прийняла твій труп! І нехай виповниться мій прокльон у визначений Богом термін!

Люто блиснули очі Вільгельма. Він хльоснув коня і поскакав.

Чи знав він, що в глибокому горі жінка стає віщою, як у щасті – сліпою?

Розділ 13

...АБИ ПІЗНАВ, ЩО ВГОТОВАНО ЙОМУ В ГЕЄНІ ВОГНЕННІЙ

Минули роки, і раптом виповнився прокльон невітшної Едгіди. Усе сталося, за свідченнями середньовічних хроністів, саме так, як побажала віщунка. Господь почув її благання й визначив термін – так говорили. У ті марновірні часи виконання прокльону за кожним мовленим словом здавалося щирим чудом. Тому й було ретельно записане, бо вразило уяву своєю незвичайністю. Однак події мали свою природну логіку, обумовлену феодалною мораллю й поглядами того часу.

Ось як нам уявляється справа, вилущена з купи релігійно-містичних сентенцій.

Прихворів Вільгельм, син дюка Роберта-Диявола, король Англії й герцог Нормандії. Звали його тепер – Завойовник. Він дивовижно розтовстів, увесь заплив жировими склад-

ками. У непомірній своїй зажерливості від-
ростив здоровенне черево. Утроба його погли-
нала неймовірну кількість їжі, будь-якої – від
вишуканих страв до зачерствілої скоринки
хліба. Його черево наче уособлювало власти-
ву йому з юних років жадібність. Коли він на-
тягав на себе гігантські, спеціально викувані
діжоподібні обладунки, вони спотворювали
його ще більше.

Хвороба була утробна – у череві щось
клекотало, щеміло, кололо й палило. Це не
заважало йому відправити французькому ко-
ролю дуже коротке, але категоричне послан-
ня: «Миром і добром віддай мені графство
Венсен».

– Він зовсім очманів? – вразився молодий
король Філіп. – А втім, у Вільгельма примх,
як у вагітної жінки. З отаким величезним
пузом породжує такі незначні цидулки! Було
б зрозуміліше, коли б він розродився слоном,
котрого виношує у своєму неозорому череві.

Глузування веселого короля дійшли до
Руана, де возлежав черевом догори від хво-
рості грізний Завойовник.

– Ах, так! – розпалився з люті неборака. –
Передайте цьому французькому нікчемі, що
я прийду звільнитися від тягара в усипаль-
ницю королів Франції – церкву Сен-Дені. А
замість свічок поставлю десять тисяч списів
моїх воїнів. Нехай витягає на світ Божий
свою Орифламу, якщо її не зжерла ще міль.
Лайно!..

Мстива злоба знову підняла його на коня. Тепер цю тушу в потворному залізяччі витримували лише повільні фламандські ваговози. Він вторгся в межі Франції в самий розпал літніх жнив, коли земля щедро плодоносить.

– Не буде королю франків ніякого плоду! – мовив Завойовник і наказав випасати на стерні коней, корчувати виноградні лози, рубати під корінь сади, палити кожну стрічну хатину, франків вішати.

Мант – перше місто на шляху до серця Франції, котре Вільгельм узяв у облогу. Тут на нього чекала відплата, інакше кажучи – кара небесна. Після запеклого штурму місто було взято, кинуті солдатні на розграбування й на завершення віддане вогню. І сам Вільгельм важко скакав на фламандському ваговозі серед попелищ, із насолодою спостерігаючи за бешкетуванням гвалтівників і злодіяннями безкарних грабіжників.

Аж раптом його неповороткий кінь потрапив ногою в палаючу діжку, різко смикнувся від болю й скинув вершника – прямисінько в палаючі уламки. Незграбно задкуючи, гривастий звір ткнув копитом у неосяжний панцир Вільгельма. Залізо, що прикривало черево, увігнулося, забивши Завойовникові подих. Грізний володар смажився у своїй збруї, мов жирна свиня на пательні, «щоб при житті пізнав, що йому уготовано в геєні вогненній». Отут би він і спікся, якби його дикі, несамовиті крики не привернули нарешті

увагу котрогось із заклопотаної грабунком солдатні.

Завойовника, покаліченого конем і мало не спеченого у власному жирі, якось зуміли довести живим до монастиря під Руаном. Він ще дихав, коли його старший син Робер прожогом мчав до Байє, щоб заволодіти отчою короною герцога Нормандії. Середній син, Гільйом Рудий, поспішно відплив до Англії, аби зійти на королівський престол. А молодший синок Анрі узявся до не менш захоплюючої справи – грабунку особистої скарбниці батька. Братики чкурнули – тож йому ніхто не заважав¹⁹.

І віддав Богу душу грішник Вільгельм, покинутий рідними дітьми на свавілля чужих людей. Злодійкуваті слуги обібрали мерця, роздягнувши до нитки, бо король мав розкішне вбрання. Потім, уже голого, скинули його з твердого келійного ложа на кам'яну підлогу, щоб забрати чудове покривало, у яке ув'язали королівську зброю та поцуплений дорогий посуд. У голій монастирській келії залишився голий труп. І більше нічогосінько... Кілька годин пролежав мрець на підлозі пограбованої й зганьбленої обителі, забутий усіма. Ніхто не зронив над ним ані сльозинки.

Його знайшли ченці, коли повернулися в келії після трудів денних і вечірньої трапези.

¹⁹ *Історію синів Завойовника й подальшу долю Англії через них описано в книзі «Орлиця у двох коронах».*

Збентежені ченці почали думати й гадати, що ж їм робити з упокоєним підкидьком. Усе ж Завойовник, хоча вже й колишній... А з усього численного супроводу підсмаженого монарха ані душі. Голий король – це ж треба! Не побачили б своїми очима – не повірили б. Не відали б, хто він, то й закопали б як бездомного пройдисвіта. Однак ченцям було відомо, чий труп їм так паскудно піднесли.

На ранок королівську тушу повантажили на воза й прикрили мішковиною. Так і повезли в місто Каен. Нехай візьмуть труп і турботи про похорон тамтешні служителі базиліки святого Стефана, колись спорудженої від щедрот небіжчика, тієї самої, котру архidiaкон Гільдебранд на прізвисько Пекельна Головешка, а нині папа римський Григорій за числом Сьомий освятив і оголосив у ній вторгнення в Англію.

Тамтешні церковники зняли плити біля пам'ятного вівтаря, у скельному ґрунті лопатами видовбали могилу і, як водиться, відслужили заупокійну панахиду, оплатою якої ніхто не потурбувався. Уже було зібранися й поховати покійного, як раптом з юрби, яка набилася з цікавості в базиліку, виступив усім відомий злиденний жебрак на ймення Аселін, син колись заможного городянина Артура, і голосно сказав, щоб усі чули:

– Єпископе, ченці, люди, вислухайте мене! Ця земля належить мені! Отут, де видовбали

могилу, на цьому самому місці стояв будинок мого батька Артура!

Усі вражено зацікавилися. Злиденний бурлака заперечує право короля! І де ж? У святій обителі, де куриться фіміам і панує благоліпність. Єпископ Одон, брат небіжчика, спробував зупинити несподіваного викривача:

– Сину мій, що ти городиш?

Проте Аселін лише тужно поглянув на нього, на його виблискуюче сріблом і золотом вбрання, перевів погляд на своє забруднене дрантя й продовжував:

– Люди! Чоловік, за душу якого ви підносите молитви Всевишньому, силою захопив мою землю, щоб спорудити цю базиліку. Він зруйнував мій будинок. Він вигнав мене з міста, – Аселін труснув лахміттям і підніс худі руки до суворого лику великомученика, що дав своє ім'я святилищу: – Первомученику Стефане, чи чуєш ти, хто знедолив мене, зробив самотнім та убогим, прирік на злидарське животіння?

Святий Стефан скорботно дивився зі стіни, вислуховуючи про кричуще блюзнірство, яким зганьбив його світле ім'я небіжчик.

– Я не продавав отчої землі, – підносив свою скаргу Аселін, – не віддавав її в заставу, не дарував її нікому, вона була вільна від боргів, я платив за неї всі податки й не завинив ані перед жодним законом про володіння.

Присутнім, які, зачавши подих, вислухали це справедливе обвинувачення, здавалося,

що скорботний лик Стефана стає все похмуришим. Його очі вступилися в юрбу, як живі, і ніде було від цього докірливого погляду подітися. Аселін, підбадьорений німим схваленням святого, твердо завершив:

– Земля ця моя по праву! Я вимагаю її повернення чи відшкодування за її ціною. Іменем всемогутнього триєдиного Бога я забороняю ховати в моїй землі злодія, якому на смертному одрі навіть не були відпущені гріхи. Він здох без покаяння! Горіти йому в геєні вогненній!

Тиша запанувала в базиліці. Кожен став перебирати подумки лиходійства покійного, хоч мертвого слід поминати добром. Але не цього, бо цей запеклий грішник, навіть помираючи, не покався. Господь не вділив йому такої благості, не надіслав до його ложа святого отця-сповідника з відпущенням. Над розверстою могилою відбулося огидне торжище. Жебрак Аселін цілком справедливо вимагав платні. Однак ніхто, навіть брат мерця Одон, не хотів черпати монети з власного кошелю. Нарешті зі скриньки з доброчинними дарами вилучили шістдесят су на сплату за викопане місце поховання.

Потім дужі ченці почали заштовхувати в могилу труну. Вона ніяк не влазила, бо виявилася надто широкою для могильної щілини. Тоді, від безвиході, почали ховати Вільгельма без трунопокладання. Але могила не приймала небіжчика: то не вистачало місця

для ніг, і вони зухвало стирчали над плитами, то голова виявлялася зайвою для останнього вмістища. Тоді розлючені ченці, кречучи, підтисли ноги смердючого трупа до черева, а голову – до грудей, так і заштовхали в могилу. Ех-ма, труди наші тяжкіі...

Парафіяни з гидливістю залишали церкву й поспішали спорожнити в корчмі баклажку, щоб скоріше позбутися спогадів про нудотне й потворне видовище.

Частина II

**ХОДІННЯ
В КАНОССУ**

Історики зазвичай називають боротьбу імператора Гейнріха IV із Григорієм VII Гільдебрандом війною за інвеституру, тобто за право призначення й завердження осіб на духовні місця, але, власне кажучи, інвеститура й симонія (продаж духовних місць) послужили тільки приводом до остаточного розриву між главою імперії й главою церкви; причиною самої боротьби була незрівнянно важливішою, бо йшлося не більше й не менше як про те, бути чи не бути світській владі. Діяльність Григорія VII, у чому б вона не полягала, була спрямована на остаточне винищення державності: королі й імператори, за його політичною теорією, були лише васалами папського престолу.

Ф. ЛОРЕН,
«Папство й імперія»

Із усього сказаного нами слід зробити висновок, що суперечка за інвеституру, котра дала своє ім'я боротьбі духовної влади зі світською при Григорії VII, Гейнріхові IV і їхніх наступниках, була тільки випадком і тимчасовою формою; за відсутності цього приводу їхня ворожнеча знайшла б тисячу інших.

П'єр ЛАНФРЕ,
«Політична історія пап»

Розділ 1

НЕ ВІДРИНУВ, НЕ ОСЯГ, НЕ ПРОСТИВ...

Чернець Януарій тікав з Риму в Салерно разом зі скинутим папою Григорієм. Зараз розумів – тікав здуру. Небезпека загрожувала не йому, дрібному служці в римському замку папи Сан-Анджело. Непотрібен він, один з багатьох і багатьох, ані імператору германців Гейнріху, ані новообраному за вказівкою монарха папі Гвіберту. Але ж і цей не відрікся, отже, теж папа. Та двох пап бути не може, вікарій святого Петра можливий лише один. Другий – псевдоапостол. Який же з них?

О-хо-хо!.. Чи не однаково? Він, рознещасний Януарій, мав був виконувати обов'язки сповідника невідомо в кого, а коли вникнути, то в сатанинськи злісного раба Божого... Недобрим оком глянув Григорій на змертвілого від страху ченця-духівника й прогарчав із

хрипким присвистом, викинутим із запалих, схудлих – самі ребра крізь шкіру – грудей:

– Я проклинаю короля Гейнріха, лжепапу Гвіберта й усіх мерзотників, іже з ними! Анафема їм усім!

Папа зажадав ще й плюнути, але сил на це діяння не вистачило, і липка, як це буває в тяжко хворих, слина потекла його голим підборіддям. Януарій злякано відсахнувся від папи Григорія, за числом з ім'ям таким Сьомого, – колись всесильного архідиякона святої консисторії Гільдебранда, чоловіка, який не знав хвороб, із залізним здоров'ям, який зараз полишав цей світ. Під час сповіді проклинати забороняється, бо слід дарувати образи ворогам своїм, щоб не збільшувати провини перед лагідними очима Агнця Небесного своєю непоборною гординею.

Чернець осінив себе хресним знаменням і гаряче зашепотів рятівну молитву, щоб відгородити себе від хитроців і підступу лукавого, котрий, без сумніву, був тут, жадаючи душі злісного грішника. Однак хоч диявол і вичікував, жадібно дихаючи в потилицю, усе ж перебував поки у своїй незримій, безтілесній субстанції. О-хо-хо!.. Ще добре – папа проклинав нині сущих, які можуть зняти із себе його прокльони, бо ж, траплялося, Григорій не гребував піддавати анафемі й покійників...

У вузькій келії щільнішала задуха. Від ложа папи різко смерділо нечистотами й давно немитим, смердючим тілом у підгниваючих

пролежнях. На чолі Януарія густо виступив піт, збираючись краплями в не за розміром великих для обличчя кущистих рудих бровах. Отець Януарій був родом норман, а тому високий, сухорлявий і волоссям світлий.

Бурхливу відповідь охлялого, виснаженого легеневою хворобою папи викликали звичайні слова, які мали б зняти з душі того, хто кається, тягар гріхів, тяжкий, зашкарублий, погибельний камінь, що тягне в безодню вогненну. І тоді безсмертна душа, яка з трепетом готується залишити свою плотську темницю, аби зазнати небесного блаженства, легко спурхне, яко біла голубка, і здійметься прямісінько до райських врат, де беззмінно чергує, побрязкуючи ключами, святий апостол Петро.

Ось ці прості, але рятівні слова:

– Раб Божий, перед милосердним поглядом усеблагого Бога нашого, котрий закликає тебе до себе в чертоги небесні, відринь мирську суєту, осягни свою незначність і прости ворогам своїм.

Гільдебранд не відринув, не осягнув і не простив. Не злякався пекельного полум'я... Невже правду шепочуть про нього, нібито він не вірує в потойбічне життя? Окстися, окстися, Бегемоте, він же – Вельзевул, не вводь у спокусу гріховних домислів... Адже це сам первосвященик католицької матері нашої церкви! Хоч він скинутий і перебуває у вигнанні, святість із нього не знято... Страшну-

вато й помислити! Однак же – не покався, не відринув, не осягнув і не простив...

А папа Григорій, спираючись ліктями кволих рук і намагаючись підвестися з ложа, сказав ще словами благої вісті від Матфея, але навіть у ці євангельські логоси жагуче вдихнув неприборкану лють:

– Кодло гадюче! Хто навчив вас тікати від прийдешнього гніву? Ось сокира поруч із коренем дерева лежить, бо кожне непотрібне дерево рубають і кидають у вогонь!

Тремтячою рукою витяг Януарій хустку, витер спочатку своє упріле чоло, а потім і заслинене підборіддя папи.

– Покайся! – уже без надії таки спробував наполягати він. – Сповіддю зніми з душі камінь гріхів своїх.

Папа прикрив повіки. Не почув...

Розділ 2

БІЛЬШЕ В 1744 РАЗИ

Звідки бідоласі Януарію могло бути відомо, що думки, котрі нині люто вирували в черепі Гільдебранда, народжувалися на забруднених вуличках Байє, де легат папи похмуро виношував їх під чорним каптуром? Звідки йому було знати, що його прокльони – це найгірший плід божевільних мріянь про всевітнє панування церкви – над государями, королями, імператорами? Страшно було йому заглянути в темні глибини папського честолюбства, що охоплювало увесь християнський світ...

Ці теократичні наміри документально втілилися в сумнозвісному, лиховісному наставлянні, яке одержало назву «Диктат папи». Багато істориків його авторство приписують Гільдебранду і датують 1075 роком, ознаменованим фатальним розривом з кайзером Гейнріхом. Інші висловлюють думку, що справжнім автором цього документа був кардинал

Деусдедит, а Григорій його лише затвердив. Та ці розбіжності суті справи не змінюють. Головне в ньому залишається так чи інакше: затвердити, теоретично обґрунтувати примат папи над світською владою.

«Диктат» складається з двадцяти семи положень. Оскільки за змістом вони варіюють ту саму думку, обійдемося кількома, котрі, на наш погляд, лише знаходять розвиток у всіх інших. Ось вони – ці самі наріжні:

Адже Бог є дух, він панує над матерією. Точно так само й духовна влада стоїть над світською владою.

Тільки римський первосвященик може бути називаний *всесвітнім*²⁰.

Папа не може бути судимий ніким²¹.

Римська церква ніколи не помилялася й ніколи не впаде в помилку²².

Римський первосвященик має право скидати монархів.

Папа може звільняти підданих від клятви вірності неправедним государям²³.

Є в «Диктаті» положення, що вражає своєю бузувірською жорстокістю, особливо

²⁰ *Випад на адресу конкурента – візантійського патріарха, який теж претендував на цей титул.*

²¹ *Тим самим скасовується «розбирання» на соборах.*

²² *Згодом це положення було розвинуте в авторитарний постулат про «непогрішимість папи».*

²³ *При цьому «праведність», зрозуміло, мав право визначати лише сам «апостол».*

якщо зважати, що християнство – релігія любові й милосердя:

 Тому папа має носити на собі знаки імператорської влади. Народи й государі зобов'язані цілувати йому ноги. Християни мусять беззастережно коритися його велінням. Вони зобов'язані вбивати своїх володарів, своїх батьків і дітей, коли їм це повелить папа. Вони повинні служити лише знаряддям у його руках.

Аналізуючи «Диктат папи», відомий російський знавець церковних діянь С. Г. Лозинський у своїй «Історії папства» зазначає:

«Розвиваючи далі ці положення, Григорій VII прийшов до висновку, що князі є безпосередніми васалами «апостольської» кафедри, з рук представника якої вони одержують на ленних засадах князівське, королівське й імператорське право, приносячи папі ленну присягу васальної вірності («фіделітас ет хомініум»).

Мало того, оскільки ленне нагородження не має в собі спадкоємного начала, то навіть «справедливі королі» не повинні передавати своєї влади в спадок, якщо є більш гідні й кращі кандидати на королівський трон, причому у визначенні достоїнства кандидата головна роль належить папству».

Різних там вінценосців папа у своїх посланнях і листах паплюжив із нахабною безцеремонністю:

Я дарма шукав би поміж королями одного, котрий зволів би воздати хвалу Господові, а не самому собі, бути справедливим замість того, щоб бути корисливим...

Якщо ми розглянемо всю історію від початку світу й до наших днів, то не знайдемо жодного короля, ані імператора, котрий зрівнявся б своїм благочестям з незліченими святими, які знехтували світом... Така мізерність сильних землі походить від того, що... королі й імператори, захоплені хибною славою, більше любили земні блага, ніж духовну радість...

Прийдіть, найсвятіші й блаженні Петро й Павло, аби увесь світ міг зрозуміти й дізнатися, що коли ви можете забороняти й дозволяти на небі, то ви також можете робити це й на землі згідно із заслугами кожної людини, давати й віднімати імперії, королівства, князівства, маркізати, герцогства, графства й усе, чим можуть володіти люди.

У листі до норавливого Вільгельма Завойовника папа Григорій з апломбом повчав:

Світ фізичний освітлюється двома світилами, значнішими за інші, Сонцем і Місяцем; у моральному порядку речей папа зображує Сонце, а король займає місце Місяця.

Якийсь вельми знаючий науки богослов послужливо підрахував («цілком серйозно»),

порівнявши розміри Сонця й Місяця, що папа-сонце Григорій більше за кайзера-місяць Гейнріха рівно в 1744 рази. Але ж знаходяться каверзні люди! Один світський насмішник звинуватив ученого ченця в дрімучому не-уцтві. Він, знущаючись над монастирським рахівником, довів, що, відповідно до вчення Птолемея й спостережень арабських астрономів, папа більший кайзера в 6645 і 7/8 раза...

Папа у своїй богословській критиці докотився до еретичного твердження, що світська влада походить від диявола, і тільки церковна – породжена Небесним Отцем, одвічним йому Сином та Духом Святим, який виходить від них обох. Це так тхнуло, що придворний Короля-Сонця Людовіка XIV, єпископ-історик Босюе (XVII століття) вважав за потрібне вступити в полеміку, настільки живучими виявилися погляди Гільдебранда. *«Супільство людське, – обурювався французький запізнілий опонент, – це підпорядкування; влада королів над підданими встановлена не гординею, але розумом, не дияволом, але Божеством».*

Сутність розв'язаної папою чвари між світською й духовною владою, якщо відкинути попівсько-святеницьке марнослів'я, чітко виклав бельгійський історик Ф. Лорен у своєму дослідженні «Папство й імперія». Скористаємося його висновками, щоб надалі вже не плутатися в цьому амбітному питанні з усіма його словесними вихилясами. На

думку вченого, у Німеччині три чверті земель належало до сфери церковних володінь. Відняти їх з-під влади кайзера означало сказати йому:

– Папа буде призначати єпископів і абатів без вашого втручання і, отже, розпоряджатиметься вашою землею. Призначені ним церковні владики будуть васалами папи, що не завадить їм бути першими вельможами рейху. Тож чиїм тоді буде рейх?

«Не означало б це передати всіх королів і монархів до рук пап? Чи могла світська влада погодитися на таке самогубство?..»

З такими підходами війна була неминучою, і папа Григорій це чудово розумів. Йому необхідно було подбати насамперед про власну безпеку. З півночі його прикривали величезні володіння могутньої маркграфині Матильди Тосканської, цілком відданої особисто папі Григорію, а отже, римському престолу. На півдні облаштувалися войовничі прибульці-нормани, гарячково збиваючи своє власне державне утворення. І папа особисто вирушив у Капую, щоб зустрітися з їхніми верховодами Річардом Готвілем і Робертом Гвіскараром, які вже оголосили себе герцогами, хоча цих титулів за ними ніхто не визнавав.

«Таких двох людей узяв папа на свою службу, – пише німецький історик Оскар Ієгер, – вони принесли йому свою ленну присягу, внаслідок чого були вже тепер тими, ким себе іменували, не самозвані, а

«милістю Божою й святого Петра». Цей договір був вигідний для обох сторін...»

Папа не скупився, збираючи наймані заго-ни. Він витрачав величезні суми на «піджив-лення» заколотників у самому рейху, щоб збройним шляхом звільнитися від «дияволь-ського тирана». Військові витрати Григорія були настільки великими, що міланський хроніст Ландульєр пояснює ними виснажен-ня папської скарбниці в останні роки його понтифікату.

Скинення англійського короля Гароль-да було для Гільдебранда, власне, лише пробою сил, перевіркою певних виснов-ків, за якою тупі феодальні осли²⁴ нічого особливого не побачили й не зрозуміли. А щоб усі й побачили, й зрозуміли, а потім здригнулися, необхідно було розтроцити наймогутнішого з них. Таким був кайзер Священної Римської імперії, король Італії, Чехії й Арелату, «молодий і зелений» Гейн-ріх Четвертий.

Удар, треба визнати, був розрахований точно. Ось як змальовує загальний задум папи С. Г. Лозинський («Історія папства»):

«Відхід з-під влади імператора духовних князів з їхніми величезними багатствами довів би Німеч-

²⁴ *Нехай не дивує читача така підкреслено презирлива манера мислення. Наприклад, у творах Гаспара Скоптіуса знаходимо таку характеристику віруючих: «ми-ряни – осли, мули й коні; католики – ручні осли; католи-цькі королі – осли з бубонцями на шії, які ведуть за собою інших ослів». Утім, усі вислови церковників, які зустрі-чаються в тексті, мають документальну основу.*

чину до повного розпаду, до остаточного знищення державної єдності. У той же час цим відходом була б цілком підірвана імператорська скарбниця, що жила багатствами, які належали церкві в різних частинах імперії. Не меншим чином цією незалежністю духівництва була б зруйнована й військова міць короля, котрий вимагав від інвестованих чи вищих представників духівництва військової повинності пропорційно до їхнього церковного багатства. І чим сильніші були духовні князі, які відпадали чи погрожували відпасти від імперії, тим дошкульнішою була для центральної влади перемога Григорія VII і тим більший руйнівний вплив мала на величезну й без того погано цементовану будівлю, яку являла собою Священна Римська імперія».

Зухвалий виклик було кинуте. І молодий кайзер буквально змушений був його прийняти. Бо іншої можливості «народний папа», сповнений підступною зловмисністю, йому просто не залишив. Це був ультиматум: або-або. Відповідний хід Гейнріха не змусив себе чекати.

І настав чорний час нещадної сутички середньовічних гігантів...

Розділ 3

КАЖУ ТОБІ: «ІЗИДИ, ІЗИДИ!»

Незабаром із резиденції кайзера в Госларі на південь Італії поскакав гонець. Він віз послання монарха до «народного папи». Це був пармський священник Ролан, котрий зважився на особисте спілкування з Пекельною Головешкою, якою, по всьому, легко було обпектись.

У цей час у Римі вирували пристрасті, викликані змовою проти насильницької узурпації папського престолу. Виступили ті невдоволені, котрих за їхні необережні вислови Григорій, не замислюючись, гуртом відлучив від «лона матері нашої». Очолив їх син префекта Стефана Ченьчо, теж відринутий від лона. Сподіваючись на своєчасну підтримку Гейнріха, Ченьчо й сеньйори-змовники послали в Гослар листа, обіцяючи за допомогу здати йому «лжепапу» закованим по руках і ногах.

У переддень Різдва Христового, коли папа, як звичайно, служив обідню в церкві, змовники, розкидавши сторожу, кинулися до переляканого апостолика й відтягли його від вітваря, безцеремонно схопивши за волосся й підганяючи ударами мечів плазом (у папи потім на все життя таки залишився рубець на чолі). З Григорія здерли папські регалії, зв'язаного перекинули через сідло й поскакали геть з міста. Однак міська варта здійняла тривогу й уже встигла закрити ворота. Про те, щоб убезпечити собі вільний вихід, сеньйори якось не замислювалися...

Нічого іншого не залишалось, як замкнутися в будинку Ченьчо, більш подібному до міцного замку. На світанку будинок-вежу оточила збройна юрба рятівників папи на чолі з ченцями. Почалася стихійна, безладна облога. Сеньйори відважно відбивали атаки міських нездар. Але коли до облоги приступили найманці, справи обернулися на зле. Ченьчо зрозумів: настав час йти на мирову з папою. Григорій був сама люб'язність: не відмовив у жодній вимозі змовникам, не уступивши лише тіару. Сторони зійшлися на тому, що папа одержує волю, а змовники – повне забуття їхньої нечестивої провини, прощення гріхів і скасування відлучення від церкви.

Дорого заплатив відважний рубака Ченьчо за свою дурну довірливість.

Як розповів кардинал Бенно у «Житті й діяннях Гільдебранда, чи Григорія VII,

папи», цей намісник князя апостолів завжди був дуже швидким на розправу, зокрема,

Якось Гільдебранд без участі світських суддів засудив до смерті трьох чоловіків, не запідозрених ні в чому, які ні в чому не зізналися, і наказав через повішення умертвити їх поруч із церквою святого Петра, на місці, яке називається Палатіолум, без відстрочки, без роздумувань, усупереч законам, що приписують страчувати навіть тих, хто визнав провину, не інакше коли мине тридцять днів. Такий закон існує навіть у язичників...

Справа з Ченьчо була складнішою. Річ у тім, що ще до розриву з кайзером Григорій затіяв «очищення Риму» від прихильників Гейнріха, а Ченьчо імператор призначив бургграфом Вічного міста. Бенно не замовчав цей сумний епізод:

Він [Гільдебранд] ув'язнив Ченьчо... І мучив у діжці, пробитій цвяхами, завдаючи тисячу тисяч страждань. Звільнившись, Ченьчо захопив пізніше в полон самого Гільдебранда. Одержавши волю, папа всенародно проствив усіх винуватців свого полону, проте через деякий час віроломно покарав. Ченьчо, який теж був прощений, він почав переслідувати й умертвив десятьох його людей, повісивши перед дверима церкви святого Петра.

Сам Ченьчо залишився живий, але буллою папи був позбавлений усіх видів володінь і засуджений на вічне вигнання. Будинок його римська чернь розграбувала дощенту. Папа не був проти народного волевиявлення. І викинули бургграфа Риму за врата граду обдертим жебраком...

Тож аби з'явитися на очі такому скаженому папі, потрібно було мати неабияку відвагу. Ролан не лише відвіз папі грізне послання кайзера, а й сказав привселюдно:

– Пан мій кайзер, а також німецькі й італійські єпископи велять тобі залишити апостольський трон, який ти зганьбив своїми злочинами.

Отут на нього й навалилися, збили з ніг, і стражники вже оголили мечі, щоб прикінчити зухвалого священика на місці, та папа владно зупинив цей непорядний самосуд біля самого підніжжя апостольського престолу. «Раб рабів Божих» благав латників «зі смиренністю знести образу безумців, що зраджують законам Господа».

А безумець-імператор у своєму посланні папі писав:

 Я, Гейнріх, король не за примусом і загарбанням, але за Божим правом — Гільдебранду, уже не папі, але лжемонаху!

Ти заслужив собі на ганьбу таке вітання, оскільки не щадив ніякий стан в церкві, але кожен принижував замість того, щоб підіймати, і прокли-

нав замість того, щоб благословляти. А щоб із безлічі вибрати дещо й особливо важливе, вкажу на те, що ти не тільки безбожно зачепив права помазаників Божих²⁵... але ти зневажив їх самих, топтав ногами, як рабів, котрі не виконують волі пана... Воістину, ми маємо право відносити до тебе пророчі слова святого Григорія, ім'я якого ти собі привласнив: «Обшир влади зазвичай веде главу до зарозумілості; і якщо він бачить, що сильніший за всіх, то починає думати, що він і розумніший за всіх.

Але ми все зносили терпляче; бо ми хотіли підтримати честь апостольського престолу. Ти ж нашу смиренність сприйняв за боягузтво і дерзнув повстати проти королівської влади, наче ми одержали її від тебе, наче королівська й імператорська корона у твоїй руці, а не в руці Господній. Ні! Наша влада в руці Господа нашого Ісуса Христа, який закликав нас до управління, а тебе не закликав.

Далі коротко кайзер перелічує вже відомі нам гріхи папи перед Богом і людьми:

Я знаю, якими хитрощами ти піднімався: ти облудною придбав [з папської скарбниці] гроші, такі противні чернечим обітницям, грошима — приятельство юрби, і за допомогою черні — засіб до насильства. Силою зброї ти всівся на престол християнського світу

²⁵ Тобто монархів.

і відігнав від нього усякий мир; збурював слуг проти панів і, хоч сам був невизнаним, повчав зневажати визнаних від Бога... Нарешті ти зачепив мене, хоча, може, і недостойно помазаного й вінчаного на царство самим Господом нашим Ісусом Христом. Ти забув заповіт святих отців, що помазаники Божії можуть бути судимі тільки Господом...

Святі отці не привласнили собі права судити й скидати навіть Юліана Апостата²⁶: вони віддали його суду Божому. Сам істинний папа, святий Петро, виголошує: «Бога бійтеся, царя шануйте!» Ти не боїшся Бога, і тому безчестити мене, Його помазаника. Святий Павло, який не хотів пощадити навіть янгола, коли б той почав проповідувати інше, не виключив би й тебе, якщо ти проповідуватимеш зворотнє. Він говорив: «Хоча б і ми чи янгол з неба став благовістити вам не те, що ми вам досі благовістили, хай буде анафема!»

А ось грізна заключна частина послання, сповнена шляхетного монаршого гніву:

Отже, засуджений цим прокльоном святого Павла так само, як нашим вирокком... зійди, залиш неправедно привласнений престол святого Петра! Нехай стане на апостольський трон інший, котрий не ховатиме насильства під личиною благочестя, але

²⁶ Тобто візантійського імператора Юліана Відступника.

звеличить чисте вчення Петра.

Я, Гейнріх, Божою милістю король, з усіма моїми єпископами, кажу тобі: ізиди, ізиди!

І тоді, раптово, як грім небесний з безхмарного семиповерхового купола божого світу, як грім, що моторошно загув у вухах віруючих по всіх храмах рейху, пролунала жахаюча сум'ятний дух булла папи з анафемою, схвалена кардиналами на Латеранському соборі в Римі. Похмурими, лиховісними басами читали її пастирі своєму стаду парафіян:

Святий Петре, князю апостолів, прислухайся й зглянься на слова раба твого, котрого ти підняв з праху й по цю пору оберігав від руки зловмисників, які переслідували й продовжують труїти мене, вірності моєї тобі заради. Ти й володарка моя Богоматір, і святий Павло, брат твій у Христі, постаньте моїми свідками перед ликами великомучеників: свята римська церква твоя закликала в намісництво твоє мене — бо не прагнув того і, не замислюючи злочину, зійшов я на престол твій. Швидше жадав би я провести дні свої в ходіннях пілігрима, аніж заради суетного марнославства викрасти місце твоє мирським помислом...

Сподіваючись і спираючись на це, в ім'я честі й захисту достоїнства, твоєю владою й велінням позбавляю володіння всім царством тевтонським і королівством італійським Гейнріха-короля, який із нечуваною пихою своєю подвигнув

супроти помислу церкви. Усіх же християн від уз і пут присяги, якими вони пов'язали себе перед ним чи по невіданню ще пов'яжуть, цим звільняю, і щоб хтось покійно служив йому, як монарху, забороняю...

І оскільки він, християнин, зневажив слухняністю й не схилився перед волею Божою, від якої ухиляється через спілкування з апостатами-відступниками, творячи безліч образ, а також відокремився від церкви твоєї в лихих намірах роздерти її чварою, — я, вікарій твій, піддаю його, хто був кайзером і королем Гейнріхом, анафемі! Амінь!

Врата храмові зачинилися. Дзвони замовкли. Божий світ потьмянів...

Розділ 4

КРИЖАНА СТЕЗЯ ПОКАЯННЯ

По всьому рейху й передальпійській Ломбардії, Італії, в баронських замках на-тужно заскрипіли барабани коловоротів, здіблюючи на ланцюгах звідні мости. Зажевріло вугілля в кам'яних надовбах на фортечних стінах, щоб на випадок облоги спалахнути гарячим полум'ям під котлами зі смолою. Розжарювалися й гострилися у кузнях алебарди, сокири й мечі. Крекчучи, пакувалися в дідівські обладунки невситимі на чуже лицарі, збиваючись потім у буйні ватаги, охочі до всякого розбою. Запалали пограбовані села, полягли потоптані хліби. Люди, мов звірі, ховалися в густих лісах і високих горах.

Лицарі, про всяк випадок без геральдичних знаків, вдиралися навіть у ворота монастирів і могутніх абатств, нишпорячи

під стінами й грабуючи стадо віруючих, аки вовки на шляху ягничок божих. Нічого не вдієш – довелося ченцям перепоясати чресла не вервієм, під ряси й сутани піддягти не вериги, щоб сокрушити свою грішну плоть, але кольчуги, а в руки взяти не хрест, але окуту залізом палицю, щоб сокрушити плоть іродів роду людського. Зникла в рейху кара – з'явилося вбивство, зникло право – його замінив кулак у кольчужній рукавиці. Примара влади розвіялася як дим. Рейх агонізував у хаосі усобиць.

Квапся – пали, хапай, греби, тягни, поки на це є рівноапостольне благословення! «Покарай, Господи, ворогів своїх!» – молитовно волали убивці, беручись за меч чи сокиру, а то й за ніж – попутно прирізати надокучливого сусіда й «усе сім'я його». Наче лютий ворог вдерся на простори рейху.

Булла папи обернулася всеімперським розбоям. Грабували всіх і вся не перебираючи. Запанувало право сильного. Бог милостивий. На небесах усім воздасть. Безневинного страждальця винагородить приємним вінцем мученика й утішить у райських кущах. Ну, а грішника з усікновенною головою ще й сам зіпхне в геєну вогненну на знуцання й муку до рогатих і хвостатих агголів диявола з розпеченими до червоного вилами. Благодать! Серця наші тверді, мечі гострі, коні добрі. Уперед! Got mit uns! З нами Бог!

Папа поставив вимогу: нехай кайзер до «матері нашої» ставиться не як до служниці, а як до пані.

Його легати заявили опальному королю, що коли до 22 лютого 1077 року Гейнріх не покається особисто перед папою, то його скинуть на соборі в Аугсбурзі. А до того нехай безвиїзно сидить у Шпейері й смиренно чекає апостольського суду.

А був уже кінець вересня 1076 року, папа був далеко – в Італії. Як же покаятися особисто перед ним, сумирно сидючи в Шпейері під охороною бунтівних князів? Гейнріх розумів, що він загинув, якщо собор відбудеться.

І ось прийшов січень з небувало лютою холоднечею... До того ж, усі дороги на південь у гірських переходах Альп заколотні князі перекрили надійними заслонами.

...Але що це? Що за люди на альпійських схилах? Куди вони бредуть? Хто ці безумці, що здираються до студених небес, знесилено хапаючись руками за голий лід? Чому з ними молода жінка й мале дитя?

Холодно синіє небо над горами. Білим холодом віє від застиглих під панцирами криги похмурих хребтин. Терпляче вичікують поживу темні прірви, що зачайлися з розверстою кам'яною пащею під вузькими й слизькими гірськими пляями²⁷.

²⁷ Цією дорогою не наважився пройти навіть Ганнібал, а згодом цей шлях виявився непрохідним для «диво-богатирів» Суворова.

Це, тайкома втікши зі Шпейера, кайзер Гейнріх поспішає на уклін особисто до папи Григорія, поспішає просити про милість, про зняття анафеми. З ним його дружина Берта й трирічний син-спадкоємець Конрад. А ще нечисленна купка вірних людей, які не розбіглися від проклятого «всесвітнім апостолом» кайзера.

Тим часом, — розповідає у своїх «Аналах» чернець Ламберт з обителі Герсфельден, — день річниці його відлучення був уже близько й не дозволяв йому гаятися в дорозі.

Якби до цього дня він не звільнився від церковного відлучення, то князі, за загальним вироком, оголосили б його справу програною, і він назавжди позбувся б королівського достоїнства. Тому за гарну винагороду він найняв трохи тубільців, які добре знали країну й жили в Альпах, у провідники по страшенно крутих бескидах і крижаних брилах...

Коли ж маленький загін піднявся на останній перевал, то люди побачили: дороги далі немає. Увесь крутий схил укрили крижини, що сповзали з навколишніх гір Мон-Сенісу. Вони поховали під собою білим саваном і без того ледве помітні стежинки. Коні страхалися, задкували від прірви, панічно схропували. Вони чули під крижаним панциром

бездонні провалля. Коні не хотіли далі й кроку ступити, як би їх не хльоскали й не підганяли.

Тоді люди повалили коней, пов'язали їм ноги міцними путами й зіштовхнули схилом донизу, безпомічно спостерігаючи, як деякі з них, силкуючись звільнитися, у звірячому жаху калічаться й гинуть. А потім почали долати спуск і самі подорожани, кривавлячи на крижаних вістрях голі руки, підхоплюючи й підтримуючи одне одного, знемагаючи від нелюдських зусиль. Їх ще тягла вниз і валила з ніг воляча шкура, на яку чоловіки посадили королеву із сином, а самих себе, щоб не вислизнула шкура з рук, прив'язали до неї знятими з кінських морд повіддям.

На кожнім кроці прослизаючись і ско-
чуючись долі, з небезпекою для життя
подорожани досягли, нарешті, рівнини.

У подальший шлях вони вирушили пішки, бо занадто мало вціліло коней – вистачило лише для матері з дитиною й поклажі...

...Неподалік від Каносси знаходився неприступний замок маркграфині Тосканської Матильди, молодої вдови Готфріда Горбатого, герцога Лотарингії, який помер незадовго перед тим. Утім, і при житті чоловіка Матильда цілком могла вважати себе солом'яною вдовою – так рідко навідувався суджений до

своєї обраниці серця. Із нею розважливий герцог поєднався лише для того, аби «через мир і злагоду» округлити свої й без того чималі володіння. Коли ж досить «нагуляв боки» за рахунок земель сусідів, то помер без спадкоємця. Усі його невситимі «округлення» виявилися без сенсу й мети. Таки має рацію Екклезіаст: усе – суєта суєт і всіляка суєта марна...

Більш докладно про Матильду розповідає чернець Ламберт із монастиря в Герсфельдені:

Матильда, графиня Лотарингії, й за життя свого чоловіка... вела вдовине життя, а він... навряд чи й один раз на три чи чотири роки відвідував свою італійську марку²⁸. Після чоловікової смерті вона зробилася нерозлучною супутницею римського апостолика й поважала його незвичайною відданістю. Володіючи більшою частиною Італії, вона була усюди, де папа мав потребу в її присутності і, як батьку своєму чи пану, робила йому найважливіші послуги. Через те вона не уникла підозри в нецнотливій любові, і прихильники короля... усюди поширювали чутки, начебто папа днює й ночує в неї, і що саме тому, що пов'язана з папою ганебною таємною любов'ю, вона відмовляється від повторного шлюбу.

²⁸ *Область.*

І справді, Матильда повторно вийшла заміж лише після «передчасної» кончини Гільдебранда...

Як двоюрідна сестра кайзера, Матильда ще зовсім нещодавно була у свого кузена у васальній залежності. Але відлучення звільнило її від «уз і пут», і тепер її замок папа Григорій обрав за свою резиденцію, почувавши себе в цій феодальній твердині дуже затишно.

Бути дамою серця самого папи, думав Гейнріх, дуже зручно: согрішила й одразу покалася. Після покаяння ночей душа благовірної Матильди перебувала в цілковитій безтурботності, а очищена відпущенням гріхів плоть оновлювалася у своїй непорочності. Чи не схоже колись сталося з дівочою Марією? Правда, Матильда не досягла настільки високої святості через безплідність, а тому й не могла похвалитися непорочним зачаттям від самого вікарія святого Петра. Чи міг Гейнріх розраховувати на родинне сприяння «діви» Матильди? Ні. Бо віддаючись безгрішним утіхам, вона благочестиво зреклася мерзенних мирських турбот...

Містечко Каносса закрило свою міцну браму перед кайзером-апостатом. Довелося ставити жалюгідні намети з продертих волячих шкур. Звідси було чудово видно замок Матильди.

Утім, його було видно звідусіль: один на одного нагромаджувалися величезні, як па-

горби, валуни, оголені по стрімчастих краях від землі. Навіть невибагливі в'юнки не трималися на голому камені. А над усім цим кам'яним громаддям, наче наваленим невідомим гігантом, здіймалися темні фортечні стіни. Знизу було видно тільки стіни й вежі. Більше нічого. До замку схилами вилася вузька стежка, по якій міг одразу проїхати лише один кіннотник. Усі припаси сюди доставлялися на в'ючних мулах. Замок було легко обороняти. Тому він і вважався неприступним.

Розділ 5

БОЖИЙ ГЛАС ВУСТАМИ НІМОГО

Але чому папа опинився не в Римі, а в замку графині Матильди? Відповідь знаходимо в хроніці Ламберта:

Папа, одержавши від заколотних німецьких князів, тих, хто зібрався в Оппенгеймі, послання, у якому ті просили його приїхати до дня Стрітєння Богоматері в Аугсбург для собору в справі короля, залишив Рим... і в супроводі Матильди, удови Гоцело [Готфріда] Лотарингського, дочки маркграффа Боніфація й графині Беатриси²⁹, поспішав прибути туди в призначений термін... Тепер, коли папа на шляху в Галлію, ненавмисно довідався, що король вже в Італії, то, за порадою Матильди, він прибув до міцного замку Канузій [Каносса], бажаючи звідти достовір-

²⁹ Рідної сестри батька Гейнріха.

ніше довідатися про мету прибуття короля: чи він прийшов за тим, щоб просити прощення за свої провини, чи щоб зі зброєю в руках помститися за ганьбу свого церковного відлучення.

Гейнріх правильно зробив, що вирушив у дорогу неходженими пляями: скрізь чатували застави заколотників (яких заохочував папа), аби перехопити втікачів.

А ідрика, єпископа Вердюна, одного з найвідданіших королю мужів, під час приготувань супроводжувати короля в поході його в Італію було схоплено в полон графом Адальбертом із замка Клево, який відняв в єпископа все, що він устиг приготувати для далекого шляху. Після тривалого ув'язнення єпископ погодився віддати графу на викуп усе, чого б той не зажадав від нього, і дав йому клятву, що не буде мститися за образу ні духовною, ні мирською зброєю.

Так само Роберт, єпископ Бамберга, був схоплений на шляху в Італію... герцогом Вельфом Баварським, котрий відняв у нього всю його власність, а його самого із дня Різдва Христового до дня святого апостола Варфоломія тримав у неприступній фортеці під сильною вартою, не погоджуючись випустити його ні на прохання, ні за дарунки його друзів.

Усе ж багато єпископів і світських мирян, уникнувши сторожі, виставленої в проходах, благополучно прийшли в Італію. Однак вони були разом з королем відлучені папою від церкви, і коли відшукали папу в Каноссі, musiли принижено, босоніж і у власяницях канючити в нього прощення за свою норовливість і звільнення від анафеми.

Папа був суворий, але милостивий:

Він наказав розсадити єпископів по окремих камерах [келіях], заборонив їм говорити один з одним, дозволив харчуватися лише маленькою порцією їжі й питва, і тільки ввечері. На мирян же він наклав епитимію згідно з віком кожного й тілесними силами. Після такого іспиту, що продовжувався кілька днів, він, нарешті, закликав їх до себе, оголосив їм лагідну догану за минуле, перестеріг надалі не робити нічого подібного; потім зняв з них церковне відлучення і, відпускаючи гріхи, наказав їм перед усіма уникати всяких зносин з королем Гейнріхом, поки той не принесе покаяння апостольському престолу за нанесені йому образи, і не допомагати йому ані в його прагненні до державних переворотів, ані в порушенні церковного миру.

Як бачимо, суд відбувся швидкий і праведний. Винну голову не січуть.

Проте одна справа – свої-таки монахи та єпископи, а інша – німецький імператор,

найсильніший і наймогутніший зі світських володарів Європи. Невже він за всі свої злочини теж відбудеться легкою епитимією?

...Герольда від кайзера в Каноський замок Матильди не допустили. Не ліг під копита його коня дубовий настил звідних воріт. Як ведеться, герольд тричі протрубив у ріг, викликаючи господиню на переговори. Однак на мушарабі – надворітному балкончику – з'явилася не Матильда, графиня Тосканської марки, а сам папа Григорій власною персоною.

Був він у потрійній короні-тіарі, бо папу незримо вінчає на престол сама Трійця – небесний Отець, єдиносущий з ним Син та випромінюваний ними обома Дух Святий. У той же час тіара символізує його невід'ємну владу в юдолі земній, морі-океані й просторах небесних. Золотий хрест, всіяний коштовним камінням, і довгий, золочений омофор-фартух сяяли на розкішному парчевому вбранні. Його довгий пастирський посох із закрученим під баранячий ріг руків'ям увесь був укритий теплою для ока слоновою кісткою. Папа з'явився при повному параді – справжній триумфатор. Величний і сліпучий мав він вигляд на похмурому тлі фортечних мурів, що в пазах проміж каменяками поросли гострим синюватим інеєм. У порівнянні з апостоликом герольд у своєму похідному шкіряному камзолі й обшарпаному в дорозі плащичку мав вигляд дуже

вбогий – цілковитий непотріб, недоречно брудна пляма.

– Чого просиш ти, рабе Божий, від мене, смиренного й малого слуги Господа? – запитав папа посланця Гейнріха. – Якого дару чекаєш собі? Преси, і дасть Господь.

– Не для себе прошу, о первопрестольний патере, – жалісливо, наскільки це дозволяв його грубий, застуджений голос, відповів герольд. – Змилуйся над злиденим нині рабом Божим Гейнріхом, котрий був кайзером тевтонів, котрий був королем Італії, Чехії й Арелату, котрий у засліпленні зухвалої гордині своєї завинив перед Господом і перед тобою, гідним представником апостола Петра на землі. Впавши в нікчемність, Гейнріх просить твого даєння, молить про прощення й відпущення.

Чудово й розумно висловлювався герольд. Однак Гільдебранд відповів жорстко:

– Нехай милосердний Господь наш врятує його й воздасть йому! Бог дає, Бог бере... А хто я? Тільки крихітний і слабкий провісник волі Його... Однак тому, хто щиро кається у вчиненому, мати наша – велелюбна Церква – не відмовляє в милостях своїх. Проте тривала неслухняність і запекле свавілля, викликані диявольським підбурюванням, і бундючне запаморочення можуть бути знищені тільки особливим покаєнням.

З гир зірвався порив холодного вітру. Герольд мерз у сідлі. Папа продовжував, не

підвищуючи голосу, не боячись, що вітер віднесе його слова й герольд не почує. Адже не той випадок, щоб не почути й не донести слово в слово до інших, жадібно-уважних вух.

– А отже, коли *раб* Гейнріх, – Гільдебранд навмисно підкреслив слово «раб», опустивши означення «Божий», щоб гостріше вразити відлученого монарха, ще вчора наймогутнішого в Європі й нині розтертого на порох, – отже, – якщо *раб* Гейнріх, – ще раз, із насолодою смакуючи принизливе сполучення, повторив він, – справді перейнявся жахом за свої пекельні гріхи, то зобов'язаний із радісно приборканим серцем витримати справдешній вогонь церковного покаяння, яким мати наша випалить усі його душевні гнійники, щоб легкість прощення його тяжкої провини не зробила в очах християн його лиходійство проти апостольського престолу малозначним чи взагалі таким, що не заслуговує карі. І не я, а Бог так хоче, бо це Господь зараз глаголить моїми німими вустами! Ти зрозумів? Я – німий, говорить Господь! Преси ж у нього, а не в мене. Припади до вітваря й молися!

– Боже милосердний! – і справді заблагав до Гільдебранда, як до Господа нашого, меткий герольд. – Гейнріх не біжить від твого судилища, бо відає, що ти справедливий і чистий!

Величний папа Григорій прояснів, однак у куточках його тонких губ причаїлося в'їдливе глузування.

– Всемилостивий Боже, – волав до папи, немов до Небесного Владики, упертий герольд, твердо впевнений, що подібне святотатство впаде на чашу гріхів Пекельної Головешки, бо спричинене самим папою, – через місяць минає рік із дня оголошення анафеми твоїм вікарієм на землі, безгрішним папою Григорієм. А безліч імперських князів і баронів, немов згряя неситих вовків, тільки й чекають остаточного позбавлення Гейнріха його вінценосного сану, щоб розтерзати на шматки квітучу країну тевтонів і не менш квітучі підвладні йому королівства, утопити в крові чвар і небувалого розбою. Бо разом із вищим саном згине й закон!

– Так, гряде кривавий час, – погодився вустами украй онімілого папи Господь.

– Тому, о Всемилостивий, кайзер і король Гейнріх, скорботно схиливши коліна, благає Тебе: підкажи папі Григорію, аби почув він глас того, хто розкаюється, аби він наклав на нього будь-яку церковну кару, але зняв анафему. Він покійно прийде до папи Григорія на суд праведний і справедливий, щоб за його вироком зберегти свою корону чи ж смиренно передати її спадкоємцю – сину Конраду. Не себе хоче врятувати Гейнріх, але незлічимі стада безневинних ягничок Божих, твою улюблену Священну Римську імперію. Змилуйся, о Господи! Амінь!

«Який хитрун, – подумки зазначив папа. – Не зайве б і мені отримати такого спритника з добре підвішеним язиком».

«Думав, що зіб'єш мене з глузду? – тим часом зловтішно думав герольд. – Спробуй-но відмовити тепер, коли ти, мерзота, зажадав звернутися до тебе, як до Бога! Та тебе спалити живим мало! Господи, віддай цю «головешку» для багаття!»

І що ж почув наш хитромудрий герольд від Господа з вуст «німого» папи?

– Господь прихилив вухо до тебе й почув твоє моління, – повідомив Гільдебранд із мушараби після хвилинних роздумів, – і ось що Він відповідає тобі моїми недостойними вустами. Якщо раб Гейнріх справді розкаюється у вчиненому, то нехай зараз же, не роздумуючи прийде до мене й на доказ свого щирого каяття віддасть мені своїми власними руками корону й інші інсигнії монаршого сану.

Герольд скрипнув зубами, але змовчав. Знаючи: змовчить до пори до часу й Гейнріх. Іншого виходу в них зараз немає. Потрібно зачaitися, щоб потім раптово напасти. А папа продовжував:

– І нехай також сам, не очікуючи на мій вирок, за всі злодіяння й бешкетування оголосить себе недостойним імені й звання государя!

Григорій глумливо всміхнувся наостанок і поважно залишив мушарабу, не ошчаслививши герольда пастирським благословен-

ням. Адже він теж відлучений разом зі своїм паном...

Можливо, хто-небудь із читачів з огляду на вільну манеру викладу подій вважатиме увесь цей опис художнім вимислом. Але це не так: вільна манера вжита лише для більшої читабельності. На доказ пошлемося ще раз на високоповажного Ламберта, до речі, одного з найвідданіших прихильників папи Григорія:

Довго опирався цьому [благанням Гейнріха] папа, побоюючись юнацької мінливості короля і його легкості захоплюватися всім, на що наводили його підлесники, але нарешті переможений твердістю переговорщика й силою його доказів, папа сказав: «Якщо він справді покається у своєму вчинку, то нехай передасть нам на доказ щирості свого каяття корону й усі інші знаки королівського сану і, як покарання за свій злочин, нехай оголосить себе невартим королівського імені й достоїнства». Посланим це видалося занадто жорстоким. Унаслідок їхнього прохання пом'якшити вирок і своєю справедливістю не ламати «розтрощений жезл» папа, нарешті, дозволив йому з'явитися до себе...

Що не кажіть, а приємно бути богом. Більше того – корисно. Влада монархів – від Бога. А хто покладає на їхні глави корону? Отож-бо й воно! І це осягнув багато хто...

Якось втішно, бачте, жонглювати коронами за своїм бажанням, за своїм велінням і пхати уклінним прохачам свого черевика для поцілунку. І при цьому іменуватися рабом рабів Божих. Воістину: зразок смиренності, яка паче гордині...

«Зажди-но, мерзото! – злостиво думав герольд на зворотньому шляху. – Ще настане час розплати!»

Розділ 6

НЕ ЗДОРОВИМ ПОТРІБЕН ЛІКАР, А ХВОРИМ

Гейнріх прийшов босоногий, із непокритою головою. Під злиденним руб'ям просто на голе тіло було піддіто колочу волосяницю. Колишній кайзер приніс дарунки – корону, скіпетр і державу. Від замка його відокремлював лише глибокий рів. Хто з ним говоритиме? Мушараба була порожня. Невже його покаянный прихід залишився непоміченим? І не було чим подати сигнал. Не криком же, що личить лише базарному глашатаю...

Однак побоювання виявилися марними. З брязкотом упав йому під ноги звідний міст. Коли Гейнріх подолав рів і увійшов у темні ворота, міст із натужним скреготом було втягнуто величезними ланцюгами в стіну замку. Шлях назад наглухо відрізаний. За першою стіною виявилася друга, не менш висока.

У ній ворота були не підйомні, а стулчасті, у квадратах залізних смуг. Масивні стулки були щільно зімкнуті. Нічого не скажеш, надійна твердиня...

Опинившись між двома масивними стінами, Гейнріх відчув себе в цьому вузькому проході, наче в похмурій альпійській ущелині, де в безлюдді немає спасіння й порятунку самотньому подорожанину. Порожньо, голо й незатишно було тут. І страшнувало... Бо не побачив Гейнріх жодного живого обличчя, навіть ока людського в шпаруватих бійницях.

Гейнріх розклав на землі королівські інсигнії й у чеканні неминучого став на коліна.

Тоді заскрипіли в другій стіні непримітні залізні дверцята. Із них, низько зігнувшись – такі малі вони були, – вийшов чернець у сірому, безформному балахоні й глухому каптурі, у якому були прорізані лише два невеликі отвори для очей. Чернець, не зронивши й слова, витяг з надр свого балахона простий мішок і недбало покидав у нього і корону, і скіпетр, і державу. Замість них поклав перед спокутником різки й ножиці.

Різки – символ покарання.

Ножиці – символ постригу.

Це означало: упокорся й відринь мирську суєту...

Потім закрилися дверцята в стіні за сірим, мов тінь, ченцем. Завищав у пазах засув, й усе стихло. Лише вітер залітав і буянив

у замковій ущелині, закручуючись у вихори пилу.

Обтяжені мокрим снігом, низько пливли хмари над зубцюватим громаддям веж. Сірий день густішав присмерком. Жодного звуку не долинало до Гейнріха. Він відчував себе покинутим і самотнім, немовби заживо похованим у холодному могильному склепі. Тіло під волосяницею здригнулося. Від чого? Від пронизливого вітру чи розпачу? Він і сам не міг цього осягнути. Дикувато озирнувся. Це страшно: усвідомлювати, що за стінами по обидва боки є люди, які думають про тебе. Одні – з любов'ю й жалем. Інші – з ненавистю й злістю. І не бачити нікого – ні друзів, ні ворогів!

Вітер затих, з неба почала сіятися біла крупка. Не сніг і не дощ. Сам не знав, коли і як заснув, украй знесилений душею й тілом.

Прокинувся, коли ледь займався несміливий зимовий ранок. Над стінами фортеці розкаркалося голодне вороння. Гейнріх із подивом оглянувся. Він забув уві сні, де він і що з ним відбулося, однак умить згадав. Між стінами білою полотниною лежав чистий сніг. На ньому не було слідів ані людей, ані птахів. І тоді він знову гостро усвідомив, що потрапив у жахливу пастку, із якої, можливо, немає виходу.

Різки й ножиці... Де вони? Їх покрив саваном білий сніг. Гейнріх із тривогою глянув на похмуре небо: чи не збирається виглянути

сонечко? Узимку гріють хмари, а в сонячний день мороз чомусь тільки міцнішає. А ще, хоча це й може видатися дивним, він тихо радів. Чому? А воронню, що хмарою літало над головою: взимку віщій ворон літає й кричє на відлигу.

За день ніхто не виніс Гейнріху ні їжі, ні питва. Проте вимушене постування чомусь не докучало йому. Навіть не зважав на це. Майнула було думка та й зникла.

Оскільки замок був оточений потрійною стіною, — пише Ламберт, — то короля прийняли за другою стіною, а почет його залишився зовні. Там, знявши всі королівські прикраси, без усілякої пишноти, з босими ногами стояв він, чекаючи вироку римського апостолика, постуючи з ранку до вечора. Цілі три дні провів він у такий спосіб. На четвертий день [28 січня 1077 року] він був допущений до папи.

Але в один із цих трьох пісних днів у Гейнріха було знаменне видіння, про яке він папі жодним слівцем не обмовився. Невідомо, чи сон його скував, чи напівсвідома голодна непритомність, коли він скулився в ніші на нічліг, навіть у дрімоті відчуваючи холод.

Привиділося йому, наче спустився з похмурого неба сам Ісус Христос, босий і з непокритою головою, як і він, грішний. Тільки м'яко саяв навколо голови Боголюдини

лампадним золотом німб. У цьому теплому сьйві бачив Гейнріх, як невагомо ступає на сніжок Син Божий, не залишаючи після себе слідів. Чи ж треба дивуватися, що й по воді він ходить, яко посуху? Так простував снігом Христос, мовби в повітрі.

Ниць повалився перед ним Гейнріх і гаряче заблагав:

– Усемогутній Боже! Молю тебе: покарай ката мого й руйнівника країни тевтонів, улюблених чад твоїх, доручених моєму опікуванню тобою. Врятуй нас від диявола в подобі людській, що насильно захопив престол святого Петра, твого первоапостола, від диявола на ймення Гільдебранд! Покарай цього лютого вовка в овечій шкурі! Чи дай мені сил, аби я сам, але волею твоєю, ввергнув у геєну вогненну цього псевдопастиря-душогуба!

Дивно й зелено, як зірки, блиснули ясні очі Христа. Він простими словами відповів на жагуче моління скинутого кайзера:

– Не здоровим потрібен лікар, а хворим. А ти здоровий, Гейнріху! Я прийшов зараз не грішників карати. Це справа земних владик. Я піклуюся тільки про душі людські, а не про тіло – тлінну темницю душі. А ти просиш мене про кару тілесну, чи не так? Але тоді постане народ на народ, царство на царство, і море від пролитої крові вийде з берегів, і буде мор, і буде землетрус. Ось що буде, коли я почну не душі судити, а карати тілесну плоть людей.

– Що ж мені робити? Скажи, о Господи!

– Терпіти. Я терпів і вам велів. А тобі недовго терпіти залишилося. Хто силою своєю здатний витерпіти до кінця, той врятується. Хто вірує, той вірою й ворогів побиває. Віруй у правее діло, і ти переможеш!

Вранці не побачив Гейнріх снігу, яким без сліду ходив, немов повітрям, Син Божий і людський: почалася відлига. Цілий день просидів Гейнріх в обжитій ним ніші, де було сухо. Він зголоднів. Його мучила спрага. Та він безперервно, поки не провалювався в рятівне забуття, шепотів пересохлими губами логоси чудесного бачення, шепотів їх, як символ віри:

– Хто силою своєю здатний витерпіти до кінця, той врятується... Хто вірує, той вірою й ворогів побиває... Я вірую, о Господи, вдихни в мою душу частку міці твоєї!

Розділ 7

МИ І ЯНГОЛІВ СУДИТИ БУДЕМО

Прискіпливому читачу, коли такий виявиться, одразу повідомляю: в основу цієї глави покладено справжні листи й послання папи Григорія. Цитувати їх довелося б просторікувати, досить плутано й нуднувати. А тому, вибравши з них саму лише суть, я перевів її у форму діалогу. Чим жвавіша розповідь, тим легше читається! І засвоюється теж.

...Двадцять сім років виповнилося кайзеру. Папі – удвічі більше. Роки не дарують розуму, коли його нема, але збільшують знання й досвід, збагачуючи дарований Господом розум. Тому про талант, як і про корону, говорять: дар від Бога.

Вікно з покоїв Гільдебранда виходило на Каноську долину. З вершини кам'яного громаддя, на якому покоївся замок, відкривався

широкий краєвид. Було добре видно місто з квадратною торговою площею перед храмом.

У долині між містом і замком розкинулися різнобарвні намети. Там і тут рясніли значки, прапорці й штандарти лицарів, які прибули за останні дні під Каноссу. Усі вони – прихильники Гейнріха. Усі вони – затяті супротивники Гільдебранда. Усі вони жадають звільнити свого сюзерена, тобто перебувають в готовності рубати, колоти, різати, бити, трощити, палити. Але в них немає ватажка, отже, нічого розумного, а тим більше істотного вони не почнуть. Хіба що накричаться до хрипоті... Глотки їм не заткнеш!

Єдине, про що вони до ладу потурбувалися, це про зручності для королеви Берти й малолітнього спадкоємця Конрада – серед наметів великою жовтою плямою виділялося просторе шатро під імператорським штандартом. А лише за три дні до того вони ховалися від негоди в жалюгідній споруді з волячих шкур.

Гільдебранда гризла досада. Чогось він не додумав, не передбачив, не досить ретельно зважив чутливими думками. Події набули іншого обороту, ніж він припускав.

Тихо скрипнули двері. Зашелестіла сукня.

– Ось і ти прийшла, – не обертаючись, глухуватим голосом сказав Гільдебранд.

– Ось і я! – весело відгукнулася за його спиною Матильда, маркграфиня Тосканська.

Вона завжди подобалася йому. Маленька й пухкенька, але пружна й граціозна, наче кішка, вона не виголювала чоло й не вискубувала брів. Золотаве волосся важким шоломом вінчало її свіже, рум'яне, чарівне личко. Товсті коси двома золотими струмками в'юнилися на груди. Важкі повіки завжди на третину прикривали її величезні блакитні очі, що надавало всьому її вигляду невимовної пікантності. Чуттєві яскраві губи мовби палали бажанням утішити. Ніжні руки її створені були, щоб пестити.

Гільдебранд, навіть не обертаючись, жваво уявив її завжди хвилюючий вигляд. Був би він художником, зміг би малювати по пам'яті.

Але навіщо вона з'явилася? Утішати? Благий намір. Христа теж утішала така собі велелюбна самаритянка. Однак зараз – невчасно.

Він нарешті відірвав погляд від вікна й повернувся до неї:

– Із чим прийшла?

Матильда скромно присіла на просту дубову лаву, котра служила папі ложем відпочинку. Гільдебранд був не тільки духом твердий, а й тілом міцний. Він відрізнявся здоровою худобою. Сухий і жиливий, легко міг би лежати навіть на гострих каменях. Так їй здавалося. Але її відвертало його показне смирення. Ось і зараз – лавка, крісло, пюпітр для листа. На стіні – грубої роботи розп'яття. Не покої папи, а келія сірого ченця.

Він сів у крісло. Чекав її відповіді.

– Лицарі докучають, – сказала вона.

– Чим? – папа зробив вигляд, що не зрозумів.

– Вони незадоволені твоїм ставленням до Гейнріха, – вона побоялася титулувати свого ж двоюрідного брата.

Гільдебранд відкрито замилювався чарівною жінкою. Вона була одягнена в легку блакитну сукню до п'ят. З-під подолу визирали крихітні жовтогарячі черевички. Салатного кольору накидка з великими жовтими розводами доповнювала її не занадто пишне, але чарівне убрання. Усе в тон і за його смаком.

Вона вловила його схвальний погляд і вдячно посміхнулася: оцінив – не даремно старалася. А він (уже вкотре!) подумав, що її покійний чоловік – Готфрід на прізвисько Горбатий – був цілковитим ідіотом. Уявити лишень, уже через тиждень після одруження він залишив свою кругленьку жіночку в Італії, щоб «округлятися» у володіннях далекої Лотарингії. Там і Богу душу віддав... Кретин! Хто йому заважав «округлятися» в Італії?

Уголос же він сказав:

– Якщо ти бажаєш, щоб я зміцнив тебе зброєю проти марнословів, які стверджують, що апостольський престол не в праві керувати монархами, то зволь уважно вислухати мене. Ти цього хотіла?

– Так, мені слід би знати, як відповідати.

– Тоді почнемо! Усі знають слова Христа з Євангелія, сказані первоапостолу: «Ти – Петро, і на цьому камені я засную мою церкву, і врата пекельні не здолають її. І дам тобі ключі від царства небесного; усе, що дозволиш на землі, буде дозволено й на небі». Хіба звідси виключені королі? Хіба королі не належать до тих овець, яких Господь доручив Петрові? Це божественне встановлення, це тверде обґрунтування церковного чину, це перевага над усіма, дарована князю апостолів Петру, була забута поганими пастирями. Чи можу бути в праві я, вікарій святого Петра, ступити на цю хибну стежину моїх попередників, якщо усвідомлюю, що вона, звичайно ж, помилкова?

Він завжди гнітив її своєю логікою. У нього було вузьке, жорстке обличчя. Дві вертикальні зморшки від постійних міркувань глибоко врізалися над переніссям. Погляд напружений і проникливий. Голос його заворожував душу й туманив думки. Коли дивишся йому прямо в очі, як зараз, його постать невлучливо зникає. Всю увагу вбирає в себе те полум'я, що палахкотить в його шалених очах.

– Але повернемося до вислову: «Ти – Петро, і на цьому камені я сотворю церкву», – переконано продовжував Гільдебранд. – Отже, за особливим повноваженням церква римська може, коли побажає, отверзати й замикати двері небесні. Але хто вершить на небі, неминуче вершить на землі. Чи це так? Без сумніву! Відринуті цю думку – значить відрек-

тися від Божого Промислу Царя Небесного. Церква покликана судити кожного. Святий Павло казав: «Хіба не знаєте, що ми і янголів судити будемо?» Думаю, ніхто не стане заперечувати твердження, що Гейнріх – аж ніяк не янгол, а щось інше. Подібно до того й святий Григорій вказав, що королі позбавляються свого достоїнства й сану, якщо вони дерзають повстати проти апостольського престолу. Він саме так і пише: «Якщо який-небудь король чи світський сановник, знаючи цю нашу настанову, дерзне вчинити всупереч йому, то нехай позбудеться він своєї посади й свого сану і хай пізнає, що він підлягає суду Божому за вчинений ним злочин». Отож, якщо блаженний Григорій, найлагідніший із пастирів, засуджує королів не тільки на скинення, а й на відлучення, то хто дерзне, не впадаючи в смертний гріх, дорікнути мені за те, що я скинув і відлучив Гейнріха?

– Ніхто! – у повній екзальтації вигукнула Матильда. Зараз вона у своєму Григорії бачила того мудрого предтечу, на якого він так ґрунтовно посилався.

– Бо хто такий Гейнріх? Він – мерзенний зневажник апостольських постанов, він – найбезбожніший хижак. Він – ганебний спустошувач держави й церкви. Хто, повторюю, дерзне засудити мене, крім подібного йому?

– Ніхто! – знову повторила Матильда й ласкаво додала: – Ти маєш зовсім стомлений вигляд.

Він сухо зауважив:

– Я завжди втомлююся, коли зазнаю поразки. Сама думка про це мене виснажує, як непосильна ноша.

– Про яку поразку ти кажеш? – здивувалася Матильда. – Чим ти пригнічений?

– Тим, що Гейнріх прийшов за відпущенням.

– Хіба це погано? Адже своєю смиренністю він визнає твою правоту й свої прогрішення проти тебе.

– У його смиренності – обман, як у смоквах Клеопатри – змія.

– Він прийшов із каяттям...

– І я мушу його пробачити? – швидко запитав Гільдебранд.

– А як же інакше?

– Ось у цьому криється лихо!

– Я тебе щось не розумію... У чому лихо?

– Якби він з'явився з військом покарати лиходія-папу, він був би неодмінно розбитий, полонений і засуджений своїми ж васалами. З моєю допомогою його позбавили б сану й коронували Конрада. У руках церкви Конрад став би тим важелем, за допомогою якого ми перетворили б мирський світ у Світ Божий, установили б царство всевітньої церкви на землі.

– І що ж? – з хвилюванням запитала Матильда? Її охопив захват від намальованої папою грандіозної панорами світу. Усе так близько, так досяжно...

– А те, – втомлено промовив папа, – що мені несила перепинити шлях тому, хто спокутує й кається. Він у своїй смиренності – невразливий.

– Хіба Гейнріх безсмертний? – дуже мило й безтурботно запитала Матильда.

Це було сказано так безневинно, що Гільдебранд навіть клацнув зубами. Папа пильно глянув на свою кохану й цього разу нічого не відповів.

Розділ 8

ТЯЖКО ПАПІ ДОГОДИТИ

Гейнріха вирвав із дрімотного сну владний голос. Уперше за минулі три доби, у ранкову годину четвертої, зголоднілий від повного посту кайзер почув людський голос. Він звучав звідкись зверху, з висоти внутрішньої стіни. Того, хто говорив, не було видно й голос звучав немовби з неба.

– Раб Божий Гейнріх, чи чути тобі голос мій?

Гейнріх упізнав гучний і владний голос папи. Він чув його, коли Григорій ще у званні кардинала-архидіякона перебував якийсь час у Німеччині.

– Чую, отче! – хрипко відгукнувся ще не розкаяний грішник.

– Слухай мене, Гейнріху, і врятуєшся.

– Слухаю, отче.

– Зараз тобі принесуть їжу й питво. З'їж ці дари від милостей Господа, вони додадуть

тілу твоєму належної міці. Бо тяжким буде твій шлях до покаяння, як шлях на Голгофу. Завтра вранці ти поведеш за вузду мого коня до врат Храму Господнього в граді Каноссі. Там я, найсмирненніший раб рабів Божих, владою святого Петра принародно зніму з тебе анафему й відпущу гріхи твої. Чи вистачить сил у тебе духовних і тілесних?

– Претерплю, отче!

– Підеш із покаєнним виглядом, із пониклою тужно головою, щоб бачили всі, а не я один, щирість твого каяття. Чи зробиш так, як моїми нікчемними устами велить тобі святий Петро?

– Виконаю, святий отче!

– Але є умова, без якої твоє покаяння – порожній звук.

– Корюся слову твоєму, святий отче...

– Поговоримо про неї при відпущенні. А зараз зміцнюй дух молитвою, а тіло – дарами земними. Чекай!

Залізні дверцята в стіні зі скрипом прочинилися. Чиясь рука простягла кошик, важкий глечик, товстий матрац, набитий соломною, простору сутану з грубої вовни з каптуром. У кошику виявилися самі коржі з олією, проте в кількості неабиякій. У глечику – молоко з медом. Молоко, мед і макові зерна дуже сприяють благодатно здоровому сну. Матрац і сутана, у якій могли б заховатися двоє, дадуть змогу славно зігрітися.

Уранці його довелося будити. Та сама рука простягла йому шматок свіжого пахучого хліба й місткий кучоль зі сметаною. Коли Гейнріх вимочив хлібом сметану, стулчасті врата розчинилися, а звідні лягли через рів.

У виблискуючому позолотою білосніжному облаченні – кольорі чистоти, на білому коні під світлим парчевим покривалом у проміжок між стінами виїхав папа Григорій. Він спрямував копита свого коня просто до окаянного грішника. Пишний й урочистий вигляд мав папа, за ним гойдалися під вітром церковні корогви із зображенням різного втілення триєдиного Бога. Виділявся величезний похмурий лик Спаса, який взяв на себе гріхи людей, спокутував їх кончиною, пізнавши смерть від рук тих же людей, чим кинув їх у новий, неспокутуваний гріх. Люди в дурості своїй і суєтному засліпленні знову тяжко провинилися перед Богом, щоб тремтіти й тріпотіти в чеканні неминучого, як доля, покарання вічністю до останнього дня Страшного Суду.

– Рабе Божий Гейнріху! Візьми вузду мого коня й веди його до Храму Божого в Каноссі.

Гейнріх слухняно повів коня крутими стежками до міста в долині. Він почорнів від триденного постування, холоду й бруду. Очі його ніби збільшилися на виснаженому блідому обличчі. На вилицях і підборідді густо проступила неохайна руда щетина. Він горбився, і простора сутана, як шлейф, тяг-

лася за ним по землі. Лівою рукою він піднімав її поділ, щоб не наступити й не впасти. Слідом з молитовним співом рушило безліч церковників: прелати, архідияconi, абати, патери – усі в білому. На цьому світлому тлі забруднений монарх мав вигляд неохайної брудної плями.

Охорону папа не взяв, залишив у замку на піклування маркграфині. Зробив це, як і все, що робив, обдумано: щоб не вводити лицарську вольницю в спокусу. На церковників не нападуть – вони під десницею Бога. А ось на військовий загін...

Ледь минули браму, як Гейнріх одним поглядом охопив долину. Його вразив її вигляд. Вона наче розквітла в яскравих фарбах лицарських наметів, прапорців і штандартів. Немов під час свята чи великої турнірної арени...

«Вони прибули споглядати мою ганьбу», – майнув здогад.

Коли спустилися в долину й рушили крізь зустрічну юрбу, яка бряжчала зброєю, Гейнріх низько опустив голову. Не за наказом папи – від сорому... Не відав він, що лише один його знак – і ці лицарі батогами розігнали б церковну зграю, а підлого Гільдебранда змусили б узятися за повід коня монарха.

А лицарі думали, що монарх зрадив їх, продався папі, й у гніві своєму гучно виголошували зухвалі слова:

– Майн гот! Виходить, я служив лише конюху римського лицеміра й пройдисвіта!

– Ми не злякалися й збройно піднялися, а він...

– Цьому папі неодмінно горіти в пеклі!

– Про якого папу мова, сеньйори? Цей лиходій – папа? То він же тіару купив собі на римському торговищі!..

– Доведеться нам відмовитися від Гейнріха...

– А як же наша справа? Невже ми скоримося безсовісним попам?

– Візьмемо в королі його сина Конрада...

– Так, вірно!

– Нехай зростає під захистом лицарських мечів!

– Оберемо собі законного папу!

– Атож, слід би! Але як бути з Гейнріхом?

– Він зрікся нас. Покинемо й ми його!

Біля жовтого намету стояла королева Берта зі спадкоємцем на руках. Гейнріх потупився й уже не насмілювався відірвати свій погляд від дорожньої пилюки, поки не минули табір у долині.

«Хто силою своєю здатен витерпіти все до кінця, той врятується, – думкою повторював Гейнріх. – Хто вірить, вірою й переможе. Я вірую, Господи, і перетерплю всі злигодні й приниження свої!»

Усі буйні вигуки натовпу Гільдебранд сприймав спокійно. Він їх очікував. Вони нічим йому не загрожують, бо не передба-

чають негайної й рішучої дії. А вже потім... Без сумніву, примирення імператора з його васалами настане дуже скоро. Уже завтра багато хто охоче стане під покрив государевого стягу...

Ось іде Гейнріх смирененькою й слухняною вівцею. Веде за вуздечку його коня. Чи не обернеться у мстивості своїй уже завтра на хижого вовка? Було б добре, коли б церква відпустила йому, а Господь не простив і на очах у всіх забрав до себе, у судилище небесне... Так, імовірніше за все, Господь таки явить чудо. Іншого виходу немає. Без чуда вже не обійтись. Занадто далеко зайшла витівка. Занадто непримиренно схопилися цього разу церква й світська влада. Ну що ж, чудо обдумане, визначене й підготоване...

Уздовж усього шляху скупчилося безліч різного люду. Особливо тісно стало за міськими стінами. Ремісники й цехові старшини, челядь із крамниць і купці, трактирники й прислуга, селяни й підневільні раби, їхні дружини й діти – усі тисячами витріщених очей вдивлялися в небачену досі містерію, де головними дійовими особами були імператор і папа. А вірніше – папа й імператор. Стільки народу не збиралося навіть у найславетніші свята. Усе, що відбувається вперше, вабить і вражає.

Мальовнича розмаїтість, безугавний галас і свист юрби, море голів на видовжених непоборною цікавістю шиях – все це якось

не зачіпало Гейнріха, проходило повз свідомість. Він уперто йшов до храму й вів за вузду коня, неначе уві сні, не помічаючи стрічного шарварку. Лише в базиліці він знову відчув здатність гостро реагувати. Тепер його очі, усе його єство поглинула блискуча в м'якому світлі свічок фігура Гільдебранда.

Молодий імператор тоді навіть не уявляв, що ця його пильна, мало не хвороблива увага, коли він раптом угадував очима те, чого ніхто не бачив, і наче чув думки, не висловлені вголос, його і врятують – від «чуда Господнього».

Розділ 9

ПОВЕРНЕННЯ В «ЛОНО МАТЕРІ НАШОЇ»

Про все, що розповідається нижче, писав усе той же чернець Ламберт із тихої обителі в Герсфельді.

– Рабе Божий Гейнріху, – голосно, щоб чули всі, говорив Гільдебранд, – цим священним дійством відпускаю тобі гріхи й знімаю з тебе анафему.

Він замовк на хвилину, щоб належним чином було оцінено його безмежну доброту.

– Проте милість наша – одне, інше – мирський суд. Церква наша так само милостива, як великі твої гріхи. Але ти завинив не тільки перед апостольським престолом, а своєю неслухняністю посіяв горем-журбою розбій, криваві усобиці й звірячу ворожнечу у власній імперії. Тому у визначений мною день і у визначеному місці ти даватимеш від-

повідь перед своїми васалами на всі їхні звинувачення. Чи присягаєшся виконати?

– Присягаюся! – легко дав слово Гейнріх, бо не вірив у можливість такого суду: попередньо судді, пересварившись, один одного переб'ють. Він добре знав своїх баронів.

– Ти або зміцниш, або втратиш після суду монаршу владу. Але в обох випадках ти не повинен нікому мститися. Чи даєш у цьому слово?

– Даю!

– Що чекає тебе й що ти відтепер маєш робити? А ось що: до рішення мирського суду тобі забороняється носити інсигнії, які збережуться в мене. Ти маєш не втручатися в державні справи, хоч би людська звичка володарювати і вбачала за тобою це право. Ти не повинен привласнювати до скарбниці ніяких податей, крім тих незначних, котрі забезпечать тобі й твоїй родині просту їжу. А якщо тобі вдасться виправдатися від усіх звинувачень і ти повернеш свою могутність у всіх підвладних королівствах, ти зобов'язаний як васал у всьому коритися римському престолу, хто б на ньому не сидів – я чи хто інший. І ще мусиш старанно допомагати папі в його боротьбі з тим богопротивним і сатанинським, що досі трапляється серед людей і їхніх нерозумних володарів.

Раптом голос, дотепер, здавалося б, сповнений добродушним всепрощенням, посуворішав:

– Якщо ж ти не виконаєш хоча б одну з цих умов, це відпущення й зняття з тебе пастирського прокльону будуть вважатися недійсними. Імперські князі, звільнені церквою від будь-яких зобов'язань перед тобою, одразу, без усякого суду позбавлять тебе трону й візьмуть собі іншого монарха, якого обере їхнє спільне бажання. Що скажеш ти на це, рабе Божий Гейнріху?

Гейнріх мовчав, відчуваючи біду. Нарешті сказав:

– Я, імператор і король Гейнріх, через невдоволення мною архієпископів, інших прелатів, герцогів, графів та інших князів тевтонської держави, а також васалів, що приєдналися до неї, у термін, що вкаже мені наш пан папа Григорій, прийму на себе всю правду суду його і вчиню відповідно до його вказівок.

...Жевріє недогарок свічки в келії, шарудить під рукою пергамент, Ламберт нанизує буквицю за буквицею:

Король з радістю прийняв ці умови, обіцяючи під священною клятвою усе виконати. Але його запевненням папа не повністю вірив; тому абат із Кюні, відмовившись дати клятву за своєю чернечею обітницею, дав своє слово в заставу його вірності перед очима всевидячого Господа; так само єпископ з Цейса, єпископ з Верчеля, маркграф Аццо й інші князі на кістках святих,

котрі були принесені туди, клятвено підтвердили, що Гейнріх зробить усе, що обіцяв, і ніяка мінливість долі не змусить його відступити від свого слова.

Коли відгрімiла урочиста меса, папа Григорій освятив гостію – безкровну жертву Богу – і призвав до себе на вiвтар повернутого в лоно церкви її заблудлого в гріховних діяннях сина.

У базиліці знову стало тихо.

А Гільдебранд, тримаючи в руках символ тіла господнього, мирно й ласкаво звернувся до Гейнріха уже як до рівного собі, наче прагнув зараз же, при всіх, раз і назавжди покласти край ворожнечі. Присутніх слова папи здивували щирістю й зворушливою відвертістю, сказати б, скорботною приязню.

– Сину мій Гейнріху, свого часу я отримав від тебе послання, у якому ти знущався з мене, потішався й глумився. Ти звинуватив мене, наче я досяг апостольського престолу підкупом і лиходійством. Чи писав ти це?

– Був гріх, пресвятий отче...

– Я міг би спростувати всі твої звинувачення вустами гідних свідків, які знають мене з юнацьких років, які мене виховали, поклали на мене митру єпископа, а потім вшанували тіарою папи. Але що таке свідчення людей перед свідченням передвічного Бога? Тому аби уникнути подальших спокус і покласти

кінець злісним обмовам, я зараз звернуся до Господа нашого.

Він звів очі догори.

– Усемилостивий Господь, розсуди! Нехай тіло твоє, котре я тримаю в руках, засвідчить мою повну безвинність! А якщо я завинив хоча б чимось малим, якщо завинив, навіть не відаючи про це, покарай мене, Господи, тут же, покарай раптовою смертю, коли я винний!

Він відважно зламав гостію й одну половину її почав повільно поїдати. Декого охопив жах. Більшість просто витріщилася від здивування й цікавості. Але всі чекали негайного чуда. Чомусь ніхто не сумнівався, що папа ось-ось спопеліє. Неясно тільки, від чого саме. Чи то від небесних блискавок, чи то одразу від пекельного полум'я. А папа дивиться та все їсть! Що є чудо? Чи не те, що папа залишився живий і здоровий, хоча нахабно кинув сміливий виклик самому Господу, на який ніхто з присутніх не наважився би? Зрозуміло, на честь відчайдушного сміливця гримнуло бурхливе славослів'я.

А Гільдебранд дожував шматочок за шматочком половину гостії й, тримаючи другу в руці, знову звернувся до Гейнріха:

– Сину мій, тепер і ти зроби, як я. Зрозумій мене! Тевтонські князі щодня висувають проти тебе тяжкі звинувачення. Кожне з них, навіть узятє окремо, забороняє мені повернути тобі корону. Прийде їхній суд!

Але що таке мирський суд в очах Бога? Тобі самому відомо, що люди схильні розцвічений словами наклеп вважати за правду, а скромну і, буває, непривабливу в наготі своїй істину і не помітять, бо вона не прикрашена блиском думки чи жартівливим, та оманливим словом. Щиро бажаючи тобі добра, я кличу тебе за собою на суд Божий. Візьми тіло Господнє і вкуси від нього! Нехай Бог доведе твою безвинність і запечатає уста наклепників. А я тоді стану полум'яним захисником у твоїй справі й усіх ворогів прихилю до тебе – під твою корону, скіпетр і державу! Прийми випробування, сину мій.

Чому ж ти не взяв отруєну гостію, Гейнріху? Невже тому, що, як ти пізніше твердив, на тебе зійшов з небес дух і скував члени? А чи не тому, що ти запримітив підозрілу риску, по якій Гільдебранд старанно ламав «тіло Господнє»? Чи ж тому, що папа не стримався й занадто рано почав тріумфувати, поїдаючи свою половину й поглядаючи на тебе зі мстивою зловтіхою? І чи не тому, що хоча ти й не встиг з'єднати ці спостереження в логічний ланцюжок, усе-таки підсвідомо відчув подих смертельної небезпеки й тебе пройняв більший холод, ніж на каменях у замку Матильди?

Розділ 10

ЗНАМЕНИТЕ ПОКАЯННЯ ГЕЙНРІХА В КАНОСІ

У істориків склалися різні судження про ходіння в Каноссу – цю яскраву вісь в анналах Середньовіччя. Багато хто оцінює цю істинно готичну драму як тріумфальну перемогу Гільдебранда й фатальну поразку Гейнріха.

Лео Таксіль називає цю знаменну подію «важким приниженням», додаючи при цьому, що багато церковників бачили «самоосуд» у відмові короля розділити з папою храмову трапезу «тілом Господнім».

Бельгієць Ф. Лорен виносить свій вердикт коротко і без натяків: «Папство тріумфує при Григорії VII».

Але чи варто бути такими категоричними? Слід би вчасно згадати про те, як корисно сумніватися. Адже папа Григорій в остаточному підсумку програв. Минуло лише

п'ять років, і він отримав нищівну й духовну, й світську поразку, винуватцем якої був ніхто інший як наш каноський спокутний грішник, на той час уже двічі підданий анафемі. Фінальні події цієї всесвітньої сутички приводять до неминучої думки про занадто велике перебільшення деякими вченими торжества папи.

Проте навіть у такій солідній колективній праці французьких істориків, як «Епоха хрестових походів» за спільною редакцією Ернеста Лавісса й Арнольда Рамбо, з недвозначною прямою сказано: знамените покаяння Гейнріха в Каносі становить найблискучішу перемогу, яку папство будь-коли отримувало над світською владою. І ще: *«Гейнріх IV у Каносі схилив голову перед папою, але це тяжке приниження не принесло йому жодної з тих вигод, на які він розраховував»*. Отже, далі йдеться ніби про фінал...

Думку таких високих авторитетів украй рідко хто-небудь наважується оскаржувати. Серед цих «шибайголів від науки» виявився сучасник французьких академіків, німецький історик Оскар Ієгер. Його судження про ходіння в Каноссу з урахуванням наслідків здаються дуже резонними. Безперечно, його рукою водив німецький патріотизм, однак не можна заперечити вияву наукової сміливості: *«...цього разу проникливого, великодосвідченого Григорія перемудрував молодий двадцятисемирічний король. Дарма князі, побоюючись його*

розуму, пов'язали його мережею всіляких умов; він прозрівав саму сутність становища, розуміючи, що йому не встояти перед об'єднаною силою папського прокляття й ворожості князів... Слід було зруйнувати цей союз ворогів проти нього й позбавити будь-якого значення аугсбурзькі збори. Дуже розумно й прозорливо вирішив він домогтися скасування відлучення силою, – та не силою зброї, а морального примусу. Він виконав цей план з дивовижною енергією й послідовністю».

Однак голос німецького вченого звучить поодиноким. Переважають вердикти, подібні висловленому в «Історії папства» вироку С. Г. Лозинського: «Тут [у Каноссі] Григорій VII змусив його в присутності абата з Кюні, який втілював віддане папству чернецтво, і графині Матильди Тосканської, наймогутнішого феодала середньої Італії, визнати себе неправим, «відмовитися від гордині» і упокоритися перед церквою. Григорій VII здобув перемогу над королем і «світським духом», що отримала... своє документальне вираження в 27 статтях «Диктату папи».

Французький учений муж Марсель Пако в монографії «Фрідріх Барбаросса» фіксує окрему думку, яку потім і заперечує:

«Багато сучасних істориків, у тому числі й найавторитетніші, вважають, що біографії – це псевдоісторичний жанр, котрий приписує діяльності окремої людини заслуги, яких вона не могла б домогтися без сприяння багатьох інших людей і без допомоги обставин, що в інших ситуаціях були б їй невідвладні. На їхню думку, єдино правдивою може

бути лише історія людей у суспільстві, коли поведінка їхня «зумовлена» сукупністю елементів економічного, інтелектуального, духовного й політичного характеру»³⁰.

Загалом, мова йде про «роль особистості в історії», яка ще зовсім недавно в нашій Батьківщині взагалі начисто заперечувалася. На жаль, Марсель Пако у своїх контрдоказах не згадав про кайзера Гейнріха, бо концентрує, цілком зрозуміло, увагу на особистості Фрідріха I Гогенштауфена зі знайомим усім прізвиськом Барбаросса. А приклад був би досить гідним. Справді, хіба Гейнріх не подав вражаючий приклад, коли він, зраджений своїми хижими васалами і потрапивши в найнебезпечнішу політичну пастку, завдяки своєму видатному розуму, нестримній особистій енергії й поміркованим діям, розтрощив не лише могутніх заколотників, а й самого шаленого папу?

Більше того, він відняв у бунтівників могутню Швабію і передав у володіння своєму вірному соратнику Фрідріху фон Бойрену (Фрідріх – родове ім'я всіх Штауфенів), чий син герцог Фрідріх фон Швабен поєднався шлюбом з дочкою Гейнріха IV, чим зробив заявку в майбутнє на імперську корону. При їхньому нащадкові Фрідріхові Барбароссі вперше з'являється визначення Німеччини як «Імперіум Тевтонікорум» – імперія тевтонів.

³⁰ *Інакше кажучи, вельми занудна.*

Мабуть, божественна Клію посміюється, розбираючись у цій товкотнечі думок. Адже її постановці ходіння в Каноссу – лише кульмінація майстерно вибудованого історичного сюжету.

Здається, зовсім не випадково Ламберт із Герсфельда «не восхотів» писати про розвиток наступних подій:

А я, тим часом, за прикладом стомленого лінощами поета, почувавши наприкінці своєї праці втому й подавлений вагою своєї непомірної праці, вважаю нарешті, що досяг мети в розповіді, яка, вірогідно, розтяглася дуже далеко; мабуть, хто-небудь інший захоче докласти свою руку до опису другої частини цієї історії, у такому випадку він дуже зручно може почати свою працю обранням короля Рудольфа.

Як бачимо, середньовічний хроніст, на відміну від сучасних нам істориків, вважав «ходіння в Каноссу» лише першою частиною «цієї історії», її кульмінацією, але не завершенням. Вочевидь, він підозрював задум божественної Клію й не вважав «тріумф Гільдебранда» її фіналом. А ми за його порадою й почнемо з псевдокороля Рудольфа фон Швабена.

Розділ 11

ОСТАННІ АКТИ У ВИСТАВІ КЛЮ

Далі події, як у гарній п'єсі, стрімко по-мчали до неминучої розв'язки.

Гейнріх аж ніяк не збирався виконувати умови, нав'язані йому папою й заколотниками. Він одразу ж почав збирати розрізнені сили васалів, які залишилися йому вірними. На подив Григорія, прихильників у нього виявилось чимало, і військова міць монарха зростала стрімко. Теократичний розбій уже неабияк набрид. А кайзер діяв строго за завітом-настановою святого апостола Павла:

Всяка душа нехай буде покірною вищій владі, бо немає влади не від Бога; існуюча ж влада від Бога встановлена. Тому чинити опір владі — чинити опір Божому встановленню. А ті, хто опирається, самі накликають на себе осуд.

Однак залишалися в силі заколотники – князі і єпископи, «передільники земель», а тому всі – прихильники папи, і вони теж не дрімали. Уже в лютому 1077 року на заклик наймогутніших герцогів Рудольфа, Бертольда і Вельфа, а також єпископів Майнца, Вюрцбурга й Меца у Форхгеймі скликали рейхстаг. Хоча збіговисько було далеко не представницьке (єпископи прибули в складі лише «чортової дюжини»), зате у ньому взяли участь легати папи, бо Григорій, за словами Ламберта,

Коли переконався у непостійності короля й у всьому, про що до того часу знав лише за чутками, то негайно послав абата Массилійського [Марсельського] Бернгарда, мужа бездоганної поведінки й багатьох чеснот во Христі, разом з іншим Бернгардом, кардиналом-дияконом святої римської церкви.

Для князів, тих, хто зібрався на рейхстаг, цього було більше ніж досить.

Сам папа теж рвався у Форхгейм, однак вирушити в дорогу так і не наважився. Він доручив легатам сповістити «улюблених чад», що він

Намагався прибути, аби ряяти про загальне благо за домовленістю у визначений день й у відомому місці, але король Гейнріх зайняв сторожею всі проходи, через які йому потрібно їхати, так що не можна безпечно

ані пройти в Німеччину, ані повернутися звідти; тому він радить поки подбати про облаштування своїх власних справ і про королівство франків, яке вже давно потерпає від хлоп'ячого легкомудства однієї людини³¹, а там, якщо угодно буде Богу, він, можливо, і сам з'явиться до них після усунення перешкод на шляху.

Проте учасники рейхстагу не стали відволікатися на «розбірки» з «легковажним хлоп'яцтвом» французького монарха й зосередилися на своєму. Легати папи «відринули від лона» Гейнріха й піддали анафемі, після чого його оголосили позбавленим корони, а королем обрали Рудольфа фон Швабена, якого урочисто коронував архієпископ-перебіжчик Зигфрід з найбагатшої єпархії Майнца.

Після деякого вагання папа Григорій ці діяння схвалив і при цьому знову закликав євангельських небожителів. З простертими вгору руками він волав просто в небеса:

– Покажіть тепер усьому світу, що як на небі ви маєте владу в'язати і розв'язувати, забороняти й дозволяти, так і на землі ви можете віднімати в недостойних і віддавати гідним імперії, королівства, князівства, герцогства, маркізати, графства й усяку землю.

Однак цього разу анафема бажаної дії не набула. Це перший раз вона приголомшила своєю нечуваною нахабністю, заскочивши

³¹ *Короля Франції (!).*

зненацька. Адже до Григорія ніхто з пап отак хвацько не чудував. Нині до божевільних папських громів звикли й знали, як і чим на них можна дієво відповісти. На рейхстазі в Ульмі (травень 1077 року), набагато більшому й значнішому, ніж у Форхгеймі, у бунтівників просто відняли їхні феоди. Але заколотники втекли у Саксонію, де їм вдалося зібрати досить значне воїнство під рукою досвідченого воєводи Оттона фон Нордгейма.

У відповідь у Регенсбурзі під проводом короля Гейнріха зібралася дванадцятитисячна рать.

Війна двох королів ішла з перемінним успіхом, але перевага незмінно виявлялася на боці Рудольфа. І тут почалися конфузи з папськими «пророцтвами». У переддень бою під Наумбургом у жовтні 1080 року Гільдебранд зловтішно «провидів»:

– У цій битві впаде лжекороль!

Однак ситуація, як вона уявлялася папі, виявилася дзеркальною аж до навпаки. Оскар Ієгер пише, що, прискакавши з поля бою, Оттон фон Нордгейм *«знайшов увесь саксонський табір у сум'ятті: король [Рудольф] лежав смертельно поранений у своєму наметі й не було ніякої надії на його порятунок. Права рука в нього була відтята, живіт розпоротий списом чи мечем»*. Тієї ж ночі він помер. Козирна карта папи знову була бита...

«Якщо колись Божий суд здавався зрозумілим віруючій масі, – продовжує німецький історик, – то

це було саме тепер: відсічена була права рука, та сама, котру Рудольф піднімав, присягаючи на вірність своєму королю. І якщо пізніше розповідалося, що, помираючи, Рудольф покладав на оточуючих усю відповідальність за своє обрання королем, висловлював своє каяття, і що всадили йому списи якраз двоє: вірний королю небіж герцога [Рудольфа] Готфрід Нижньо-Лотарінгський і в подальшому його спадкоємець Готфрід Бульонський, якому призначалася ще вельми славна роль у майбутньому, – то всі ці розповіді тільки відображають перше враження, викликане подією. Справдження Божого вироку, яке знітило «партію святого Петра» (адже вона вбачала єдиний результат битви в цьому вироці, що так порадував прихильників короля), посилювалося ще більше від самовпевненого пророцтва папи Григорія, який передрікав швидку смерть лжекороля, маючи на увазі Гейнріха».

«Велич Григорія падала», – робить висновок історик.

Більш мальовничо, у справді лицарському дусі, оповідає про цей епізод середньовічний історик Гільйом Тірський:

 Коли настав день битви, військо стало в порядки й обидві сторони приготувалися до бою, імператор скликав князів і запитав їх, кому він може з упевненістю доручити імперський прапор із орлом і начало над такою величезною армією. На це йому всі відповідали, що нікого немає кращого для такого обов'язку за государя герцога Готфріда [Бульйонського].

Оскільки багато тисяч обрали його й оголосили найкращим лицарем, то імператор, незважаючи на його зняковілість, передав йому імперського орла. У цей самий день і сталося, що герцог у запалі битви, передуючи з орлом імператора, напав із загоном, яким керував сам імператор, на ту частину ворожого війська, котрою командував псевдокороль Рудольф. Зітнувшись таким чином, він прорвав ряди його війська і на очах імператора й декотрих князів устроїв псевдокоролю в груди той прапор, що він ніс, так що Рудольф упав замертво на землю, і знову підняв угору закривавленого орла.

І так далі...

Одразу ж після загибелі Рудольфа кайзер вручив герцогство Швабію у васальне володіння графу Фрідріху фон Штауфену, якого стали іменувати також фон Швабеном, і віддав за його сина свою єдину дочку Агнесу. Так виник династичний союз Штауфенів (самих тільки з покоління в покоління Фрідріхів) з імператорським домом.

У тому ж році німецькі й північно-італійські єпископи на синоді в Бриксені (одних тільки єпископів зібралось понад тридцять осіб) розжалували Григорія знову в Гільдебранда («Ізиди, ізиди!») і відшукали гідного вікарія, якого не посоромився б сам Петро разом із Павлом. Вони зупинили свій вибір на *«людині, яка вселяла певну повагу навіть ворогам, – що залежало, втім, не від визнання його*

особистих достоїнств, правоти його справ і переконань, а лише від його військового мистецтва». Час був такий – усюди були потрібні випробувані військові кадри, що, як відомо, і вирішують усе. Новим намісником Господа на землі було проголошено бравого, як старшина-надстроковик, Гвіберта, архієпископа з Равенни, який узяв ім'я Климента Третього. Почалося затяжне «двопап'я»...

Чимало неприємних наслідків викликало й друге «римське пророцтво» Григорія. Почавши з кар'єри казнокрада – потрібні були гроші «на передвиборчу кампанію», він увінчав свої діяння жалюгідними лаврами звичайного карного злочинця.

Коли Гейнріх зі своїм переможним військом увійшов до Риму, папа Григорій замкнувся у своєму останньому притулку – замку Сан-Анджело, перетвореному на могутню твердиню з циклопічної усипальниці давньоримського імператора і, зрозуміло, «нечестивого ідолопоклонника» Адріана. Гейнріх благополучно оселив Климента на престолі в Латерані, а той, у свою чергу, – на решті! – увінчав його короною Священної Римської імперії. Як згадує єпископ Отберт із Люттиха в «Історії життя Гейнріха-імператора», усе це відбувалося при загальному схваленні римлян, чого їм Гільдебранд (це з'ясувалося незабаром) не вибачив...

За цих кошмарних новин Григорій осатанів і зі свого кам'яного притулку напрооро-

чив: відтепер, мовляв, кайзер не жилаць на білому світі.

Тими днями, — свідчить кардинал Бенно у творі «Життя й діяння Гільдебранда, чи Григорія VII, папи», — папа готував загибель імператора за допомогою таємних зрадників, але Бог уберіг короля. Дехто в той час був переконаний, що Гільдебранд знав і сам улаштував цю загибель, бо він у ті ж дні, трохи раніше перед зрадою, помилковим чином пророчив смерть короля. Таке пророцтво надто обурило серця багатьох. А пізніше всі почули, що Гільдебранд власними вустами прорік... що якщо імператор не помре до найближчого свята св. Петра чи не позбавиться свого сану, так що не зможе зібрати й шести воїнів, то його, Григорія, слід вважати швидше брехуном, аніж папою.

А поки справи кайзера йшли чудово. Його успіхам сприяла десниця Господня, і не інакше! Бо заклятий ворог, удачливий рубака граф Екберт фон Мейсен був благополучно зарізаний у власному замку все ще непокірної Саксонії. Єпископ Герман, ще один анафемщик, примудрився упокоїтися дивною для тих часів природною смертю від звичайної старечої охлялості. Прибрав його Господь (з урахуванням церковного сану) безкровною жертвою, щоб надалі не здіймалася його зухвала рука на владу від Бога.

Чомусь усе більше й наполегливіше розповзалися різні чутки про чудеса й знамення. Особливо разючий випадок стався у Феррарі, де бездомна бродяча кішка привела кошенят, серед яких одне було з двома головами. Завжди голодна кішка зжерла власний приплід, але двоголового залишила на свої невсипущі турботи. Що б означало це безсумнівне чудо? Які ще дві глави на одному тілі обіцяє віща котяра? Двох пап? Але вони вже й так у Божому світі давно суцці. Ось і гадай, що та до чого... А мешканці портового міста Остії бачили в небі над морем на пурпуровому тлі вечірньої зорі – кольори влади – два завислі предмети, що дуже нагадували діадеми коронованих осіб. Небесні корони світилися зеленим – кольором надії. Потім корони піднеслися в зеніт. Що пророкувало це дивне знамення?

Коротше кажучи, у Римі жили очікуванням великого чуда. Невідомо чому, але повсюди виникла впевненість, що Господь явить у Вічному Граді чудо одразу з появою в його стінах государя тевтонів, який уподобав собі одну церковку й любить творити там молитву.

І настав день!

Гейнріх увійшов у Рим надвечір на чолі невеликого загону. Інше воїнство стояло табором у так званому Ватиканському полі на правому березі Тібра, де знаходився Латеранський палац пап. Як і личить щирому християни-

нові вчині помазаника Божого, він ошчасливив найяснішою присутністю своєю церковку, щоб піднести Господові вдячну молитву за всі сприятливі діяння. Однак він і слова не встиг зронити з вуст – щойно опустився на коліна і набув набожної пози, як склепіння храму розверзлося й величезна кам'яна брила брязнула просто перед молящим, ледь не зачепивши його оголеної глави. Гострі скалки закривавили монарший лик.

Імператор у превеликому жахові підхопився на ноги. Він ще не спромігся видати ні звуку, дико озираючись навколо, а його спритні ландскнехти вже діловито прирізали слуг Божих і грабували ризницю. Бездиханні трупи церковників потягли вулицями Рима на загальний повчальний огляд.

Що ж, власне, сталося, і як цей випадок розуміти?

А ось як.

Якби брила з купола храму розмазала помазаника Божого на місці, ніхто не засумнівався б у Промислі Господньому, ким явлене зрине чудо. Бо ніхто не став би дошукуватися, чого упав камінь. Але тут кинулися відразу й дошукалися до мотузки, смиканням за яку приводився в дію нехитрий механізм, вбудований у купол. Імператор на один лише крок не дійшов до розрахованого невдатним «промислом» місця, через що й сталася прикра похибка. Відтепер цю подію належало пояснити інакше: мовляв, розсіяв Господь

облудні підступи диявола. Ясно, що підступ лукавого – не Промисел Божий. Підступи ніколи не являють ніяких чудес, а лише вводять нестійких духом у спокусу. Ось і слід було негайно виявити злобливих грішників, які піддалися сатанинському наущенню.

Тут і згадаємо про «пророцтво» папи, обговорення якого набуло натурального трагікомічного відтінку. Кардинал Бенно щиро оповідає про «теоретичну» перепалку, яка виникла у зв'язку з пророкуванням смерті короля:

Ана ділі за божественним визначенням вийшло те, що цей єретик [Гільдебранд] такими словами осудив тільки самого себе. Бо ось що говорив про таких апостол: «Господь казав: пророк, який заразившись зарозумілістю, захотів би сказати ім'ям моїм те, чого я не помислював, чи ім'ям інших богів, смертю хай помре. Щоб ти відповів самому собі на питання: яким чином я можу відрізнити пророцтво, що не підказане Богом, — ось тобі для того засіб: що було провіщено пророком в ім'я Господне і не виповнилося, те не Господь вселив, але сам пророк вигадав за марнославством душі своєї, і тому не бійся його».

Коли ж минув той термін, що Гільдебранд визначив у своєму пророкуванні, а король не вмер і військо його не зменшилося, тоді Гільдебранд, побоюючись спійматися на своєму пророцтві й бути засудженим власними вус-

тами, вдався до хитрого виверту, запевняючи неосвічену юрбу, що його слова стосувалися не тіла короля, а його душі³².

Такими словами він справді обдурив неосвічену юрбу. Але проти пророків такого роду св. Григорій висловився так, говорячи про Єзекиїля: «Між істинними й лжепророками та відмінність, що істинні пророки, коли щось іноді говорять від себе, то з поспішністю застерігають, а несправжні пророки повертають неправду, і будучи далекими від Св. Духа, наполягають на своїй брехні».

Що ж залишилося від піднесеного декотрими істориками до небес «тріумфу папи Григорія»? Чи заслуговують хоч якої-небудь хвали діяння цього збожеволілого претендента на всесвітнє панування, яке він намагався завоювати ім'ям святого Петра? Прямо скажемо, випадок в історії клінічний, явно пов'язаний із психічними порушеннями. Те, що його канонізували у святі, – це справа церковників. Але якщо він Великий, як його називають, то не інакше як Великий Безумець, місце якому в лондонській в'язниці для позбавлених розуму Бедламі, де психів тримали на ланцюзі. Чи може людина зі здоровим глуздом цілком серйозно заявляти, що вона, мовляв, взагалі-то німа, а її вустами

³² Цікаво, яким же чином у такому випадку вмерла в той термін душа короля і як вона втратила всіх воїнів, окрім шести?

глаголить сам Ісус Христос? Утім, можна, як це роблять деякі, пояснити усі ці вибрики повсякденним папським шарлатанством.

Як би там не було, факт залишається фактом: дурна хвороба заразна, спадкоємці Григорія не відмовилися від доктрини «Диктату папи». Ініціатива Гільдебранда розв'язала двовікову війну німецьких імператорів з римськими папами, які прагнули влади. Крах затії Григорія VII їх нічому не навчив.

Розділ 12

ФІНАЛ У САЛЕРНО

Щойно Гейнріх залишив Рим, у душі папи пожежею спалахнули мстиві почуття. Їх підігрівала ще й та досить важлива обставина, що внаслідок «злості римлян» він і носа не міг висунути за браму замка Сен-Анджело. Він потай послав легата до ватажка південно-італійських норманів, герцога Роберта на прізвисько Хитрун³³, щоб закликати його як васала папи на виручку. А ще – для «приведення до пам'яті» окаянних римлян, котрі зрадили найсвятіший престол.

– Зробимо! Дух із них виб'ю! – у свою чергу запалився гнівом Роберт, бо в його розумінні всяка кара міцно пов'язувалася з грабунком. А первопрестольний Рим, що відомо усім, – величезне місто багатіїв.

³³ Роберт Гвіскар.

– За це апостол покладе на тебе корону Священної Римської імперії, – солодко побіцяв від імені папи легат.

«А це вже дурість, – вмить зметикував Хитрун, – де вже мені змагатися з рейхом? Що добув мечем, від меча і втрачу...»

– Не треба! – поспішно відмовився герцог і благочестиво пояснив: – Бо всяка користь применшить мої заслуги перед усеблагим Господом.

– Воістину так! – ледь не розплакався розчулений такою нежданою безкорисливістю легат.

Роберт Гвіскар увірвався в Рим на чолі тридцятитисячного пішого воїнства й шести тисяч кінноти. У нього було кілька загонів сицилійських сарацинів-іновірців. Усім їм, незалежно від віри, було обіцяно нагороду – хто що візьме. *«Відданий на сваволю норманських, італійських і сарацинських полчищ, – читаємо в «Епосі хрестових походів», – Рим піддався всім жахам різанини, насильства й пожеж. Цілі квартали зникли...»* Між Латераном і Колізеєм суцільні руїни будинків утворили єдиний пласт. Нині він іменується найбагатшим «археологічним культурним шаром»...

Такої «отечеської турботи», та ще за допомогою «нечестивих агарян», римляни папі подарувати не могли. Григорій більше не наважився залишатися в місті, зруйнованому, спаленому й збезлюділому за його велінням. Він сів у коляску й відбув до герцога Роберта

в Салерно, слідом за юрбами римлян, яких гнали на рабські торжища ...

...Помирав Григорій. У папи виявилася легенева хвороба, яка його жадібно й швидко пожирала. Цей кістяк, обтягнутий пожовклою шкірою, уже не жилець на білому світлі. Ні, не жилець... Смішно: адже намагався скорити світ. І чим? Пастирськими прокльонами... Але кривці людської встиг пролити – море.

– Проклятий той, – бувало, казав папа, – хто утримує руку від крові.

Умирав Гільдебранд у смороді власного тіла, наче заживо розкладався. Умирав вигнанцем із Рима, де Гейнріх поселив у папський замок Святого Ангела слухняного тупака Гвіберта, обраного тевтонськими прелатами папою й названого Климентом Третім. І лжепапа цей знову коронував Гейнріха. І де? У соборі святого Петра, блюзнірськи опоганивши святилище.

Ось чому і в останні хвилини життя Гільдебранду вистачало злості, щоб люто сипіти прокльонами:

– Я проклинаю імператора Гейнріха, лжепапу Гвіберта і всіх мерзотників іже з ними! Анафема їм усім поголовно!

Похитуючись, вибрався з келії монах-сповідник Януарій із непомірно великими, куцистими й рудими бровами. Йому став поперек дороги кардинал Одо де Шатійон, секре-

тарі радник Григорія. Той самий, котрий рівно через десять років під ім'ям пастиря Урбана Другого пожене підопічне йому європейське Боже стадо у «мандрівку по Святих Місцях». Ще більше вжахнувся чернець: довірена особа консисторії підслуховує під дверима, позбавляючи сповідь необхідного таїнства.

Одо уп'явся в ченця холодними, як змії, очима. Від цього крижаного мерехтіння в ченця раптом по спині сипнуло морозом, а язик прилип до гортані. Наймоторошнішим йому видалося те, що Одо всміхався. Так часом усміхається кат, показуючи люду тільки-но відтятую голову.

Одо мовив, сяючи своєю посмішкою ката:

– Папа римський має право скидати монархів. Ніхто йому не суддя! – і зі значенням додав: – Ти все зрозумів?

Нове явище, небачене в попередні століття, — писав єпископ Дідрик, звільнений із клецької катівні графа Адальберта, — що папи думають так легко розпоряджатися царствами.

Нашу розповідь про «жести» (діяння) Григорія VII дозволю собі завершити парафразом із недавнього історичного минулого:

– Папа вмер, але справа його живе!

ЛЕГЕНДИ ЗАМОРСЬКИХ МАНДРІВ

(Таємниці божественної Клію)

ХРОНОЛОГІЯ

- 1095, 28 листопада.** Папа Урбан II на церковному соборі в Клермонті (Франція) закликав християнські народи до завоювання Палестини – звільнення «Святої Землі».
- 1096, березень.** Почався Перший хрестовий похід. Загони ополчення з Північної і Центральної Франції, Фландрії, Лотарингії, Німеччини (з нижнього Рейну), з Англії піднялися на «святе паломництво».
- 1096, липень.** Загін ополчення Готьє Незаможного досяг Константинополя.
- 1096, серпень.** Загін ополчення Петра Пустельника з'єднався із загonom Готьє Незаможного в Константинополі. Імператор Візантії Олексій I Комнін прийняв у себе в палаці проводирів загонів – Петра Пустельника і Фолькмара. За тиждень загопи почали переправлятися на азійський берег.
- 1096, серпень.** Феодальне ополчення рушило з Лотарингії і з правобережжя Рейну убік Близького Сходу. Його очолював герцог Готфрід IV Бульйонський.
- 1096, жовтень.** Загопи хрестоносного ополчення (бідняцького), розміщені табором на азійському березі Босфору, рушили до Нікеї (пройшла чутка, що її взяли нормани), але 21 жовтня нарвалися на сельджукське військо, що завчасно підготувалося до сутички. 25-тисячне ополчення було розгромлене, почасти знищене, почасти полонене, почасти врятувалося втечею в Константинополь.
- 1096, грудень.** Загопи лотарингсько-німецького лицарського ополчення Готфріда IV Бульйонського підійшли до Константинополя і розташувалися біля входу в бухту Золотий Ріг. Виник конфлікт з імператором Олексієм I, котрий про всяк випадок оточив табір хрестоносців печенезькою кіннотою.
- 1097.** Хрестоносці переправилися з Константинополя в Малу Азію й оволоділи столицею сельджуків Нікеєю.

- 1097, січень.** Битва при Дорілеї. Об'єднане сельджукське військо зранку атакувало табір передового загону хрестоносців. До полудня підійшов авангард лицарських загонів Раймунда Тулузького – сельджуки кинулися тікати, полишивши спорядження і намети султана й емірів з цінностями.
- 1097, жовтень.** Головні сили хрестоносців підступили до Антіохії.
- 1097, листопад.** У гавані св. Симеона (з'єднаній дорогою з Антіохією) кинули якір 14 генуезських кораблів з вантажем для хрестоносців.
- 1098, січень.** У таборі хрестоносців, що осадили Антіохію, почався голод. Петро Пустельник, котрий приєднався до лицарів ще в Константинополі, дезертирував, але був повернутий силоміць.
- 1098, березень.** У гавані св. Симеона причалили 4 англійські кораблі під командуванням Едгара Етелінга. Вони привезли з Константинополя облогові знаряддя для штурму Антіохії. Після їхнього прибуття хрестоносці взялися споруджувати вежі навколо міста.
- 1098, 2 червня.** В ніч з 2 на 3 червня загін норманського воєначальника Боемунда пробрався на кілька веж Антіохії (підкупив коменданта, котрий спустив з веж сходи) – місто впало.
- 1098, 5 червня.** Захопивши Антіохію, хрестоносці самі опинилися в облозі – їх оточила армія Кербоги Мосульського. На момент облоги турки мали значну чисельну перевагу.
- 1098, 28 червня.** Обложені в Антіохії хрестоносці зробили вилазку проти турків і в бою наголову розбили супротивника. Їм дісталися припаси і багатства турків.
- 1098, червень.** Бодуен Булонський в'їхав у вірменське місто Едессу (яке 11 років тому було захоплене сельджуками), де затвердився як правитель графства Едеського.
- 1098.11.05.** Рада князів (хрестоносців) прийняла рішення передати керування князівством Антіохійським Боемунду Тарентському.

ВІД АВТОРА

Мене здавна захоплювали таємниці стародавніх легенд, пов'язаних із початком хрестоносного єрусалимського пілігримства¹. Знаючи незнищенний «благочестивий потяг» церковних доктринерів до неймовірних та завжди «чудотворних» перебільшень, я ставив собі запитання: які реальні події породили ту чи іншу легенду? Скажімо, що за особистість був П'єр на прізвисько Пустельник і наскільки достовірні його пригоди, запропоновані нам церковними пропагандистами?

Довгенько я шукав відповіді, ретельно студіюючи одну за одною «Історію хрестових походів», «Історію середніх віків», безліч досліджень і монографій, присвячених цій темі.

¹ Назва «хрестові походи» була дана істориками, хрестоносці же іменували себе смиренними пілігримами Гробу Господнього, а завоювання Близького Сходу – єрусалимським паломництвом або перегринацією (мандрівкою).

Марна праця – нічого, крім куцих поквалі-
вих повторів. І водночас скарбничка пам'яті
крихта за крихтою наповнювалася розрізне-
ними фактами, що поступово склалися в
дедалі виразнішу цілісну мозаїку...

І все-таки я довго не брався за перо,
з повагою покладаючись на вчених фа-
хівців. А раптом усе-таки хто-небудь із
них докладе праці бодай щось написати
на тему, яка давно просить чорнил та па-
перу? Тому коли друзі-товариші повіда-
ли мені про «надзвичайну» оксфордську
«Історію хрестових походів» під загаль-
ною редакцією англійського історика
Джонатана Райлі-Сміта, опубліковану
в 1995 році, ця звістка виявилася для мене
просто сенсацією й додала бадьорості.

І ось ця книга у мене в руках. Незви-
чайність її полягає в тому, що авторський
колектив відмовляється від традиційно-
го хронологічного викладу подій, а зосере-
джує свою увагу на висвітленні окремих про-
блем, пов'язаних із хрестовими походами.
Тут і «Умонастрої хрестоносців, які йшли
на Схід» самого Райлі-Сміта, й два дослі-
дження про «Хрестоносний рух» Саймона
Ллойда та Нормана Хауслі, два досліджен-
ня про «Військово-чернечі ордени» різних
періодів Алана Форі та Ентоні Латрела, два
твори «Латинський Схід» Джонатана Філ-
ліпса й Пітера Етбері, «Іслам і хрестові похо-
ди» Роберта Ірвіна. Тут ми знаходимо цікаві

дослідження про поезію того часу (Майкл Ратледж), мистецтво (Ярослав Фолда), архітектуру (Деніс Прінгл) і навіть про «хрестові походи як джерело тем і образів у мистецтві та суспільно-політичному житті XIX і XX століть» (Елізабет Сіберрі).

Але – на жаль! – і в цій розмаїтій за тематикою та майже всеохопній «Історії» я не знайшов того, що так довго й завзято вишукував. Це розчарування й стало для мене тією самою останньою краплею. Я ж бо вже мав ключі до заповітної скриньки з таємницями та загадками божественної Клію. Зіпертися в цих моїх пошуках, повторюся, не було на кого. Хочеш – не хочеш, а довелося обмежитись ретельним вивченням і аналізом першоджерел.

Які ж таємниці й загадки розкривають справжні стародавні манускрипти, взяті в сукупності? Відповідь у цій книзі.

У таких працях зазвичай дякують особам, які по можливості сприяли авторові у його роботі над книгою. Ось і я щиро дякую середньовічним літописцям, які надали мені таку неоціненну допомогу – Радульфові Глаберу, Роберту з Реймса, Ордеріку-Віталію, Гвіберту з Ножана, Альберту з Ахена, Фулькеру з Шартра, П'єру Тудебоду, Раймунду д'Ажилю, Раулю з Каена, Гільйому Тірському та особливо візантійській принцесі Анні Порфірогеніті, що залишили нам у спадок неоцінні свідчення діянь свого часу.

Мудро писала принцеса Анна Комніна, «породжена й вигодувана в Порфірі», в перших же рядках своєї «Олексіади»:

Потік часу у своєму нестримному та вічному плині спричиняє все суще. Він ввергає у безодню забуття як незначні події, так і великі, гідні пам'яті; *приховане*, як сказано в трагедії «Аякс» Софокла, *він робить очевидним, а очевидне приховує*. Однак історична оповідь слугує за надійний захист від потоку часу і немовби зупиняє його нестримний плин; вона вбирає в себе те, про що збереглася пам'ять, і не дає цьому зникнути в глибинах забуття.

Частина I

**ТАК ЗАБАЖАВ
ГОСПОДЬ**

У той же самий час ішли незліченні юрби із усіх кінців світу для відвідування святого Гробу Спасителя в Єрусалимі. Ніхто не повірив би колись, що це місце приверне таке дивне скупчення люду. Спочатку вирушав туди простий люд, далі заможні особи, потім – могутні королі, графи, маркізи, прелати; нарешті – чого ніколи не бувало – до мандрівки вдавалися багато жінок, багатих і бідних; зустрічалися й люди, які бажали краще вмерти там, аніж повертатися на батьківщину.

**Рудольф Глабер,
«П'ять книг історії свого часу»**

Розділ I

СОЛОДКИЙ КУСЕНЬ ВІД ГРОБУ

Для зачину повідаю-бо вам предивне сказання про колись дикого нелюда, а по тому істинного праведника графа Фулько д'Анжу, за богопротивні діяння прозваного Чорним. Багатьма жахливими злочинами був відомий він. Цей прославлений по всій долині Луари горлоріз блакитної крові навіть свою першу благовірну дружину ввігнав у труну, щоб не докучала йому своєю сварливістю та примхами. А цим діянням, певна річ, злочинно розірвав священні узи шлюбу, з милосердною любов'ю пов'язані у світлих небесних палатах.

Довго та невтомно кривавив Чорний граф волохаті, як у лісового звіра, лаписька свої, поки не дістала його страшна кара. Хоча й дорікав йому іноді ще не цілком згаслий голосочок сумління, однак граф жодного

разу не засоромився, та й далі обтяжував неспокутуваними гріхами свою і без того вже темну душу. І тут у лиховісній пітьмі почали з'являтися до нього тіні жертв його шаленої люті. Із сумним стогоном повставали вони із затхлих могил своїх, голосно волаючи до Господа нашого про пекельну покару для вельможного лиходія.

Це потойбічне неподобство та нахабна сваволя небіжчиків не припали графові до смаку. Нема того щоб вилежувалися собі тихенько в могилах, так вони до зухвалих бешкетів узялися! І граф Фулько Чорний повелів розкопати могили всіх безневинно вбитих, а жалюгідний прах їхній потопити в чистих водах Луари.

Але одного разу, глухої безмісячної ночі з тих, коли слуги диявола вільно бешкетують, до нього в опочивальню без дозволу проник крізь кам'яну твердиню замку Пош кістяк убитої ним осоружної дружини. Ледь прикрита ветхим поховальним саваном, вона почала сваритися та лаятися, перериваючи графу заслужений відпочинок по важливих денних діяннях. Граф спробував докоряти безсоромній, та вона не слухала жодних умовлянь. І цього ще замало – голосно стукаючи кістками, вона хтиво горнулася до нього, вимагаючи свого законного місця на подружньому ложі.

Та й решта візитерів із того світу, хоча їхні кістяки й потопили в Лаурі, все одно

нічної пори спливали з дна річкового та, обвішані слизькими водоростями, нахабно вдиралися до нього цілою юрбою, трусилися, нестримно бешкетували та нахабно простягали до графського горла зотлілі руки. Від безсилового гніву граф ледь з глузду не з'їхав. Але як би він не лютував, відгонячи від себе жакливі видіння, не в змозі був їх позбутися.

– Порятуй мене, о Боже, від диявольських видінь! – нарешті почав у сльозах благати граф Фулько Чорний.

Граф завжди відзначався рідкісною помірковаїстю, надзвичайною розважливістю та відчайдушною рішучістю в діяннях, хоча б і в наймерзенніших. А тому одного пречудового дня він, украй виснажений нерівним єдиноборством із незваними гістьми з того світу, плюнув на всі свої буденні клопоти, убрався в пошарпану хламиду пілігрима, підперезав чресла простим вервієм, закинув за плечі торбу з черствими сухарями та взяв сукуватий ціпок божого мандрівця.

На чолі доброго загону, спорядженого всілякими харчами, копченнями та соліннями, а також і підбадьорливими напоями в міцних дубових діжках для підтримання тлінної плоти в доброму здоров'ї, навіть не озиряючись на покинутий замок, пішки рушив граф до Єрусалима, аби позбутися гріхів своїх біля Гробу Спасителя, зі слізьми вимолити милостивого прощення. Адже навіть папа

Римський не зважився відпустити йому такі тяжкі гріхи! Не було графові на кого уповати, а токмо на Сина Божого й Людського. Лише Йому з Його архангелами до снаги відігнати від графського ложа диявольську рать презухвалу, знахабнілі кістяки...

Отже, тихцем та потрошку, а таки доча-лапав граф до святого граду Єрусалима. Там змушений був сплатити чималу винагороду, щоб пропустили клятї агаряни за врата міста разом із усім його почтом і обозом. Він простував босоніж вулицями, на собі мав жалюгідне лахміття, а мотузку повішальника – на своїй лицарській виї. Такі мотузки місцеві обди-райли крадькома, з-під поли продавали біля врат Давидових за важкий кошель із грішми особливо ревним прочанам. Та й те сказати: річ справді коштовна, адже не щодня когось вішають!

Старанні слуги вельможного пілігрима Фулька невтомно тягли його, як невільника, і при цьому досить болісно, до крові, бичували свого сеньйора – за його ж суворим наказом. З кожним лясканням по оголеній спині графа челядь на все горло дружно репетувала:

– Господи, зглянься над невірним і віроломним християнином! Змилуйся над грішником, що мандрує далеко від своєї землі! Зглянься над ним, о Милостивцю!

Аж сяючи від невимовної насолоди, граф умивався кривцею та рясними вдячними

слізьми. О, як легко було йому йти до Гробу з такою великою приємністю!

Однак підлі агаряни грішника до святилища не впустили. Довелось вдатися до благочестивого обману. І тут ми звернемося безпосередньо до «Хроніки дому Анжу», в якій із гідним шани марнославством описано головне диво цієї незабутньої мандрівки:

Граф пропонував сарацинам чимало золота, щоб бути допущеним до храму Гробу Господнього, та вони не погоджувалися, якщо він не здійснить того самого, чого вони вимагали від інших християнських князів. Фулько мав настільки сильне бажання ввійти туди, що обіцяв зробити все, чого вони забажають. Тоді сарацини повідомили, що впустять його лише в тому разі, якщо він дасть обіцянку опоганити Гроб свого Божества. Граф, якби було те можливе, волів умерти тисячу разів, аніж зважитися на щось подібне; але бачачи в той же час, що інакше не буде допущений до Святого Місця, до якого він мав настільки ніжні почуття, до якого прибув із віддалених країв із такими злигоднями та небезпеками, Фулько дав згоду, й між ними було вирішено, що він увійде назавтра вранці.

Звечора граф Анжу ліг у своєму помешканні, а наступного ранку взяв невелику скляночку, доволі пласку, наповнив її найчистішою та запашною трояндовою водою (чи білим анжуйським вином, як гадають інші), помістив її в

складки своїх панталон; із цим він з'явився до тих, хто обіцяв йому доступ, заплатив дещицю, котрої невірні безбожники зажадали від нього, й був допущений до заповітного місця, до Гробу, у якому Господь наш опочив по своїх урочих страстях; йому сказали, що він тепер мусить виконати обіцяне, інакше буде вигнаний.

Тоді граф виказав готовність, відщібнув петлю в складці та вдаючи, що мочиться, облив Гроб Господень тією чистою та пахучою трояндовою водою. Погани, гадаючи що він мочиться по-справжньому, почали сміятися з нього; але благочестивий граф не зважав на їхні глузи та з ревними слізьми розпростерся біля Гробу Господнього.

По тому наблизився, аби облобизати сам Гроб, і побачив, що божественне милосердя прихильно сприйняло його запопадливість, бо камінь Гробу, твердий і міцний, під час цілування став м'яким і гнучким, ніби віск на вогні. Граф відкусив від каменя та непомітно для невірних забрав із собою невеличкий шматочок.

«Хроніка дому Анжу» свідчить, що сарацинські негідники «іржали, як необ'їжджені коні, бо добряче потішилися». І не диво: адже досі вони не могли змусити жодного пілігрима – ні вбогого мандрівця, ані вельможного багатія – до такого нечуваного блюзнірства. А тут маєте: прославлений лиходійствами душогубець навіки й остаточно губить свою

безсмертну душу! Як же не радіти разом із бісівським сонмищем у геєнні вогненній? Чуючи їхнє глумливе іржання, граф і сам ледь не розреготався. Ох, як свербіли в нього волохаті руки, щоб тицьнути під носа нечестивцям посудину, яку він спорожнив так благочестиво!

Однак нечуваним зусиллям волі Фулько утримався від недоречного в його небезпечному становищі сміху. Чого доброго, ще солодкий кусень від Гробу з рота випаде! «Господь терпів і нам велів», – утішив себе граф і цією рятівною думкою скріпився.

А здоровенний кам'яний окраєць ледь поміщався в роті. Витріщаючи від нелюдських зусиль очі, благочестивий грішник, котрий став віднині незаплямованим праведником, виніс із храму цей надзвичайний дар небес.

У подальшому досвідчений у справах благочестя граф Фулько д'Анжу прикрасив своєю справді найрідкіснішою реліквією олтар базилики Сент-Ур в незламній родовій твердині, в замку Пош. Святі отці проникливо оповідали прихожанам про боговгодні подвиги їхнього сеньйора. Далі особливо старанним доброхотам із пастви лише за дрібну платню милостиво дозволяли прикластися вустами до чудесного уламка священного надгробку, в якому до того ж – о диво! – виявилися цілющі властивості від усіх і всіляких хвороб.

Певна річ, усі кістяки вмить угамувалися й більше ніколи не порушували графського

спокою. А сам він здійснив іще два ходіння до Єрусалима, проте куснути Гробу Господнього більше не сподобився...

Нам же до цього зворушливого середньовічного переказу лишається додати ось що: прямими нащадками Фулька Чорного був четвертий за ліком єрусалимський король Фулько Анжуйський та головний персонаж третьої «мандрівки Святими Місцями» англійський король Річард Левине Серце.

Розділ 2

КАЗКА ТАКИ КАЗКА, ТА НАТЯКУ НЕ ПОЗБАВЛЕНА

У безперечно казковому переказі про злочинця Фулька Чорного ми виявляємо одразу два суттєві натяки, що яскраво характеризують «темну добу Середньовіччя». По-перше, він складає цілком виразне уявлення про кримінальні нахили бравих феодалів, по-друге, містить у собі всі передумови для майбутнього обґрунтування правомірності та необхідності мандрівок стежею Господа до далекої Палестини.

Ось типовий образок, уже позбавлений чудесного ореолу; так само й безліч інших лицарських мандрівців на спокуту тяжких гріхів «прияли хрест і стали на стежу Господню». Свідчить благочестивий Гілберт, абат монастиря святої Марії в Ножані, на сторінках своєї «Єрусалимської історії, що називається

вається Діяння Бога через франків», описуючи «жести» (діяння) добре знайомого йому місцевого сеньйора Томаса де Марля:

Кровожерливість його була... не-ймовірна для нашого часу... Адже він не намагався упевнитися в істинній провині жерт і при тому не умиртвляв їх ударом меча, як це бувало зазвичай. Замість того він різав їх, як худобу, та піддавав нелюдським тортурам. Коли він вимагав у схоплених на шляхах полоняників, хто б вони не були, викупу, то наказував підвішувати їх за дітородні органи; іноді він робив це й власноруч і, якщо вага тіла виявлялася зavelикою, тоді тіла жертв розривалися та нутроці їхні випадали назовні. Інших підвішували за великі пальці рук, а до пліч прикріпляли каміння. А він походжав під ними і, якщо не міг домогтися від них того, чого вони насправді не могли йому дати, бив їх дубцем доти, поки вони не погоджувались на його домагання, або ж не віддавали Богові душу. Ніхто не відає, скільки людей загинуло в його підземних катівнях від голоду, спраги, хвороб і звірячих побоїв...

Сеньйор Томас де Марль, як і решта лицарів, прийнявши хрест, став цілковито безгрішним, адже отримав папське відпущення усіх гріхів – минулих, нинішніх і майбутніх...

Розгорнуте в яскравих, зворушливих картинах обґрунтування «порятунку Гробу Господнього» ми знаходимо в найдокладнішій праці тих часів – «Історії Священної війни в XXII книгах» його преподобія Гійома, архієпископа Тіра, державного діяча та канцлера єрусалимського короля Амальріка Першого. Не треба лише забувати, що доволі шановний історик писав свою працю напередодні третьої «мандрівки» європейських пілігримів, тобто понад сто літ по тих подіях, які описані в його «історичних картинах». Іншими словами, він отримував відомості з других, якщо не третіх, невідомо чиїх рук.

Отже, читаємо в Гільйома Тирського, атже, як це трапляється, за сухого переказу своїми словами втрачається весь неповторний колорит епохи:

Серед усіляких небезпек тих лихих часів до Палестини стікалися в незліченній кількості греки та латиняни за обітницею поклоніння Святим Місцям. Пройшовши ворожими землями крізь тисячу смертей, вони ставали перед брамою граду, та не могли проникнути до нього без попередньої сплати в вигляді побору одного золотого воротарям. Втрачаючи все на шляху своєму та ледь встигаючи зберегти життя своє, аби досягти жаданої мети, вони не мали чим сплатити воротарям податку. Внаслідок цього тисячі пілігримів збиралися в околицях міста й вичікували можливості увійти,

доходячи так до цілковитої наготи, гинули від голоду й злиднів.

Для нещасних же мешканців міста й живі й мертві складали однаково нестерпний тягар.

Насилу могли вони забезпечити постачання харчів для живих; але їм потрібно було дбати й про потреби мертвих; уся ця праця перевищувала їхні можливості. Ті, хто отримував право на вхід за платню, перетворювалися ще й на джерело нових клопотів. Слід було наглядати, щоб, необережно блукаючи Святими Місцями, вони не були побиті, обпльовані чи навіть десь задавлені. Піклуючись про попередження таких нападів, натхненні братерською любов'ю єрусалимські мешканці ходили постійно за пілігримами, аби спостерігати за ними задля їхньої безпеки та захищати від несподіваних нападів.

У місті був Амальфійський монастир, який нині² називається обителю св. Марії Латинської, а поряд із ним заїжджий двір з невеличкою мольнею, заснований на честь блаженного Іоанна Елеймона [Милостивця], Александрійського патріарха, та довіреного турботам абата того монастиря³. Нещасні прочани отримували там милостиню від монастиря або ж від щедрот вірних. Із тисячі пілігримів хіба що один міг сам вдовольнити власні потреби, адже вони втрачали всі дорожні запаси та насилу рятували життя

² *Тобто наприкінці XII століття.*

³ *Це була перша обитель майбутніх госпітальєрів.*

серед стількох небезпек і злигоднів. Таким чином, мешканці міста не знали спокою ні вдома, ні поза домом своїм, смерть загрожувала їм що не день і, що гірше за смерть, вони падали під гнітом нестерпного рабства. Нарешті на довершення всіх цих нещасть їхні церкви, що охоронялися і відновлювалися не без зусиль, піддавалися щоденним жорстоким нападам.

Під час богослужінь невірні, наводячи на християн жах своїм лементом та шаленством, вдиралися неждано до храму, всідалися на олтарі, не зважаючи на те, що то за місце, перекидали чаші, топтали ногами посуд, присвячений служінню Господові. Ламали мармур і завдавали духовенству образ і побиття. Із самим владикою патріархом поводитися ніби з особою, гідною зневаги та нікчемною, хапали його за бороду та волосся, скидали з престолу й кидали на землю. Нерідко вони хапали його, волочачи, як останнього раба, без жодної причини замикали до в'язниці, аби лишень засмутити народ, який співчував своєму пастиреві.

Таке було те жорстоке рабство, яке мусив терпіти народ Божий протягом 490 років, як було сказано вище. Він зносив усе з благочестивим терпінням, звертаючи до неба стогони та зітхання, долучаючи палку молитву Господові, благаючи його у своєму милосерді пощадити тих, хто може покаятися, відхилити від них бич свого гніву.

На завершення переліку жахів рабства Гійом Тірський цілком відповідно до усталеної церковної доктрини благочестиво додає:

Так дійшли вони до крайньої межі злощастя, й лише тоді так само, як прірва відкриває прірву, прірва нещастя відкрила перед ними прірву милосердя; вони були почуті тим, хто є Бог усілякої розради. З висоти свого преславного трону Господь вдостоїв їх милості та кинув на них погляд співчуття, поклав край їхнім нещастям і намірився у своїй батьківській любові послати їм допомогу, на яку вони чекали⁴. Аби увічнити між вірними служителями Христа пам'ять про те, я й узявся в цій праці описати спосіб та прояви божественної волі, якими *Господь забажав* позбавити свій народ тривалих злигоднів.

⁴ Тобто збройне вторгнення європейських «богобоязких подорожан» в Палестину.

Розділ 3

БОЖИЙ МИР

Напередодні першого збройного «паломництва» усю Європу сім років поспіль мучив найжорстокіший неврожай. Усіма володіннями, які знемагали в феодалних усобицях, бунтах і війнах, блукали ватаги зголоднілих, ладних напасти на кожного необережного подорожнього середньовічних «бомжів». Ці сім років отримали красномовну назву «пісних». Але настільки довго «постувати» ніхто не був спроможний. Уздовж доріг зотлівали неприбрані трупи. Ворони розкльовували розвішані на деревах моторошні плоди голодомору – вилвлених грабіжників та вбивць.

Гірко доводилося позбавленим спадщини безземельним дітям родовитих сімей. Не маючи чим їх прогодувати, вельможі, як то водилося здавна, не брали лицарських волюг на придворну службу. Вони й самі сновигали скрізь, часом витрушуючи навіть

драну торбу пілігрима. Відомо ж бо: харчі до-
рожчали, а залізяки не вгризеш. Добре, що є
меч – принаймні розбоєм прохарчуєшся...

Що за життя настало, дідько б його взяв!
Замість того щоб у присутності прекрасних
дам шляхетно ламати списи на пишних тур-
нірах, мусиш, ніби самотній вовк, вистежу-
вати «овечок Божих» та жувати відняту в
злидаря черству шкоринку...

Усі ці нечувані лиха церковні ієрархи
пояснювали просто – моральним занепадом,
зневагою до віри, прикладом чого може слу-
гувати творіння нашого знайомого Гійома
Тірського, котрий про ту «вселенську згубу»
повідав нам так:

 ле не тільки на Сході вірні страждали
від нечестивих, а й на Заході й навіть
у цілому світі; віра послабшала серед
тих, хто називав себе вірними, й страх Господ-
ній зникав; у судах не було правди; правосуд-
дя поступилося насильству, котре саме лишень
панувало серед народів. Обман, хитрощі, під-
ступність ствердилися повсюдно; будь-які че-
сноти здавалися зайвими; до того все було про-
сякнуте злістю. Здавалося, світ наближається
до свого кінця та настає друге пришествя Сина
людського. Любов до ближнього згасла в пере-
важної більшості людей; на землі не було віри;
все перевернулося в загальному безладі, й мож-
на було подумати, що світ повертається до пра-
давнього хаосу.

Наймогутніші правителі, зобов'язані керувати підданцями засобами миру, забували обов'язки свої та ворогували з найдрібнішого приводу, віддавали вогню цілі країни, вчиняючи грабунки та жертвуючи майном бідних для жадоби своїх клеветів. Серед стількох небезпек ніхто не впевнений був у своєму майні; ледве когось підозрювали в тому, що бодай чимось володіє, це було вже достатнім приводом, аби тягти його в темницю, кувати в залізо та піддавати найганебнішим знущанням.

Церковні та монастирські статки були не краще забезпечені: привілеї, даровані благочестивими владарями, не давали жодних переваг володінням святих; вони не могли посилатися ані на колишні пільги, ані на свою минулу гідність. Зламувалися ризниці та виносилися звідтіля речі, присвячені на служіння Небу; блюзнірська рука не відрізняла мирянина від святого, і в цьому хаосі чаші Господні, одяг священиків і налої олтарів — усе ставало здобиччю.

Ті, хто втікав у храми Божі, до неприступних святинь, під колони базилик, бували витягнуті силоміць, їх тягли на смерть і муки; громадські шляхи вкривалися збройними розбійниками, які вчиняли засідки подорожникам і не жаліли ані пілігримів, ані духовних осіб.

Ані в містах, ані в укріпленнях не було прихистку від насильства; вулиці та площі, споганені убивцями, стали небезпечні для чесних людей;

що краща була людина, то більше вона піддавалася насильству. Скрізь безсоромно й безкарно чинилися всілякі неподобства, як щось цілком дозволене. Узи шлюбу не були вже священні навіть для найближчих родичів та рідних. Цнота, поцінована Богом і небожителями, віддалилася, як щось непотрібне... Духовенство не відрізнялося від світського суспільства праведним життям і жило, за словами пророка: «Який народ, такий і священник»⁵. Єпископи стали недбалі, як ліниві пси, що не в змозі й гавкати... продаючи, немов найманці, своїх овець вовкам до крові пожадливім, і не пам'ятаючи слів Спасителя, який сказав: «Дарма отримали, дарма й давайте»⁶.

І так далі. Нема потреби наводити свідчення з інших хронік, бо цим не досягнемо нічого, крім зайвого нагромодження схожих фактів.

Тим часом дійшло й до того, що папа римський Урбан ніяк не міг зібрати кворуму на Клермонський собор. Припинити розбої та грабунки Урбан був не в змозі, а тому він мудро вирішив їх регламентувати. Так виник унікальний в історії апостолічний декрет «Про Божий Мир». Його пункти (параграфи) були прості та дохідливі, вони пропонува-

⁵ *Осія, IV, 9.*

⁶ *Матвію, X, 8.*

ли зберігати мир серед безпросвітних злиднів, загальної бідності, нестримних грабежів та насильства, феодалських поборів, що без кінця зростали, загалом – середньовічного безправ'я. Вони були немов шпаринки, крізь які світло пороникало в наглухо забитий дошками дім. Ось деякі з них:

Постановлено, щоб Мир Божий дотримувався від заходу сонця кожної середи до його сходу в понеділок. Хто в цей проміжок заволодіє майном чи полонить людину... той мусить усе повернути. Якщо хто вчинить набіг удень в середу та не встигне до заходу затягти все награвоване до свого сховку, той мусить усе повернути [...]

Якщо купці прийдуть до якогось безпечно-го місця, то хай там і чекають на дні Божого Миру [...]

Якщо хтось із баронів учинить у дні Божого Миру лихе... граф мусить переслідувати зі своїм військом лиходія і тим не порушить Миру; коли ж він повернеться, всі зобов'язані знову зберігати Мир одне щодо одного [...]

Тим самим Миром постановлено, що всі барони... двічі на рік, а саме на початку Посту і восьмого дня П'ятдесятниці загалом повинні замикатися в замках і жити там, не виходячи [...]

Якщо хтось, кого переслідує ворог, шукатиме прихистку біля хреста, то отримає недоторканність так, ніби перебуває в церкві [...]

Цей параграф породив у католицьких країнах звичай ставити якомога більше придорожніх хрестів. Частенько їх ставили один за одним на відстані видимості. У нішах хрестів запалювалася свічечка або гнотик, аби втікач міг уздріти рятівного хреста й нічної пори.

А розбій чинився до того великий, що, забуваючи про християнські заповіді, барони потягли зі шляху та позамикали до затхлих замкових льохів, вимагаючи незмірних викупів, чотирьох єпископів, котрі прямували до Клермона. Багато прелатів, які про це почули, занепокоїлися щодо власних життів і коштів, тому від мандрівки до Клермона відмовилися.

Що робити?

Закликати до милосердя тих, хто засів у замках і обдирав усіх підряд, було марно. Адже що вже насмілювалися відповідати ці знахабнілі люди на «звільнюючі» послання папи Урбана? Що, мовляв, вони не для того хапали єпископів, аби віддати їх без винагороди. Що балачки про душу – не їхня справа. Що вони торгують тілами з плоті, а не безтілесними химерами. Хай, мовляв, про їхні баронські душі та душі єпископів, що вже засмерділися в темницях, дбає собі сам Господь Бог милосердний, скільки забажає. Це не їхній, не баронський клопіт... Ну чи ж не мерзотники?

І папа Урбан власноруч вписав у декрет останній, доволі суворий для лицарського військового непотребу параграф, який загрожував позбавленням засобів здобування «харчу»:

кщо хтось схопить єпископа та замкне його в темницю, то він піддається анафемі та позбавляється права носити зброю.

Згідно з декретом три дні – понеділок, вівторок і середа (звідси й пішло – «понеділок – день тяжкий») – залишалися «вільними» для якого завгодно лиходійства. Це було зроблено зумисне: щоб постійно нагадувати мирянам усіх станів про блага Божого Миру. Нагадувати вражаюче – «вільними» набігами, пожежами, грабунками, вбивствами, відніманням чужої худоби...

Але люд зрадів і благословив у своїх молитвах доброго й турботливого пастиря Урбана. Люд тепер не тремтів і не втікав перед закутим у лати розбійником, а з чистим сумлінням молотив його дубцем та безгрішно вішав на найближчому дереві. Розбійники ніби трохи притихли. Бо ж потяглися до Клермона прелати...

Однак папа чудово розумів, що його «Божий Мир» – лише тимчасовий, половин-

частий захід, якого надовго не вистачить. Але куди ж подіти цей лицарський, розбійницький набрід? І решту злиденної, вічно голодної черні... Як їх усіх, ніби сміття мітлою, вимести з Європи? І куди спрямувати?

Чи ж не туди, куди багато хто з них і без того мріє потрапити, – до Єрусалима?

Розділ 4

ЯВЛЕННЯ ПУСТЕЛЬНИКА НАРОДОВІ

Небесні знамення вперто провіщали: зміни грядуть. Але які – лихі чи добрі? Багато дивних вказівок згори виявляємо ми в щиросердних, наївних хроніках того часу, що додає їм особливої чарівності. Про одне з таких чудесних знамень повідав нам чернець Ордерік-Віталій у своїй тринадцятикнижній «Церковній історії».

Року від втілення Господа 1094, – урочисто повідомляє він, – смута й військова тривога хвилювали майже цілий світ. Смертні безжально завдавали одне одному жахливих лих убивствами та грабунками. Злоба в усіх її видах досягла крайньої межі та спричиняла в тих, хто повнився нею, незліченні злигодні. У той самий час страшенна посуха по-

палила траву на полях. Вона винищила жниво та овочі й тим викликала жахливий голод.

Ледь минула зима, як

Року від втілення Господнього 1095, у середу 4 квітня, 25-го місячного дня, багато хто бачив між зорями, що не були вони ясні, їх можна було б прийняти за град.

Дехто думав, що всі ці зорі падали на здійснення сказаного в Писанні, де провіщається: «Зорі падають із неба».

Гідельберт, єпископ в Лізьє, старий, що знався на медицині та мав великий досвід у багатьох науках, зазвичай ночами спостерігав за рухом зірок. Він був також дуже майстерним складачем гороскопів, уміючи відзначати зміни в розташуванні світил. З великим занепокоєнням він спостерігав і те небесне диво – рясний, нестримний зорепад.

Єпископ підкликав до себе стража, який не дрімав на посту в замку в той час, як решта спочивала з голосним хропінням та сонним схлипуванням.

– Готье, – звернувся до нього старий, – чи бачиш ти ці чудесні небесні знаки?

– Бачу, святий отче, – розгублено озвався бравий страж, – але не второпаю ніяк, чого б це їм ні з якого дива зриватися з небесної тверді?

Мудрий же старець прорік:

– Я прозріваю, що вони знаменують переселення народів із одного царства до іншого. Багато хто зрушить із місця та подасться в дорогу, щоб ніколи більше не повернутися, бо ці зорі більше не підіймуться на небо й не стануть на кола свої, з яких нині спадають. Усе це мені виразно бачиться.

Готьє налякався:

– Невже спорожніє країна?

Старий рік далі:

– Ні, багато хто не зрушить з місця. Інші ж зостануться на місці святому й високому, як оті зорі, котрі непорушно горять на небесній тверді.

Готьє цей, родом із Кормейля, — закінчує Ордерік-Віталій, — за багато літ по тому розповідав мені сам, як він дізнався про блукання зірок із вуст того мудрого старця в мить, коли вершилося дивне диво.

Але справжньою сенсацією століття стала з'ява нового, незвичайного пророка, відомого в історії хрестових походів під ім'ям Петра Пустельника. Блукали плітки, нібито він прибув просто з Палестини із закликком самого Ісуса Христа на вустах.

Особистість ця настільки цікава й загадкова, що від початку обросла численними легендами. У хроніках, де про нього згадується, зустрічаємо чимало суперечливих різно-

читань. Зокрема один із найдостовірніших літописців абат Гвіберт із Ножані взагалі не чував про паломництво Петра до Єрусалима і вказує на його постійне перебування в благословенній Франції.

Я дізнався про нього, — доволі невпевнено веде абат свою розповідь про Петра, — що він був, якщо не помиляюся, із міста Ам'єна та жив спочатку пустельником в одязі ченця, не знаю, з якої саме частини верхньої Галлії⁷. Вийшовши звідти, не знаю, з якими намірами, він... ходив містами й селами та скрізь проповідував. Народ оточував його юрмами, приносив йому дари та прославляв його святість так старанно, що я не пам'ятаю, щоб хоч колись будь-кому ще віддавалися такі почесті. Петро виказав безкорисливість та великодушність при роздаванні злидарям майна, котрим обдаровували його самого...

Усе, що він робив чи казав, виявляло в ньому божественну благодать, тож багато хто висмикував шерстинки з його мула, щоб зберігати здобуту шерсть як святу реліквію: я оповідаю про це не тому, що вважаю *істиною*, але більше для простих людей, які люблять усе нове. Він носив на голому тілі вовняну туніку, на голові кукулус⁸ і, крім усього, — грубу мантию до п'ят; хліба він не їв, або майже не їв, а харчувався вином і рибою.

⁷ Тобто Північної Франції.

⁸ Каптур.

Через постійно насунутий, звислий до самого носа кукулус візантійська принцеса Анна Комніна глузливо прозвала цю легендарну особу Кукупетром.

Якщо узагальнити все, про нього написано, і хоча б якось сумістити суперечності, то вимальовується така картинка: буцімто колись служив таємним агентом римської консисторії П'єр д'Ам'єн зі стану лицарів-голодранців, яких тоді, неприкаяних, блукало Європою чимало, славився виконавською дисципліною та тим, що був рідкісний пройдисвіт. Рідний небіж Ам'єнського єпископа, він попервах звався особистим агентом для таємних доручень папи Григорія VII, а згодом став значною постаттю в таємній службі папського замку Святого Янгола.

Його служба, вірогідно, була пов'язана з ідеєю, котру плекав Григорій VII: під виглядом походу на невірних стягти війська до граду Костянтина та підкорити шляхом несподіваного захоплення столиці всю Візантійську імперію. А далі поєднати під однією рукою папи Римського християн Заходу та Сходу для створення вселенської теократичної держави, у якій королі були б васалами апостолика. І слід зазначити, реальні передумови для здійснення таких фантастичних планів були, про що ми й розповімо в книзі «Падіння града Костянтинового»⁹.

⁹ Книга планується до видання в серії «Манускрипт».

Отже, діапазону змалюванні П'єраз Ам'єна не надто широкий – від богобоязного пророка до спритного пройдисвіта. Пошлемося ще на французького історика XVII століття (до речі, богослова) П'єра Жюр'є. Він стверджував, що П'єр д'Ам'єн взагалі не був ані ченцем, ані тим паче відлюдником, а Святі Місця навідав лише під час мандрівки «стежею Господа» разом із рештою хрестоносців. Насправді, запевняє Жюр'є, П'єр виконував пряме таємне завдання папи. Обрано було його саме через рідкісну винахідливість і яскравий дар красномовства, що необхідно було проповідникові «Божої справи» та священної війни проти невірних. *«Петро, – додає історик, – отримав добрячу суму грошей за те, що зміг повести одурманений люд на завоювання землі Ханаанської, яка по тому ще триста років скроплювалася кров'ю хрестоносних фанатиків»*. Різкувато сказано. Проте, що написано пером...

Найвірогідніше, таємниця Петра Пустельника розкриється цілком лише тоді, коли світські історики будуть, нарешті, допущені до таємних архівів Ватикану. А поки що доводиться вдовольнятися тим, що маємо, – свідченнями сучасників з усіма різночитаннями.

Розділ 5

ЛЕГЕНДА ТА БУВАЛЬЩИНА

Уже усталену легенду про Петра Пустельника, можна сказати, в її суто канонічному варіанті, люб'язно підносить нам христіюбивий архієпископ Гійом Тірський:

У той час коли вищезгаданий і Богом улюблений град [Єрусалим], як я мовив вище, був підданий таким стражданням, між тими, хто приходив туди за заповітом і для молитви у Святих Місцях, з'явився один священик на ім'я Петро, з королівства франків, із Ам'єнського єпископства, Пустельник на прізвисько, й насправді його привела до Палестини та сама ревна віра. Він був вельми невисокий на зріст і зовні мав жалюгідний вигляд, та в малому тілі панувала рідкісна звитяга. Він був розумом жвавий, мав погляд проникливий і говорив приємно та вільно.

За загальним законом, що тяжів над усіма християнами, котрі домагалися права на вхід, Петро вніс при воротах міста потрібну платню й знайшов собі прихисток у одного вірного з числа Христових сповідальників. Розпитуючи уважно у свого господаря, людину діяльну та ретельну у вірі, про становище тамтешніх християн, дізнався від нього про те, що стосувалося сумного сьогодення, але й про ті переслідування, які терпіли предки протягом тривалого часу. Якщо оповідь була й неповна, то власні спостереження підказали Петрові решту [...]

Дізнався він також і про те, що патріарх єрусалимський [Симеон] був людиною благочестивою та богобоязкою і забажав говорити з ним по деяких питаннях... Петро, слухаючи його, був зворушений братерським співчуттям і в печалі своїй не стримав сліз; далі він поспитав, чи не можна знайти будь-якого засобу для порятунку від стількох нещасть? Праведний муж відповів йому:

— Петре, наші гріхи складають єдину перешкоду, щоб всеправедний і милосердний Господь вдостоїв нас того, щоб почути стогони наші й зітхання та висушити сльози наші. Ми нітрохи не скидаємо з себе неправди нашої, а тому бич небесний не перестає нас вражати. Але щедре милосердя господнє береже сили вашого народу, і у вас розквітає широко та далеко міць проти наших ворогів...

Петро відповів йому так:

— Знай, святий отче, якби римська церква та західні князі дізналися від людини діяльної та такої, що заслуговує на довіру, про всі ваші лиха, то, поза сумнівом, вони спробували б полегшити ваш тягар і словом, і ділом. Пиши ж докладно владиці папі та римській церкві, королям і князям Заходу, та скріпи свої свідчення печаткою. А я не відмовлюся взяти на себе цю справу для порятунку своєї душі. З Божою поміччю ладен я іти до них усіх, благиати й розповідати з усім старанням про великі ваші лиха та просити кожного про негайну допомогу вам [...]

Одного разу, коли цей служитель Божий був особливо сповнений турботи, помишляючи про повернення на батьківщину та про виконання свого доручення, він забажав звернутися із цілковитою відданістю до джерела всілякого милосердя й увійшов до церкви Св. Воскресіння. Настала ніч. Стомлений молитвою та тривалим постом, змучений Петро простерся на підлозі, аби віддатися сну, який його зморив. Коли на нього напав найглибший сон, як це зазвичай трапляється, постав перед ним Господь наш, Ісус Христос, і поклав на нього доручення, промовляючи:

— Устань, Петре! Поквапся! Виконай мужньо все, що на тебе покладено. Я перебуду з тобою, бо настав час очистити Святі Місця та надати помочі моїм служителям.

Петро підвівся, зміцнений видінням Господнім і, палаючи жагою виконувати наказ із Неба, не хотів ані миті зволікати. Тому негайно приготувався в дорогу. Виконав звичайну молитву, попросився з владикою патріархом та отримав його благословення й вирушив до морського берега, знайшов там купецьке судно, готове до відплиття в Апулію. Він сідає на корабель і по благополучному плаванні прибуває до міста Барі. Звідтіля вирушає до Рима і в околицях міста знаходить владика, папу Урбана; надає йому грамоту патріарха та вірних із Єрусалима. Викладає папі лиха та шаленства, які чинять у Святих Місцях нечестиві народи, та виконує своє доручення з таким само старанням [...]

Петро, якого палило ревне служіння Богові, проходить усю Італію, вирушає за Альпи. Відвідує всіх князів Заходу поодиноці, настійливо просить, переконує, і з допомогою Божої Благодаті йому вдається схилити декого поквартитись на поміч братам, які падають під гнітом і не допускають більше думки про те, що Святи Місця, прославлені присутністю Спасителя, піддаватимуться й надалі опоганенню від невірних. Петро гадав, що не досить звертатися до князів, що необхідно проповідувати народові та людям нижчих станів. Так він пройшов усі країни, благочестиво клопочучись, навідав усі держави, звертався до бідних і найтемніших людей і благовістив повсюдно...

Трохи інакше ці самі події описує в «Єрусалимській хроніці про священну війну» попередник тірського архієпископа Альберт із Ахена. За його словами, думку взяти від патріарха листа підказав Петрові сам Ісус Христос.

– Петре, найдорожчий сину мій, – лагідно мовив Господь, коли постав перед очима Пустельника, осяяний променистим німбом, – підіймися, йди до патріарха та візьми від нього послання Моїм Іменем. Ти мусиш на батьківщині повідати про злигодні Святих Місць і подвигнути серця усіх до того, щоб вони очистили Єрусалим і позбавили святих від рук поганських. Адже врата раю відчинені для тих, кого Я обрав і прикликав.

Петро рано пробудився, – провадить хроніст, – і вирушив до патріарха по грамоту. Патріарх вручив йому те, що вимагалось, дуже дякував йому, й Петро вирушив у дорогу, переплив море та прийшов до Барі, звідки подався до Рима. Там папа в смиренні й радості вислухав відозву та слухняно рушив... до Клермона проповідувати Шлях Господень.

Як бачимо, обидва хроністи всіляко підносять Петра Пустельника та ставлять його вище за самого главу римо-католицької церкви, намісника Царя Небесного у Колі Земному, наділеного правом від імені Господа в'язати

й розв'язувати¹⁰ усі справи юдолі земної. Не папі, а Петрові з'являється Христос і доручає величну, божественну місію, чим автоматично підносить його до рангу найвидатніших біблійних персонажів, яких також вдостоював Господь особистого спілкування. Адже всі вони підносилися над будь-якими теократичними ієрархами та світськими владиками, володіючи прореченою силою Логоса.

Це Петро – обранець Божий, його «найдорожчий син», а не папа. Римському апостоликові відводиться скромна роль виконавця вказівок, проречених вустами богонатхненного Пустельника. Це Петро виявляється ініціатором і натхненником грандіозного хрестоносного руху, а понтифік – лише його офіційний рупор. На першому плані – Петро, на другому – папа, який буквально губиться в гігантській тіні новоявленого пророка.

Одним із перших звернув увагу на цю суттєву обставину видатний німецький історик Генріх фон Зібель. В «Історії Першого хрестового походу» (1853) він пише: *«Петро Ам'єнський Пустельник, за переказами, записаними у Альберта Ахенського та вкоріненими завдяки Вільгельму Тірському, користується славою людини, котра закликала весь Захід до хрестових походів і своїм натхненням захопила самого папу.. Мені здається, не можна помилитися в характері цієї оповіді: це історія чуда, свята легенда, яка будь-коли існувала. З'являється сам Христос, Спаситель*

¹⁰ Тобто вирішувати й судити.

світу, щоб передрекати хрестовий похід; він промовляє Слово, і Діло здійснюється, ледве тільки Петро встигає провістити це Слово. Це було справою рук Божих, виконавцем якої став нікчемний Пустельник; папа стоїть на далекій відстані, та й то без особливого значення».

Чому ж, на відміну від середньовічних хронік, в історії хрестових походів – від найперших до останніх – Петро Пустельник не став провідною постаттю? «Винна» в цьому донька візантійського василевса Олексія Комніна, принцеса Анна з її знаменитою історичною працею, що стала класичною для епохи хрестових походів, – «Олексіадою». На відміну від Альберта з Ахена чи архієпископа Гійома, вона особисто зналася з Кукупетром, як іронічно принцеса іменувала Пустельника, спілкувалася з ним, була присутня під час батькових бесід із цим примітивним ватажком нестримних злиденних юрмиськ. Усі відомості про Кукупетра вона отримала як від нього самого, так і від Секрети логофетії драма¹¹. А це, зрозуміло, вже ніяк не вважалося «дивовижним сновидінням».

Ця перша у світі жінка-історик пише, що

 Кукупетро вирушив на поклоніння Гробу Господньому, та натерпівся багатьох злигоднів від турків і сарацинів, які розорили цілу Азію, та ледь повернувся до рідних

¹¹ Назва розвідки в тодішній Візантійській імперії.

країв¹²... Він розумів, що йому не можна більше йти до Гробу Господнього самому, щоб не сталося лиха, тому він вдався до спритної вигадки. Петро зробив ось що. Він провістив у всіх латинських країнах:

— Глас Божий повеліває мені оголосити усім графам у Франції, щоб вони полишили свої доріжки та рушили на поклоніння Гробу Господньому і все зробили для звільнення Єрусалима з рук агарян.

І вигадка вдалася йому.

Візантійська принцеса зображає Кукупетра відчайдушним авантюристом, нерозумним, але вкрай пихатим ватажком велетенських юрб пожадливих голодранців та волоцюг, цілковито нездатних вести правильні військові дії. Та й сам Кукупетро, як невдовзі з'ясувалося, був не надто гарної думки про тих, кого вів, про овечок Божих, тобто про череду Христову. Коли турки вирізали все його «війнство», що сновигало скрізь у пошуках здобичі, він у розмові з василевсом презирливо

Назвав їх розбишаками та грабіжниками, тому, мовляв, Спасителю й не було бажано, щоби вони поклонялися Гробу Господньому. (Анна Комніна.)

¹² Іншими словами, спроба не вдалася, Петро не досяг своєї мети.

Подальші події, особливо під Антіохією, показали, що в серці Кукупетра не було ні жалю, ні відваги. Що й відзначили деякі латинські хроністи.

Просте свідчення Анни Комніни легко переважило «чудесну» апологетику Альберта Ахенського та Гійома Тірського. Втім, обидва, як і решта хроністів, нічогосінько про цю міну вповільненої дії не відали: «Олексіада» стала доступною поглядам європейців лише за доби Відродження (та й то ліченим одинакам).

Генріх фон Зібель ставить собі інтригуюче запитання: чому, оповідаючи про діяння Кукупетра, Анна Комніна жодним словом не обмовилася про Клермонський собор? І сам же дає, як на мене, досить переконливу відповідь: *«Варто пригадати, яким чином у Константинополі повинні були зустріти Петра. Туди з'явилися спершу юрмиська Вальтера Злиденного, зібрані Петром; це були люди особливої закваски, серед яких апостол вважався святим, і про участь папи, можливо, ніхто нічого не знав. Якщо вони й чували, що Урбан напучував пілігримів своїм благословенням, то, попри це, перед їхніми тілесними й духовними очима витав новий образ Пустельника: вони проголошували йому славу; він, за їхніми переконаннями, підняв цілий світ, і стосовно власного світу вони цілком мали рацію. Ними була підготована Візантія, коли цей прославлений герой з'явився туди з новими численними натовпами: імператор викликав його до себе, дізнався, що він із Палестини, а чи мав він видіння,*

про те не йшлося жодним чином; Пустельник підтвердив, що він проповідував у всіх землях; про папу також не йдеться – та й до чого це, якщо, можливо, Петро ніколи й не спілкувався з ним і якщо він вірив, що його місія походить із вищого джерела за те, яким міг бути оратор Клермонського собору».

Однак продовжимо нашу оповідь за подіями, використовуючи напівлегендарні мотиви (втім, по можливості помірно), оскільки інших у першоджерелах не міститься. Поза сумнівом, читач сам відрізнити правдиве від хибного, тобто дивовижне від реального.

Розділ 6

АГАСФЕР ПРИХОДИТЬ ТА ЙДЕ СОБІ

Отже, Петро Пустельник врешті-решт опинився в кульмінаційній географічній точці – у долині Клермона, де навколо міста розкинувся велетенський табір прибулого звідусіль люду. Усі міські брами про всяк випадок було замкнено. І ось тут, серед різношерстого табірною багатолюддя, цей босоногий, убогий, але жилавий чоловічок у подертій хламиді по п'яти, з очима, навіки враженими явленням йому дивом, яке запалило в його пронизливому погляді негасимий вогонь, видирається на діжку чи на воза, аби всі його вздріли, грізно спирається на свій дивний залізний хрест і гучним голосом, ніби з глибини нутра, провіщає:

– Раби Божі! Прийшов я до святого града Єрусалима. І ось заснув я на камені в церкві Гробу Господнього, як раптом збудив мене сам наш Спаситель, котрий вийшов просто

зі свого зображення на стіні. Упав я ниць і вмився радісними слізьми зворушення, бо побачив диво.

...Плавно тече мова в тиші. Усі із роззявленими ротами пожадливо ловлять кожне слово.

Та ось завершується дивовижна оповідь. Петро натхненно трусить хрестом:

– І пішов я легко; ніби малу пушинку, дбайливо несло мене вітерцем. Турботою Господа нашого камінь для мене перетворювався на хліб, вода – на молоко, повітря бадьорило вином, а сонце вже не смажило мене, а лише гріло. І ось я тут! З Божою поміччю доніс я слова Господа нашого до самісіньких вух папи Урбана. Як і ви, жадібно слухав святий отець і рік: «Петре, заходь до мене ще».

Від святості господаря добряче страждав його сіренький бідолаха-віслюк, бо багато рук поквапливо висмикували зі шкурки цієї безсловесної тварини шерстинку за шерстинкою. Затиснуті в кулаці, вони вже іменувалися «власом віслюка святого Петра Пустельника» та перетворювалися на предмет торгу, бо прирівнювалися віднині до нетлінних реліквій. Адже в людини, що сподобилася Божої благодаті, й на худібку сходить святість.

Одного ранку Петро пригрозив сторожі на воротах та проник до міста й знову постав перед папою.

– Здоров будь, Урбане, – гучно гаркнув Пустельник. – Здоров будь, святий отче наш рівноапостольний.

– І ти будь здоровий, сину мій, – стримано відповів папа, марно силкуючись вгадати, що могло привести отакої сіренької ранньої днини доволі корисного для Божої справи «пророка». – Радий бачити тебе, мандрівцю Христовий, – він приязно посміхався, та його проникливі очі лишалися холодними. – Сідай біля мене, Петре, повідай, із чим прийшов.

– Слухай, Урбане, та просвіти мене мудрим словом, бо сам я второпати такого не в змозі.

– Що ж сталося, Петре? Вуха мої відкриті.

– Напередодні увечері я задрімав у рівчаку край шляху. А вночі поряд зі мною присів на камені стомлений подорожанин і довго сидів мовчки, не штовхав мене, а вичікував з пристойним терпінням, коли я прокинуся сам.

«Камо грядеши, Петре?» – коли я нарешті прокинувся, запитав він. Подивувався я, бо достеменно з цими самісінькими словами звернувся Христос до святого апостола Петра, коли той поквапливо втікав із Рима, побоюючись звірячих гонінь від антихриста Нерона. Та цей чоловік не був Господом нашим, хоча віяло від нього холодом вічності.

«Іду стезею Господа та за велінням його», – відповів я.

«Хочеш царства собі, Петре?» – знову запитав він.

«Хочу царства Божого», – відповів я.

«Чи відомо тобі, скільки царів уже ходило цією стежкою й так само говорило? А де їхні царства? Де царство могутніх фараонів? Де

царство псалмоспівця Давида й мудрого сина його Соломона? Де царства Александра Македонського та Юлія Цезаря? І де франкське царство Шарлеманя, в могильний клопоть якого він улігся на вічний спочинок? Усе – прах і тлін».

«Ти багато запитуєш. Дозволь і мені запитати: хто ти є?»

«Вільний мандрівець, Петре, ось я хто».

«Від кого й від чого ти вільний?»

«Від усіх і від усього».

«І від Бога також?»

«Він давно вмер, Петре. Розіп'ятий на Голгофі. Кожна людина – смертна. А Господь був втілений у людині».

«Ти хто? – вжахнувся я, бо він блюзнірськи назвав Господа нашого смертною людиною. – Спокусник?»

«Людина, Петре, лише людина... Я піду, а ти отямся! Бо всякого царства будівельник – Смерть. І твоє царство, Петре, хоча ти й не побачиш цього, зотліє на довгому шляху людському».

– Так він промовив і зник вдалині, – завершив Петро свою дивовижну оповідь, яка могла зродитися лише в екзальтованому мозку запеклого фанатика, – а я, многогрішний, звівся на рівні та пішов просто до тебе, Урбане. Бо хто ж наділений мудрістю світоч наш? Ти, бо є рівноапостольний!

– Ти вчинив розумно, Петре, – замислено промовив папа. У нього склалося вражен-

ня, що «пророк» ще не все до кінця вилив. Слід його підстьобнути: – Чи впізнав ти, хто був той, поза сумнівом, найнебезпечніший єретик?

– Так! Я впізнав його, проклятого, вже одного разу на віки вічні проклятого!

– Хто ж він? – спокійно поцікавився Урбан.

– Вічний Жид! – випалив Петро.

– Агасфер? – перепитав понтифік, ворожий його бурхливою фантазією.

– Саме він! – запевнив Петро й палко провадив: – Ішов Ісус у терновому вінці на Голгофу, зігнутий під тягарем хреста свого. І прихилився він, знесилений на хресному шляху своєму, щоб відпочити хоч якусь мить та втерти кривавий піт зі зраненого тернами чола. А власник хатини Агасфер відштовхнув його і, глумлячись із живого в плоті людській Бога, сказав: «Іди, йди! На хресті відпочинеш». І тоді Господь тихим голосом прорік йому страшну кару: «Добре, я піду. Але й ти також іди. Ти блукатимеш світом вічно й ніколи не буде тобі ні спочинку, ні смерті, якої ти невдовзі зажадаєш». Невідома сила тут-таки підняла Агасфера на ноги та погнала вперед, геть від Єрусалима. На узбіччі шляху зустрів я його – Вічного Жида! Я впізнав його! А до мене він підійшов, бо я теж іду під хрестом...

Але що ж каже цей знак?

Розділ 7

СКАРБИ, РОЗКИДАНІ НА ШЛЯХУ

Очі «пророка» пропікали вогнем. Урбан замислено помовчав. Він не сумнівався, що все це «видіння Петра Пустельника» – не що інше як гнилий плід його хворобливої уяви. Але ж він про своє чергове «видіння» торочитиме скрізь і з кожним зустрічним. Ergo: необхідно цим уміло скористатися з великою користю для великої Божої справи.

– Що відповіси мені, Урбане? – нетерпляче вигукнув Петро, неспроможний вгамувати свою розбурхану душу.

– Так! – урочисто прорік папа, бо встиг уже дещо зміркувати. – Так, поза всіляким сумнівом, це був вічний блукалець Агасфер, приречений Ісусом Христом на безсмертя. Це моторошно, Петре, бути засудженим до того, щоб ніколи не постати в раю перед променистим престолом Спасителя, а в усіх людях вба-

чати не друзів чи ворогів, не знайомців чи незнайомців, а лишень живих мертвяків, тлінне існування котрих – тільки мить у безкрайній вічності. Це не життя, а понуре животіння серед живих ще поки небіжчиків, у котрому нема ні мети, ні сенсу, бо всі насолоди знецінено та будь-яку мету позбавлено значення. Це нудотна круговерть у божевільному, вічно незупинному танку Сатани.

Петро весь підібгався, ніби хижий звір. Поблискуючи очима з-під темного кукулуса, з трепетним благоговінням слухав «одкровення від папи Урбана».

– Та ось зміркуй: чи ж сам вічний Жид прийшов до тебе? Адже Агасфер бреде по Колу Земному під невсипущим оком Вічності. Йому нікуди не звернути з накресленої з неба стезі. Отже, безперечно, це Господь незримо привів його, щоб вустами найбільшого у світі грішника сказати тобі: «Марні старання та потуги мирських владик, бо все діється за Божим Промислом. Їхнім царствам немає місця на землі, бо місце таке – те, де живе Мир Божий без жодних меж. Велика імперія ромеїв Візантія, та й вона – лише прах під ногами христолюбивого воїнства, котре невдовзі туди прийде». Чи ж зрозумів ти?

Вражений відкриттям потаємного, Петро мовчки повалився на коліна й бухнувся лобом об підлогу. А папа гримів:

– І ще хотів нагадати тобі Господь з'явою перед очима твоїми Вічного Жида, що не са-

мого його покарав Він, але й розсіяв по світі безліч юдеїв-христопродавців і дав назбирати їм нечувані скарби. А все для чого? А для того лишень, щоб убогі та сірі знайшли ці скарби й на праведному шляху своєму взяли їх із подяками та ні в чому не відчували потреби, не знали тілесних нестатків. І незлічені запаси ці Господь турботливо розподілив по всіх містах і шляхах до столиці ромеїв, де в сатанинській гордині пишно жирують схизматики та інші вельми огидні, різноманітні еретики, що мерзенно загрузли в гріховних розкошах.

З легкістю дивовижною скочив просвітлений Петро на ноги та з радістю в серці заволав:

– Хай же відплатять христопродавці за тягар на шляху череди Христової! Не віддадуть – самі візьмемо! Хай сповниться воля Божа! А я, нікчемний хробак, донесу голос твій, отче мій святий, до всіх подвижників Господніх, укріплю тих, хто вагатиметься, втішу згорьованих убогих і не зроню жодного зернятка твоєї мудрості на стезі своїй.

Урбан вдоволено закивав:

– Іди, Петре, та пам'ятай, як тяжко скарав Господь лиходія Агасфера. Йому гірше, ніж якому завгодно грішникові, чию душу чорти в пеклі тільки й того, що намотають на вила та застромлять у піч вогненну.

Римський пастир знав, на яку ниву загонити свою «череду вірних». Папа був чудово

обізнаний щодо пристрастей, які охопили його багатомільйонну паству.

Виразне уявлення про погромні настрої, що панували тоді в Європі, дає сюжет, включений до літопису Радульфа Глабера. У ньому яскраво видно, що повість про події в Єрусалимі не має жодного історичного підґрунтя. Ця вигадка, як і багато інших, слугувала за правове вмотивування єврейських погромів, які справді здійснилися.

Ось як почалося це: дивовижне зібрання віруючих з усіх країв землі до Єрусалима, бо бажали вони уздріти священну пам'ятку, залишену Спасителем на землі, викликало заздрощі в диявола, який зважився й цього разу звернутися до євреїв, свого улюбленого народу, та вилив отруту своєї злості на служителів істинної віри. У королівському місті Орлеані жила значна кількість євреїв, ще більш заздрісних, гордовитих та зухвалих за решту люду. Вони зібрались до купи та порадилися про свій злочинний задум і підкупили на свої гроші нікчемного волоцюгу на ймення Роберт, рабавтікача з монастиря Святої Марії в Мутьє, котрий перебрався в інший одяг та сховався до часу; євреї послали його потай до владаря Вавилону¹³ з листом єврейською мовою; вони ретельно вклали листа в його гирлигу та прибили

¹³ Тут на фантазію автора вочевидь наклався не реальний стан справ у Близній Азії, а біблійне сказання про «вавилонський полон».

гвіздками, побоюючись, щоб часом не випав. Той рушив та передав доручення в руки владаря. Це була справа найпідступніша та лиходійська: вони попереджали каліфа, кажучи, що коли він не зруйнує священного храму християн, то християни скоро заволодіють його державою та позбавлять його всіх почесей. Владар Вавилону прочитав це та розлютився й відіслав воїнів до Єрусалима з наказом зруйнувати храм дощенту. Його волю було виконано, й клевети його силкувалися навіть розбити молотом саму гробницю, та марні були їхні зусилля. Тим часом вони сплюндрували в Римі церкву блаженного мученика святого Георгія, що був свого часу страхом для сарацинів, бо, як оповідають, він вражав їхній зір кожного разу, щойно вони мали намір заволодіти церквою та пограбувати її.

За деякий час по тому дізналися напевне, що в тому лихові винна злість євреїв, і коли таємниця їхня розкрилася, усі християни вирішили одногосно вигнати євреїв до останнього зі своїх земель і міст. Таким чином вони стали предметом загальної огиди. Одні з них були вигнані, інших умертвили мечем, втопили у воді чи піддали різним тортурам...

Ці приклади правосуддя не повинні були наводити на думку про безпеку посланого Роберта, коли він повертався на батьківщину. Однак він почав турботливо відшукувати, чи ж не зустрінеться йому хтось зі співучасників. Він

знайшов у Орлеані незначне число таких, та й жили вони в постійній тривозі; з ними Роберт вступив у колишні стосунки. Та один чужоземець, що супроводив його на всьому шляху, випадково з'явився в Орлеані; помітив тісну дружбу Роберта з євреями та зумисне оголосив усім про те злочинне доручення, що було покладене на цього гідного зневаги чоловіка за гроші євреїв.

Його негайно схопили, покарали нещадно лозою, і він сам зізнався у своєму злочині. Королівські служителі витягли його за місто й там, на очах у всього народу, кинули в полум'я, в котрому він і згорів.

Між тим євреї, що пережили ту катастрофу, спершу блукали та бігали з одного місця до іншого, ховалися по віддалених прихистках, однак невдовзі... вони почали знову з'являтися невеличкими групами в містах; необхідно, щоб трохи їх завжди лишалося на землі; хай вони слугують живим доказом того сраму та злочину, з яким вони пролили Божественну кров Христа; ось чому Боже правосуддя призупинило до часу роздратування християн супроти них.

Це «роздратування християн» знову grimнуло з нечуваним досі розмахом під час першої «мандрівки» хрестоносців. Цілий їхній шлях був позначений погромними «подвигами віри», в яких особливо відзна-

чалися юрмиська «богобоязких» злидарів, котрих вели на штурм єврейських поселень лицарі-голодранці шляхетної крові. Навіть у таких великих містах, як Руан, Реймс, Верден, Кельн, Шпейер, Вормс, Трир, Майнц, Магдебург, Прага, Мец, Регенсбург, Нейсс та інших, не кажучи вже про дрібніші, бушували нещадні єврейські погроми без розрізнення статі й віку.

...Табором під Клермоном розповсюджувалася чутка про якесь небачене, нечуване досі, «Боже діяння», що має ось-ось звершитися. Подейкували, буцімто станеться дещо дивовижне, коли раб здобуде волю, голодний – їжу, бідак – добробут. А найостанніший грішник, коли забажає, то спокутує гріхи свої і в загробному житті буде втішений під затишними райськими кущами, з-під яких жодному бісові не дано його витягти. Чекали на вихід до череди Христової апостоличного пастиря Урбана. Що він проголосить? Адже недарма Пустельник провіщав із діжок та возів:

– Здіймемо ж хреста святого та підемо рятувати від нечестивих агарян Гроб Господень! Звільнимо Єрусалим, який стогне в неволі! З нами Господь і всі архангели його купно з херувимами та серафимами! Поб'ємо ворога роду людського Вельзевула з його бридкими аггелами!

Це сталося сонячного полудня 26 листопада року від втілення Господнього тисяча дев'яносто п'ятого. Із Клермона, вбраного в чорне каміння Оверні, виповзла пістрява гадюка – довжелезна процесія білого та чорного духівництва. *«Попереду – дебелий літній чоловік середнього зросту, в білому парчевому одязі, оздобленому золототканими хрестами, у високому, сяючому від коштовного каміння головному уборі, увінчаному хрестом. Це папа Урбан II. За ним – численний почт учасників Клермонського собору, причепурений у фіалкові, малинові та чорні шати. До них приплинув величезний натовп, начебто намірився взяти місто на меч і піддати його розграбуванню. А чому б то ні? Адже це був один із вільних від заборон «Божого Миру» день. А в натовпі не бракувало полицарськи оснащених рубак, хоча переважну більшість, за словами сучасника, складав босий і обдертий люд»* (М. А. Заборов, «Хрестом і мечем»).

Утім, причина була інша. Тісне юрмисько збилося тому, що за ніч неподалік міської «єврейської брами» (там, де був ринок, а нині розташовано площу Де Ліля, за ім'ям автора «Марсельєзи»), на невеличкому пагорбі збили високий дерев'яний поміст. Його було обтягнуто білим, як сніг, полотном і оточено суворою вартою, озброєною блискучими алебардами.

Та не це всіх вразило.

Посеред помосту самотньо стояв невеличкий трон. Він був незвичайний, бо не мав спинки, а самі лише поруччя з боків. Угорі

його міцні ніжки вигиналися вперед ощереними левиними мордами, шиї котрих звужувалися донизу в кігтясті левині ж таки лапи. Хрестоподібне сидіння поміж ніжок досвідченому окові свідчило про те, що трон легко складається для перенесення в зручну, не громіздку поклажу.

Відразу ж не знати від кого стало відомо, що це похідний трон-кріселко прадавнього короля франків Дагоберта з роду Мероя. Змайстрував його для короля інок Елегін. Нині трон Дагоберта слугував папі табуретом у його мандрах землями та народами. Але ось що було в ньому зовсім уже незвичайне: сидіння зняли, замість нього щільно припасували плаского римського щита. Таким чином кріселко перетворилося на ще один, додатковий поміст. Хто на нього сміє стати, здогадатися було не складно.

І ось папа Урбан, в миру – знатний сеньйор Одо де Шатільйон Сюр-Марн, зійшов на поміст і вмовстився на троні Дагоберта. Крім пастирського посоха, він у руках не мав нічого, ані клаптя пергаменту...

Розділ 8

ТАК БАЖАЄ ГОСПОДЬ!

Можливо, цей розділ декому здасться нудуватим, але без нього не можна обійтися, бо в проповіді «мандрів стежею Господа» папи Урбана закладено всю ідеологію хрестоносного руху.

Натхненне слово апостолика не було писаним текстом. Це було дещо, як висловлювалися на той час, подібне до «освяння згори».

Безумовно, проповідь було ретельно продумано заздалегідь, проте вона не позбавлена й очевидних елементів імпровізації, викликані екзальтованими вигуками з натовпу. Не варто сумніватися також у тому, що проповідь було виголошено французькою мовою, інакше її просто не зрозуміли б і не сприйняли настільки емоційно. Це саме по собі було незвичайне, бо всі офіційні церковні тексти в ті часи писалися виключно латиною.

Проповідь папи існує лише в записі, зробленому з пам'яті й на слух. Є й перекази з чужих слів. Але вона неодмінно присутня в усіх хроніках епохи хрестових походів.

Звісно, текстуально ці тексти не співпадають, хоча загальний зміст заклику папи та його вмотивування однакові. Найширший запис знаходимо в «Єрусалимській історії» учасника Клермонського собору Роберта, представника чернецтва Реймса. Другий за обсягом запис бачимо в «Діяннях франків, що звершили мандрівку до Єрусалима» Фульхерія Шартрського. У деяких хроніках проповідь папи викладено дуже куцо або фрагментарно.

У наукових колах проповідь папи в записі ченця Роберта вважають найповнішою та найдостовірнішою. Саме її, реконструюючи виступ понтифіка, ми, як то мовиться, й візьмемо за основу.

Та ось що дивує: хроніст не вказує на присутність там Петра Пустельника, про що настільки щедро оповідають літописці «за чутками». Про пророка походу Роберт-чернець пише в загальному плані руху, й відчувається, що особисто вони не знайомі:

 Був на той час хтось на ймення Петро. Відомий пустельник; його високо цінували світські люди, він навіть вивищувався своєю релігійністю над самими настоятелями та абатами. Він не вживав у їжу ні хліба, ні

м'яса, не вдовольнявся вином і всілякими іншими стравами, утримувався від будь-яких задоволень. У той час¹⁴ він зібрав біля себе чимале число піших і кінних людей та спрямував свій шлях через Угорщину. Пізніше він приєднався до одного німецького герцога...

Як бачимо, Клермонський собор відбувся в листопаді 1095 року, а «той час», коли на сторінках хроніки з'являється Петро (зовсім не як пророк і богоугодний натхненник), – це березень-квітень 1096 року. Усе ж таки Генріх фон Зібель, здається, має рацію, коли стверджує, що присутність Петра на соборі – пізніша вигадка, один із елементів канонізованої легенди.

Отже, у сяючому на сонці вбранні папа Урбан Другий зійшов на подвійний поміст.

– Народе франків! – гучно звернувся пастир до з'юрмленого поголів'я череди Христової. Говорив він просто, зрозуміло та дохідливо, у потрібних місцях для більшої переконливості лайливо. – До вас звертаю свою мову, до вас линуть слова моїх уповань. Я силкуюся вам повідати, що змусило мене вступити у ваші краї та яка потреба ваша і всіх вірних християн поставила мене перед вами.

Із меж Єрусалима та міста Костянтина, – продовжував папа, – дійшли до нас мото-

¹⁴ Уже навесні 1096 року.

рошні звістки, які й раніше нам доводилося чувати. Народ перського царства, коділо, чий серце та розум не вірують у Господа нашого, налетів, яко сарана, на землі паломних християн, спустошив їх мечем, грабунком і вогнем, а мешканців погнав собі в неволю або умертвив ганебною смертю, церкви ж Божі або зруйнував дощенту, або перетворив на свої огидні капища. Вони перекинули олтарі, осквернили їх своїми нечистотами, силоміць обрізали християн і мерзоту обрізання порозкидали по олтарях чи повкидали в посудини хрещення. Кого хотіли ганебно умертвити, проколювали животи наскрізь, урізували, прив'язуючи до рук палицю та водили так і бичували, поки нещасні не випускали із себе нутроців та не падали мертві на землю. Інших же прив'язували до дерева, обтикали стрілами. Інших роздягали наголо, змушували нагнутися та вражали мечами, щоб спробувати, чи годиться меч для убивання з одного удару.

Що мовити про невимовне безчестя, якому піддіно жінок? Але про це гірше говорити, аніж мовчати.

Кому ж належить докласти праці своєї, щоби помститися за те й вирвати з рук нечестивих величезні багатства, як не вам, кого Бог обдарував перед усіма народами і славою зброї, і величчю духу, й тілесною силою та звитягою в підкоренні ворогів ваших? Вас спонукає і закликає до подвигів предків слава

короля Карла Великого, сина його Людовіка Благочестивого та інших ваших доброхотів. Особливо ж вас мусить закликати святий Гроб Спасителя й Господа нашого, який виявився нині під п'ятою нечестивих, Святі Місця, що їх підступно ганьблять і постійно поганяють.

О найхоробріші воїни, нащадки непереможних предків, не принизьте себе та згадайте про звитягу своїх батьків!

Земля, котрою ви володієте, оточена звідусіль морем і горами. Вона через вашу багаточисельність стала затісна, багатствами ж від початку обділена і ледве дає хліба своїм орачам. Звідси випливає, що ви один одного іклами гризете, яко вовки рикаючи, один одного пожираєте, підносячи руку на сусіда та завдаєте собі невігойних ран. Нині ж мусять згаснути ваша лють, виснажлива ворожнеча, втихнути війни та задрімати усобиці. Так ступіть же на стезю до Гробу Святого, вирвіть ту землю з рук поганського поріддя та підкоріть її для себе.

А земля та, як сказано в Писанні, тече молоком і медом. Єрусалим – це пуп землі, край найплодовитіший, перлина Кола Земного, другий рай утіх янгольських. Спаситель роду людського прославив його своїм перебуванням, прикрасив своїм житієм, освятим мандрами, смертю спокутував і погребінням підніс...

Папа раптом змовк, похилив голову, ніби й сам зажурився, коли побачив убогість землі

франків та чудові, ні з чим не зрівнянні чисельні береги та молочні річища, які течуть медом, де святая манна небесна сіється сама та всіх годує. Та ось він знову запалився та заgrimів:

– Франки! Якщо ви довго перебуватимете в бездіяльності, вірним доведеться постраждати ще більше. Усім, хто піде туди, на випадок скону на суші, на воді чи на раті з нечестивими віднині хай будуть відпущені гріхи. Я обіцяю це тим, хто рушив у дорогу, бо наділений такою милістю від самого Бога та райського ключаря, первоапостола Петра. Яка станеться ганьба, якщо та мерзотна, огидна, зіпсута порода люду нехристів, що прислуговує дияволу, так-таки й подолає просякнутий вірою в Господа та осяяний іменем Христовим рід людський! Яким срамом укриє нас усіх сам Господь, якщо ви не допоможете тамтешнім страдникам, таким самим християнам, як і ми.

Папа зітхнув і тепер почав сіяти ретельно продумані обіцянки, котрі невдовзі мали рясно прорости мечами, списами, алебардами та сокирами.

– Хай же перш за все підуть у бій із невірними, який неодмінно гряде, в битву, яка дасть у руки переможних воїнів Христових купи вкрадених багатств, хай ідуть по крадені скарби ті люди, що здавна звикли тут правом війни чинити зло проти єдиновірних християн. Хай стане відтепер воїном Христа

той, хто раніше був вродженим грабіжником! Хай відтепер отримають ратну здобич ті, хто досі за малу платню служив найманцем у баронів! Хай подвійні почесні осяють того, хто заради цієї богоугодної справи не пожаліє ані свого тіла, ані своєї душі!

Бездомні лицарі – молодші сини без спадку й надії його отримати – в захваті заревли.

– Той, хто тут бідує в наготі своїй, хто злидений і вбогий на своїй жалюгідній ниві, там стане праведником і безгрішним орачем на власній, багатій і щедрій, благодатній землі.

Тепер схвильовано ворухнулися й радісно загомоніли сільські віллани, яких тут зібралася очевидна більшість.

– Хай ті, хто піде, здадуть своє майно під опікування батьківське Церкві та візьмуть під свою заставу засоби для дорожніх витрат; коли ж мине зима, то хай бадьоро виступають. А мати наша Церква опікуватиметься, щоби ніхто не посмів скористатися відсутністю власника та зазіхати на його майно. Жодні кредитори під страхом анафеми не наважаться надокучати смиренним подорожжанам, котрі мечем підв'яжуть чересла свої. На всякого, хто здійме злодійську руку на власність мандрівців, упаде відлучення та тілесна покара від ката.

Ці міркування на кримінальну тему також, поза сумнівом, мали неабиякий успіх. Захват наростав.

Нарешті папа згадав про тих, хто, крім власних тілес і замкнених усередині кістяків, взагалі нічого за душею не мали:

– Є серед вас такі, хто нічого не має, але бажає порятувати свою безсмертну душу, ступивши на стежу Господню. Хай, не вагаючись, ідуть без нічого: Бог не полишить їх і дасть на шляху всього з добросердності своєї.

Браття мої во Христі! Безліч випробувань чекає на вас в ім'я Боже, а саме: лиха, злидні, нагота, переслідування, брак того й цього, голод, спрага та багато іншого. Але ж сказав Господь учням своїм: «Мусите багато перетерпіти в ім'я моє». Читайте Святе Євангеліє і не від мене, а від апостола Матфія дізнаєтеся: «То не печалуйтеся ж, кажучи: що їстимемо? Або що питимемо? Або в що зодягнемось?» Адже про все це для вас подбали нехристі. Адже Отець наш Небесний знає, що все це вам потрібне. Шукайте перш за все Царства Божого, а решта додасться.

Знову й востаннє проголошую, – гучно закликав папа, до краю напружуючи голос, – не забудьте, що моїми вустами Господь обітує вам беззастережну перемогу та віддає вам до рук незліченні скарби еретиків, боговідступників і невірних. Ідіть і знайдете від них на своєму шляху! Єрусалим просить і чекає звільнення, безперервно благає вас про допомогу. А будь-яка допомога йде від вас, бо, як я вже сказав, Бог перед усіма народами вас єдиних обдарував славою збройною. Ви-

рушайте ж у цю дорогу на відпущення гріхів своїх, упевнено наслідуйте незаплямовану славу Царства Небесного!

Гримнув злагоджений хоровий спів кліриків «Тебе, Господи, хвалимо!» І ледь замовкли їхні голоси, як перед похідним тронем короля Дагоберта, на котрому вивищувався папа, впав навколішки преподобний Адемар Ле-Пюї, єпископ із Монтеня. Він перший зголосився «прийняти хрест» та голосно попросив апостоличного на те благословення, бо звільнити Єрусалим із рук невірних та позбавити знуцать Гроб Господень повелів папними вустами сам Христос.

– Так забажав Господь, – мовив вельмишановний Адемар Ле-Пюї, майбутній папський легат і духівник череди смиренних пілігримів.

– Так хоче Бог, так хоче Бог! – у екстазі заверещав хтось самотньо та істерично. І – одиво! – вереск той негайно підхопили потужним багатоголоссям: – Так бажає Господь!

Папа трішки зачекав і нарешті підніс руку, щоб вгамувати розбурхане юрмисько. Слід визнати, що новий, несподіваний поворот не застав його зненацька. Принаймні він не розгубився, навіть сам запалився:

– Браття во Христі! Ції днини й години на вас виправдалося те, що мовив Господь у Євангелії: «Де двоє чи троє зберуться в ім'я моє, там і Я поміж них». Якби Господь Бог не був присутній у ваших помислах, то

не вирвався б єдинодушний глас ваш, і хоча виходив він із безлічі вуст, та джерело мав єдине. Тому й говорю вам: слово, яке Господь промовив вашими вустами, хай буде вашим бойовим покликом у борні проти нехристів, бо воно провіщене Богом. То хай же відтепер веде нас на рать всепереможний клич «Так хоче Бог!»

– Так хоче Бог! – грізно прогрімала вся долина Клермона.

– Той же, хто має намір здійснити мандрівку, дасть Богові обітницю й себе принесе йому як живу та святу жертву, мусить носити на чолі чи ж на грудях зображення Хреста Господнього. Той же, хто має намір вступити в табір обітниць, хай покладе його поміж пліч. Усім цим вони виконають заповідь Господа, як вона прописана в Євангелії: «Хто не несе хреста свого й не піде за мною, не гідний мене».

Вірогідно, надмірний ентузіазм бурхливо збудженого натовпу трохи занепокоїв папу. Можливо, від вигляду дико спотворених облич із блискучими божевільними очима в нього зародилися запізнілі тривожні думки. Адже коли, здавалося б, усе було скінчено, Урбан раптом почав застерігати:

– Браття! Ми не переконуємо та не вмовляємо старих, немічних і не здатних до володіння зброєю ступати на цей шлях. І жінки створять більше перешкод, аніж нададуть допомоги. Також і мирянам не варто йти...

Але в неймовірному гвалті й колотнечі, що тут зчинилася, його більше не слухали. Адже головне вже було сказане, почуте й миттєво засвоєне.

Своєю проповіддю «мандрівки стежею Господа» на Клермонському соборі папа Урбан Другий залишив справді незгладимий, ні з чим не зрівняний «слід в історії».

Розділ 9

ТАЄМНИЧИЙ НЕЗНАЙОМЕЦЬ

Спробуємо трохи докладніше з'ясувати, чому ж все-таки хроністи єрусалимського ходіння знали про Петра Пустельника лише з чужих слів, та й то часом украй мало.

У випадку з апологетом канонічної легенди про видіння Петра та його божественну місію Гійомом Тірським усе зрозуміло: хроніст був пуланом, тобто народився в Палестині, але мав європейське походження. Народився він уже в час розквіту хрестоносних держав – Єрусалимського королівства, Антіохійського князівства, графств Едесси та Тріполі. Писати ж почав свою історію в другій половині XII століття, десь у час зворотнього захоплення Едесси мусульманським атабеком Імамом ед-діном Зенгі. На цей час «пророк» Петро пішов у небуття давно-давно

й прах його поріс уже мохом. Втім, про скон Петра архієпископ і слова не зронив.

Гвіберт із Ножані сам мало не журиться через обмеженість своїх відомостей. Але при цьому він повідомляє, що Петро до початку «мандрів» Святими Місцями ніколи не полишав меж Галлії, як він називає у своєму літописі Францію.

Роберт з Реймса також не вдовоївся честі бути знайомим з Петром. Відомості його досить скупі. Однак із його хроніки можна зробити висновок, що пустельник або взагалі був відсутній на соборі в Клермоні, або ще не відігравав на той час скільки-небудь значної ролі. Можливо, він і перебував десь у гущавині людського юрмиська, серед інших безпритульних волоцюг, як і багато майбутніх верховод масового походу на Схід. Як і Гвіберт Ножанський, чернець Роберт пов'язує ім'я Петра з початком «мандрів», коли той виявляється проводирем розхристаного, кепсько озброєного, безладного юрмиська злидарів та прилученого до них різноманітного сумнівного наброду.

А тепер звернімося до двох перших видатних літописців хрестоносної peregrinacii – Фульхерія Шартрського та Альберта Ахенського (або Аахенського, як нині пишуть).

Про Фулькера із Шартра, як його правильніше було б називати, захоплено відгукується найпопулярніший (у сенсі читабельності) автор «Історії хрестових походів» Жозеф-Франсуа Мішо:

«Цей історик писав не просту хроніку: він умів вставляти у свої оповіді подробиці та курйозні спостереження над природою; виклад у нього простий, скрізь помітна наївність, що складає всю чарівність його оповіді. Фулькер не розповідає жодної події, яку він бачив навіч, без того, щоб водночас не повідомити про ті враження, які вона наклала на його душу; і радість, і страх, і смуток, навіть мрії – все це він висловлює з відвертістю, яка змушує іноді звернутися до минулого часу; захоплений власними думками та навколишніми предметами, він, вочевидь, не має часу, щоб займатися чимось іншим; враження дійсності, так би мовити, поглинають усі здібності його розуму; якщо в ньому лишаються якісь спогади, то це з одного лишень священного писання та священних передань, на яке йому вказували безперервно різноманітні події та місця, що їх він узявся описувати».

Як і Петро, Фулькер був учасником першого «заморського ходіння». Виникає правомірне запитання: як же сталося, що настільки прискіпливий хроніст не дав собі праці спізнатися з настільки іменитим соратником, як Пустельник, і віддати йому належне? На це легко виявити дві причини.

По-перше, вірогідно, особливих спонукань до цього не було. По-друге, зағони хрестоносців ішли порізно – кожен на чолі зі своїм сеньйором. Осібно вів рештки своїх юрб і Петро. Лише під Антіохією усі зағони злили-ся в одне, крім зағону графа Бодуена де Бульона, молодшого брата герцога Булонського. На шляху від Нікеї до Антіохії цей зағін звернув

на схід, до Едесси, де Бодуен утворив першу латинську державу в Палестині – графство Едеське. У подальших «мандрах» його лицарі участі не брали. А капеланом (секретарем) Бодуена служив не хто інший, як наш Фулькер із Шартра. Сіди він перейшов із загону Роберта, герцога Нормандії, в якого він також виконував обов'язки секретаря. Лише по скону «адвоката (захисника) Гробу Господнього» Готфріда Бульонського, коли його брат Бодуен був обраний першим коронованим Єрусалимським королем, Фулькер виїхав разом із ним із Едесси в знамениту столицю королівства. Та на той час Петро Пустельник уже полишив Палестину та відплив із Яффи в Європу. Отак розминулися...

Чи ж варто дивуватися, що у своїй хроніці Фульхерій Шартрський присвятив «пророкові» лише єдиний рядок. Ось він:

Дехто Петро Пустельник із значним числом піших, що пристали до нього, але з нечисленними лицарями перший пройшов через Угорщину.

Ще простіший вигляд має ситуація з Альбертом, каноніком в Аахені. Цей літописець також не обійшовся без іменитого прихильника, яким став видатний французький історик ХІХ століття Франсуа Гізо.

«Жоден історик, – пише Гізо, – не зберіг нам стількох подробиць про перший хрестовий похід,

як Альберт або Альберік, канонік і страж, на думку одних, катедральної церкви в місті Ексі, у Провансі, а на думку інших – у місті Ахені, що мені видається вірогіднішим. Ми не маємо про нього жодних відомостей; не відомо ні року його народження, ні року смерті; достеменно відомо лише те, що він жив у 1120 році, оскільки на цій даті обривається його твір. У поході він участі не брав і ніколи не бував у Святій Землі, але, сповнений ентузіазму, разом із усією Європою, до подвигів хрестоносців, ретельно збирав усі оповіді, розмовляв із натовпами палігримів, що поверталися з Єрусалима, та відтворив їхні пригоди й почуття... з надзвичайною любов'ю та жвавистю дуже враженої уяви...

Читаючи його, можна подумати, що слухаєш бесіду прочан, які щойно повернулися та розповідають друзям про те, що вони бачили, вистраждали, щиро-сердно передають слухачам пережиті враження, що їх приємно викликати в собі самих наново».

Отже, «канонік і страж» Альберт не був учасником чи очевидцем жодної події, про яку так щиросердно оповів. Чи ж варто дивуватися, що сприймаючи з наївною довірливістю барвисті розповіді «бувальців» і створюючи свою хроніку «на слух», він досяг того, що «його праця багата на історичні та географічні помилки»¹⁵?

Не диво також і те, що про Петра він пише, базуючись на тій самій, уже зародженій церковній легенді, з якою ми познайомилися у Гійома Тірського в її канонічному варіанті.

¹⁵ Франсуа Гізо.

Як і його сановитий колега, Альберт силкується переконати, що завоювання відбулося за повелінням самого Ісуса Христа, рупором якого став «богообраний», у євангельських традиціях – «малий сей» і нікчемний пілігрим Петро. Адже в його диво-сновидінні «так забажав Господь». Чи варто доводити, що такі «видіння» не мають жодної історичної цінності? А якщо й мають, то лише для характеристики цієї вкрай забобонної епохи.

Аби спростити це наше невеличке дослідження, пошлемося ще раз на Генріха фон Зібеля. Говорячи про середньовічних хроністів (крім Альберта Ахенського, Анни Комніни та Гійома Тірського), він пише, що нема жодного, хто жив би в той час і в тій місцевості (поблизу Ам'єна) і, займаючись простим викладом подій, знав би щось про Петра, посланця Божого, предтечу папи, котрий збаламутив увесь Захід. Північні французи згадують про нього як про ватажка натовпу, так само, як згадують вони про Готмалька й Фолькмара. Німці, англійці та італійці ніби не помічають його зовсім, хіба що часом згадують серед ватажків перших юрмиськ. Додамо, що хроністи-учасники «ходінь» або «забувають» його назвати, або без жодної пошани змальовують у непривабливих ситуаціях, та й то – по дотичній. У подальшому з деякими цікавими пригодами «пророка» ми ще ознайомимося.

Отже, чого «забажав Господь»?

Розділ 10

СТАЛОСЯ ДИВОВИЖНЕ ДИВО...

Побоювання папи Урбана виявилися небезпідставними, чого не скажеш про його застереження – останні були марними. Дійсність перевершила будь-чию уяву та перекреслила попередні начерки. Даремно умовляли та намагалися затримати череду-паству на місці приходські пастухи-пастирі. Ніби раптова епідемія начисто вимітала цілі поселення. У них вмовкав навіть собачий гавкіт, бо пси тяглися за своїми хазяями, та вільно сновигали вовки в марних пошуках поживи.

Розчавлена безпросвітними злиднями біднота швидко збиралася у величезні похідні табори. Джонатан Райлі-Сміт, зокрема, зазначає, що всі вони прагли матеріального зиску. Ця точка зору отримала суттєву підтримку у прибічників теорії, що хрестоносці були

продуктом сімейної стратегії економічного виживання. Усіх їх вабило чарівне видіння «країни обіцяної», так яскраво змальованої папою: благодатної, щедрої землі – досхочу, де кожен сам собі господар! Адже в Європі на той час уже справді побутувало феодалське кредо: «Нема землі без сеньйора».

Послуговуючись словесами нинішніх часів, можна сміливо стверджувати, що ситуація вийшла з-під контролю. Такого самого висновку дійшов і англійський історик Саймон Ллойд (оксфордська «Історія хрестових походів»): *«Урбан II вважав, що хрестоносне військо мало складатися лише з лицарів та інших боєдатних частин. Однак по мірі того як вісті про східний похід поширювалися Західною Європою, дедалі більше чоловіків і жінок усіх соціальних груп приймали хрест. Висловлюючись сучасною мовою, можна сказати, що Урбан втратив контроль над кадрами. А це, зокрема, призвело до обурливих актів насильства проти євреїв у Північній Франції та прирейнських містах Західної Німеччини, тобто до перших виявів тих антисемітських виступів, котрі згодом і далі супроводили хрестоносний рух. Багато хто, хоча, звісно, не всі учасники цих погромів, належали саме до тих соціальних прошарків, які Урбан II бажав утримати від приєднання до експедиції, а саме – до міської та сільської бідноти»*.

Щоправда, тоді висловлювалися не такою вченою мовою і в «кривавих злочинах» звинувачували «нищу чернь»...

Яскраві, справді середньовічні бачення та оцінка ситуації у всій своїй простоті й дохідливості, без перебільшення, прикрашають хроніку Гвіберта з Ножане.

На завершення Клермонського собору, — пише він, — а собор було скликано в місяці листопаді, восьмого дня після свята Мартіна, — всіма провінціями промчали перекази про нього, і ледве долітали кудись папині повеління, люди самі йшли до своїх сусідів і родичів, переконували стати на «шлях Господень», як називали тоді очікуваний похід.

Вельможні графи носилися з тією самою думкою; бажання виступити опанувало й нижче лицарство; навіть злидарі були до того запалені, що ніхто не зважав на жалюгідність своїх статків і не запитував себе, чи зможе він полишити свій дім, виноградник чи поле. Кожен вважав за обов'язок продати найкращу частку свого майна за нікчемну ціну, нібито він перебував у жорстокому рабстві чи був ув'язнений у темниці, й ішлося про найшвидший викуп.

На той час був загальний голод; навіть багаті відчували жахливі нестатки хліба, а дехто з них, маючи потребу придбати багато чого, не мали нічого чи майже нічого, щоб задовольнити свої потреби. Значна кількість бідних людей намагалася харчуватись корінням диких рослин, і тому що хліб був надто дорогий, шукала скрізь

нових засобів для прохарчування, щоб бодай трохи притлумити злигодні, які їх діймали.

Найповажніші люди піддавалися загрозі бідності, на яку всі скаржилися, й кожен, бачачи, як страждає від голоду злидар, засуджував себе до надмірної ощадливості, побоюючись змарнувати свої статки розкошами. Вічно ненаситні скнари раділи часам, сприятливим для їхньої нелюдської жорстокості і, кидаючи погляди на старі запаси накопиченого хліба, що не день робили нові підрахунки тих сум, які вони приєднують до колишніх шматків золота після продажу цього збіжжя.

Таким чином, коли одні тяжко страждали, а інші віддавалися корисливим розрахункам, бо корисливість як «бурхливий подув перевертає на морі кораблі»¹⁶, Христос заповонив уми всіх, і той, хто звільняє скутих ланцюгами з коштовного каміння, зруйнував і окуви жадібності, що спутали людей у цьому відчайдушному становищі.

Як я сказав, кожен якомога зменшив своє споживання в такі голодні часи; та ледь Христос втлумачив цим знедоленим юрбам люду намір піти в добровільне вигнання, негайно виявилися статки значної частини з них, і те, що здавалося дорогим у спокійний час, продавалося за найнижчою вартістю, коли всі зрушили з місця для початку цього походу. Оскільки багато хто квапився скінчити свої справи, то відбулося

¹⁶ Пс. 47, 8.

дивовижне явище, яке слугуватиме прикладом несподіваного й раптового падіння всіх цін: за денарій можна було купити семеро овець.

Брак хліба перетворився на надлишок; клопочучись, аби зібрати якомога більше грошей, кожен продавав усе, що мав, не за його справжньою вартістю, а за те, що давали, аби лишень не бути останнім із тих, хто зважився на мандрівку Божу. Отак і діялося те надзвичайне: усе купувалося дорого та продавалося дешево; за всезагального прагнення дорого купувати все, що було необхідне в дорозі, те, чим варто було покрити видатки, продавалося найдешевше. За колишніх часів темниці та тортури не могли б вирвати силоміць того, що нині віддавалося за безцінь.

Під час цього спекулятивного буму, позначеного різким переоцінюванням цінностей, виникає вперше у Гвіберта славнозвісний Петро Пустельник:

Доки князі, що потребували в службі людей, котрі складали їхній почт, тривалий час зі зволіканням збиралися в дорогу, чернь, злиденна в коштах, проте багата числом, збиралася навколо одного чоловіка, котрий звався Петром Пустельником, та виявляла готовність йому коритися як своєму провидиреві, принаймні в нашій країні.

Гвіберту Ножанському міг би позаздрити будь-який нинішній творець історичних романів, чи не так?

Такі тексти соромно принижувати наукоподібним переказуванням своїми словами, як це дозволяють собі багато хто з дослідників епохи кривавих походів.

Іщо сказати про дітей і старих, котрі намірилися йти на війну? — вигукує Гвіберт. — Хто може злічити дівиць і дідів, схилених під тягарем своїх літ? Усі, всі вихваляли війну, хоча не всі могли взяти в ній участь; усі чекали мучеництва, на яке вони йшли, аби впасти під ударами мечів, і говорили:

— Ви, юнаки, вступайте в бій, а нам хай буде дозволено послужити перед Христом своїми стражданнями...

При цьому можна було зауважити найцікавіші випадки, що викликали сміх: злидарі підковували волів, як те роблять із кіньми, запрягали їх у двокільні вози, на котрих поміщалися всі їхні вбогі пожитки разом із малолітніми дітьми, та волокли те все за собою. Коли ці діти бачили замок чи місто, то починали запитувати:

— Оце вже Єрусалим, до якого ми йдемо?

Розділ 11

ІДІТЬ І ОТРИМАЄТЕ!

Посіяні папою зерна невдовзі дали отруйні паростки. Як і слід було очікувати, рух містично налаштованих юрмиськ почався зі звірячих єврейських погромів, описами котрих рясніють багато літописів. «Нечестивих хриstopродавців» грабували, палили та вбивали протягом усього шляху з Франції через німецькі землі Священної Римської імперії аж до прилеглих до Візантії країн.

«Ідіть і знайдете!» – це напутнє слово апостолика не було забуте.

Першу збиту Пустельником багатотисячну «череду» повів якийсь знедолений лицар Вальтер з красномовним прізвиськом Злиденний або Голяк. Услід за ним друге, ще більше ополчення повів сам Петро. Обидва війська, добряче зріділі в боях і злигоднях, об'єдналися лише на малоазійському березі Босфору.

Найбільше дивувало, мабуть, те, що такими само Богом натхненними, як Петро, виявлялися деякі тварини безсловесні. Неймовірно, але факт!

Дехто визнавав гуску чи козу так само наділеними даром Духа Святого та брав цих тварин за керівників на шляху в Єрусалим [...] Але як могло статися те, що в наш час зустрічаються такі жахи й такий сором серед стількох тисяч людей, на голову котрих Господь і звернув кару? — риторично запитує хроніст.

До різноманітних загонів «дурнувато-го та баламутного наброду» долучилися та очолили їх злиденні войовничі авантюристи з лицарського стану — французи Фулько Орлеанський, Гійом Тесля, Кларембот і Дрого із Нейля. Інші загони очолили лицарі з прирейнських областей, Франконії, Швабії та Баварії. Хроністи називають багатьох із них — Гуго фон Тюбінгена, графа Хартмана фон Дімінгена та багатьох інших. Найбільш вражаюче те, що серед цих самозваних ватажків загонів, перетворених на справжнісінькі розбійницькі банди, траплялися й духовні особи, як, наприклад, «несправжній слуга Божий» священник Готшалк.

Особливе місце серед них посідав, вочевидь, не бідний граф Еміко фон Лейнінген, володіння котрого розташовувалися між

Майнцем і Триром. Хоча він був родичем архієпископа Майнцького, свої «подвиги віри» почав із того, що пограбував і попалив Божі обителі у власних володіннях, буцімто для збирання грошей на «мандри». Нітрохи не дивує, що він повернувся зі «стежі Господньої» на півдорозі, обтяжений цілим обозом награбованого добра.

Першим потерпів від знущань хрестоносних зграй імперський град Кельн.

Не знаю, — оповідає Альберт із Ахена, — чи з волі божества, а чи внаслідок затьмарення розуму вони повстали із жорстокістю проти юдейського народу, розсіяного по всіх містах, побиваючи його без жалю, особливо в Лотарінгії, стверджуючи, що тим покладають початок мандрівці та боротьбі з ворогами віри Христової. Таке побиття юдеїв звершилося першими мешканцями міста Кельна; напали вони несподівано на те незначне число їх, що перебувало там; вони переранили та покалічили майже всіх найбільш нелюдськими способами, зруйнували будинки їхні та синагоги й поділили між собою безліч грошей. Налякані такою жорстокістю, юдеї в числі двохсот утекли та вночі перепливли на суднах у Дейтц; але були зустрінуті пілігримами та прочанами з нашитими хрестами й усі вбиті та пограбовані, так що не зосталося жодного.

Невдовзі по тому пілігрими, виконуючи свою обітницю, рушили в дорогу і прибули до Майнца та з'єдналися там у незчисленній кількості. Граф Еміко, муж вельми знатний і наймогутніший у тій країні, з великим загоном німців чекав у місті на пілігримів, які стікалися туди зусібіч королівським шляхом. Юдеї, що населяли Майнц, коли дізналися про побиття своїх єдиновірців та бажаючи врятуватися від насильства, пішли з надією зберегти життя до єпископа Ротгарда й доручили його охороні всі свої величезні скарби; вони розраховували кріпко на його захист, бо він був єпископом міста. Первосвяtitель Майнца ретельно заховав незлічені суми, що їх принесли юдеї, а їх самих розмістив на широченній платформі свого дому, щоб врятувати від Еміко та його супутників; своє житло він вважав найбезпечнішим місцем на той час.

Але Еміко та його юрмиська порадилися між собою і виступили зі сходом сонця, пускаючи стріли та метаючи списи, напали на юдеїв, оточили їх на тому місці, високому й відкритому. Далі зламали замки та брами, вдерлися та порубали мечами до 700 нещасних, які марно силкувалися захищатись від сил супротивника, які їх значно переважали. Жінки були так само перерізані, немовлята незалежно від статі побиті. Юдеї, бачачи, що християни озброїлися проти них і їхніх дітей, не жаліючи нікого, звернули свої сили один на одного, на своїх єдиновірців, дітей, жінок, матерів і сестер, та вбивали самі

себе. Матері — страшно вимовити — перерізували ножами горлянки немовлятам. Інших проколювали, бажаючи згубити їх власноруч, не віддати на поталу мечам необрізаних.

Мало юдеїв врятувалося від смерті, дехто прийняв хрещення більше з ляку, аніж від любові до віри християнської. Граф Еміко, Кларебальд із Вендейля, Фома і все це огидне збіговисько чоловіків і жінок, обтяжених величезною здобиччю, вирушило до Єрусалима...

Там, де проходили граф Еміко фон Лейнінген і чернець Фолькмар, що долучився до нього, диміли пожарища. По Рейну та Мозелю, немов колоди під час лісосплаву, пливли трупи.

А Петро Пустельник з вісімдесятитисячною чередою овечок Божих (або й стотисячною, як свідчать деякі джерела), ішов услід за авангардом на чолі з Вальтером (Готье) Голяком та добувався вже до кордонів Угорщини. За ним волікся величезний запряжений волами віз, навантажений «похідною казною».

Безкарна наруга над беззахисними людьми руйнує душу, зате швидко збагачує.

І багато всілякого наброду прилучилося до Христового воїнства не для того, щоб спокутувати колишні гріхи свої, а щоб вчинити нові злочини», — сумно зауважує один із хроністів.

Колись боязкі селяни перетворювалися на нестримних убивць.

На відміну від хроністів, не намагатимемося звинувачувати бідноту, бо вельможні сеньйори своїми вчинками від неї нічим не відрізнялися. М. А. Заборов пише про головного героя «ходіння за море» герцога Готфріда Булонського: *«Відомо, що у себе на батьківщині цей благочестивий сеньйор займався систематичним розоренням монастирів поблизу Булоні... Пізніше, щоб покрити всі видатки, герцог, окрім усього іншого ще й запеклий антисеміт (він на весь голос заявляв, що має намір помститися за кров Христа, пролиту юдеями!), змусив євреїв Кельна та Майнца заплатити йому 1 тисячу марок сріблом»*.

Видно, граф Еміко фон Лейнінген, лицар, прославлений своїми подвигами, та його родич, Майнцький єпископ Ротгард, не всіх юдеїв загнали в труну і не всю їхню казну витрусили...

Розділ 12

НЕ ВІН ВИНУВАТЕЦЬ

Не дорікайте, шановні, гортаючи сторінки цієї оповіді, якщо не знайдете тут, та й у наступних творіннях моїх, суворо послідовного відображення подій. Не хронологія «мандрів» стала моєю темою. Крім того, я цілком солідарний із автором хроніки «Історія франків, які завоювали Єрусалим», котрий у пролозі літопису зізнався: «було б нудно писати про те, що сталося з кожним загоном окремо». Вже коли Раймонд д'Ажилль спокійнісінько знехтував хронологією, то чому б цього не зробити й мені?

Та годі жартів. Просто я не ставив перед собою завдання написати ще одну історію хрестових походів – їх і без того не бракує. Мета в мене складніша – через середньовічні легенди та пам'ятки історичної думки, не цураючись використання справжніх текстів першоджерел, з'ясувати деякі дивні, скажемо так, речі, що супроводять ці історії.

Пояснити ці загадки, як у випадку із Петром Пустельником, не так і просто, як може здатися після прочитання цієї частини книжки. Для мене це було схоже на підйом кручами Гімалаїв навіть з повним альпіністським спорядженням. У рукописних горах також довелося видивлятися вірну стежку та помічати будь-яку розколину, за котру можна було б схопитися з тим, щоб потім зіпертись.

І все-таки для зв'язності оповіді доведеться дещо додати, хоча б і для того, щоб завершити похідну епопею злидарів під знаменитим залізним хрестом відлюдника П'єра з Ам'єна.

Пілігрими втратили в боях із угорцями, болгарами та ромеями понад тридцять тисяч душ, остаточно здичавіли, обдерлися й босоніж скотилися на малоазійське узбережжя Босфору. За словами Анни Комніни, цей нестримний набрід не викликав ані найменшого оптимізму.

Однак надамо нарешті слово й самій візантійській принцесі. Хоча її оповідь і грішить деякими неточностями (втім, незначними), але в даному випадку копіряться в дрібницях нема жодної потреби, адже в головному вона не суперечить фактам, викладеним у латинських хроніках.

Отже, повідомляє освічена, велемудра, пречудова Анна Порфірогеніта, єдина з тих, хто особисто знався з Кукупетром:

Імператор порадив йому дочекатися прибуття решти графів, але той не послухався, покладаючись на значну кількість людей, котрі його супроводили, переправився через протоку та розбив свій табір під містом, яке звалося Єленополь. За ним пішло близько десяти тисяч норманів¹⁷. Вони відділилися від решти війська та заходились грабувати околиці Нікеї, поводячись із усіма вкрай жорстоко. Навіть немовлят вони різали на шматки або нанизували на кушень і смажили на вогні, а людей літніх піддавали всім видам мук.

Мешканці міста, коли дізналися, що відбувається, відчинили браму та вийшли битися з норманами. Але оскільки нормани билися з величезною впертістю, вони по жорстокій битві повернулися до фортеці. Нормани ж забрали всю здобич та повернулися назад в Єленополь. Там між ними почалися чвари; заздросці, як буває зазвичай у таких випадках, почали пекти душі тих, хто лишилися, й між ними та норманами зчинилася бійка. Свавільні нормани знову відділилися і з нальоту взяли Ксеригорд.

Султан [Кілич-Аслан ібн Сулейман], коли дізнався про те, що сталося, послав проти них Ілхана зі значними силами. Ілхан підступив до Ксеригорда, одразу взяв його, норманів же

¹⁷ На час хрестових походів так називали мешканців Північної Франції та Північно-Західної частини Священної Римської імперії.

частково зробив здобиччю мечів, частково погнав у полон. Не забув Ілхан і про решту тих, хто лишився із Кукупетром. Він влаштував у зручних місцях засідки, щоб на них несподівано наткнулися та загинули ті, хто рухатиметься в бік Нікеї. Крім того, знаючи про пожадливість кельтів¹⁸, він послав двох спритних людей до табору Кукупетра й доручив їм провістити там, що нормани взяли Нікею та заходилися ділити здобич.

Чутка дійшла до Петрового табору й викликала у всіх величезне сум'яття. Коли вони почули про багатства та їх розподіл, миттю забули весь свій військовий досвід і бойове шикування та безладно кинулися шляхом до Нікеї. Адже плем'я латинян, загалом, як уже говорилося вище, надто жадібне до багатства, тому втрачає розум і стає цілковито некерованим, якщо замислить набіг на якусь землю. Рухаючись безладним натовпом, а не загонами, вони наткнулися на турків, які влаштували засідку біля Дракона, та були винищені найжалюгіднішим чином. Жертвою ісмаїльських мечів стала така безліч кельтів і норманів, що ті, хто збирав порозкидані трупи заколених, склали з них не купу, не пагорб, не гірку, а велетенську гору, надзвичайну за своєю висотою і товщиною; ось який курган кісток вони накидали. Згодом люди того племені, що й побиті варвари, звели стіну у вигляді міста й впереміш із камінням,

¹⁸ Мешканці Центральної Франції та Західної Німеччини.

замість щебеню, заклали в неї кістки вбитих, і місто стало для них гробницею. Воно стоїть і досі, оточене стіною з кісток, перемішаних із каменем.

Отже, всі вони стали здобиччю мечів, і лише Петро з небагатьма іншими втік до Єленополя. Турки знову влаштували засідку, щоб схопити й цих. Автократор¹⁹ отримав точні відомості про це побиття й не міг допустити, щоб і Петра полонили. Тому він негайно послав по Костянтина Евфорвіна Катакалона²⁰... завантажив на військові кораблі численне військо та послав його через протоку на допомогу Петру. Турки, як побачили наближення Катакалона, кинулися навтьоки. Катакалон же, нітрохи не зволікаючи, узяв Петра та його людей, а їх було зовсім небагато, й доставив неушкодженими до василевса.

Коли імператор нагадав Петрові про його колишню нерозважливість та про те, що він знову втрапив у халепу тому, що не послухався його застережень, Петро зі звичайною для латинян пихою сказав, що не він винуватець цих лих, а ті, хто не підкорився йому та йшов за власними забаганками; він назвав їх розбишаками та грабіжниками, тому, мовляв, Спаситель і не забажав, щоб вони поклонялися Гробу Господньому.

¹⁹ Тобто самодержець.

²⁰ Візантійського полководця.

На цьому нищівному розгромі ополчення, як його величають надмірні народолюбці, й скінчилася для П'єра з Ам'єна нетривала кар'єра полководця.

Частина II

**АНТІОХІЙСЬКІ
ЧУДАСІЇ**

Цілий шквал див протягом нетривалого часу вразив обложених!

**М. А. Заборов,
«Хрестоносці на Сході»**

З ними був чернець, якого вони слухали... Він сказав їм: «У Христа, хай буде мир над ним, був спис, що його закопали в Антіохії. Якщо ви знайдете його, то переможете, а якщо не знайдете – це вірна загибель». А до цього він закопав списа в одному місці та зарівняв усі сліди. Чернець повелів франкам поститися й каятися, і вони робили це три дні. Четвертого дня чернець привів франків на те місце, узяв із собою простолюд і ремісників. Вони почали копати скрізь і знайшли списа, як він їм казав. Тоді чернець мовив: «Радійте з перемоги!»

**Ібн аль-Асір,
«Повне зведення загальної історії»**

Розділ I

БУЛО ПРИЄМНЕ ВИДОВИЩЕ

Завдяки хитрій вигадці «Улісса латинян», як його охрестили хроністи, Боемунда Тарентського, по семимісячній облозі хрестоносцям здалося античне місто Антіохія, ця «перлина Сирії» з її непробивним панцирем із грубезних, високих стін із влитими в них чотирмастами п'ятдесятьма потужними вежами.

Різня на вулицях Антіохії була моторошна, досі небачена.

Для нас довго було приємне видовище, — захоплено ділиться враженнями один із учасників хрестового погрому, — ті, хто захищав Антіохію від нас, не могли тепер самі вийти з міста; якщо хто й намагався вийти, то все ж таки не рятувався від смерті... Ми не брали в полон нікого з тих, кого зустрі-

чали на шляху... Ми не можемо точно визначити, скільки полягло сарацинів і турків, і було б жорстоко розповідати про всі види мук і смерті, якими вони гинули чи були страчені. Важко також сказати про кількість здобичі, яку було зібрано всередині Антіохії; уявіть собі, скільки можете, а до цього ще додайте.

Усі площі, за розповіддю іншого учасника погрому, ніби колодами, були завалені мертвими тілами, так що ніхто не міг перебувати там через страшенний сморід; ніхто не міг пройти вулицями інакше, як по трупах. Матфій із Едесси, вірменський літописець, називає вчинений у Антіохії погром страшним побоїщем.

Повернімося в часі трохи назад. Взимку застряглих при облозі Антіохії «мандрівців Святими Місцями» нещадно мучив найжорстокіший голод. Від виснаження, як розповідають, сконав кожен сьомий. Змучені лицарі ставили собі крамольні запитання:

– За що ж нас карає Господь? Чи ж не ми йдемо рятувати його Гроб? Чи не ми кров свою проливаємо й життя віддаємо на славу імені Ісуса Христа? Адже сам Бог забажав, щоб ми прийшли сюди!

У ці голодні дні знову спливає ім'я П'єра з Ам'єна, але в ситуації доволі непривабливій, ніяк не гідній людини з репутацією святого.

Про нього повідано в невеличкому творі безіменного автора. Ось стисло його зміст.

Під Антіохією знову утворився відокремлений табір голодранців і волоцюг. Вони не корилися жодному з вельмож, обрали ж за ватажка зі свого середовища якогось Тафура, котрого лицарі зневажливо назвали «корольком сволоти».

Я хочу розповісти вам про наше хрестоносне військо, яке стало табором перед містом. Його тяжко гнітила дорожнеча, його запаси виснажувалися, воно було в скруті. Сеньйор Петро Пустельник сидів перед своїм наметом, коли до нього підійшов король Тафур з натовпом з тисячі людей, котрих мучив голод.

— О сеньйоре, допоможи нам, зглянься на нашу вбогість. Невже ми мусимо вмерти? Змилуйся над нами заради Бога!

Пан Петро відповів:

— Геть, дурні, геть ледарі! Хіба ви осліпли та не бачите скрізь навколо себе мертвих турків? Це — чудова їжа, якщо її посолити й засмажити²¹.

Тоді сказав король Тафур:

— Ти дуже розумно зміркував.

Він полишив намет пана Петра й відіслав своїх людей. Їх було понад десять тисяч, і всі вони зібралися в одному місці. Вони здирали шкі-

²¹ З усього видно, П'єр згадав, як його соратники забавлялися в Єленополі, підсмажуючи на кутні немовлят.

ру з турків і добряче їх патрала, а по тому почали варити й смажити м'со до бенкету. Їм це неабияк сподобалося: вони їли навіть без солі. Дехто, прицмокуючи, казав сусідові:

— Піст минув. Усе життя не забажаю кращого харчу та віддам йому перевагу перед ситою свининою чи шинкою. Будемо ж ласувати, поки не впадемо, наївшись.

Тоді прийшли із графом Робертом [Нормандським] Танкред, Боемунд і герцог Булонський, котрий користувався значними почеснями. Вони прийшли в латах, озброєні з ніг до голови, принесли своє вітання королю Тафурі. І запитали в нього, сміючись:

— Ну, як ся маєте?

— Широ кажучи, — відповідає король, — непогано. Ось якби ще було чого випити! А щодо їжі, то її не бракує.

— Гаразд, — мовив герцог Готфрід, — я дістану тобі, чого треба.

Він звелів подати кухоль свого доброго вина:

— Пий вино, королю Тафуре.

Вино солодко в того полилося.

Із жахом дивилися обложені зі стін і веж Антіохії на цей бенкет, і сам Багі-Зіян²² крикнув Боемунду, а вітер доніс його слова:

— Присягаюся Магометом, вам ніколи не давали добрих порад! Негідно так посрамляти померлих!

Та Боемунд відказав:

²² Ягі-Сіан — емір Антіохії з 1087 р. по 1098 р.

— Еміре, те, що тут було вчинено, звеліли не ми, й не ми в цьому винні. Це вигадав король Тафур з його диявольською ватагою. Вони усі — жахлива сволота. Нам дуже сумно, що вас образило видовище вбитих турків у вигляді дичини. Але ми, Боже борони, не копитимо їх!

Таке ось непоштиве сказання про Петра породило голодне стояння під стінами Антіохії...

Не встигли лицарі відбенкетувати з нагоди перемоги, як самі опинилися в облозі: на третій день по взятті Антіохії зусібіч підійшло та обступило її військо мосульського атабека Кербоги, який привів трьохсоттисячну рать. Хрестоносці опинилися в дурнуватому становищі. Вони й досі тримали в облозі внутрішню твердиню Антіохії, а їх самих уже взяли в облогу підступні «нечестиві агаряни».

Невдовзі в місті почався голод, ще гірший за той, що був при облозі. Малодушні у відчаї ночами намагалися полишити це, як їм здавалося, приречене місто, спускалися на мотузках зі стін. Їх називали мотузьяни-ми втікачами. Навіть улюбленець публіки Петро Пустельник спокусився спробою втечі, однак був ганебно спійманий на місці злочину, бо коли вже перекинув ногу за

стіну, другою заплутався у власній хламиді. Мабуть, через покvapливiсть надто рознервувався.

Щоправда, iснує i така версія: буцiмто знаменитий вiдлюдник разом зi своїм старим приятелем Гiйомом Теслею втік iще пiд час голоду при облозі. Але навздогiн кинувся лицар без страху та докору Танкред i успішно заарканив обох.

Розділ 2

У НАЙКРАЩИХ ТРАДИЦІЯХ ЖАНРУ

Коли лицарі знову почали падати з ніг від виснаження, в Антіохії розпочався довготривалий чудотворчий серіал, який був розіграний у найкращих традиціях цього жанру. Наявна була вся атрибутика: і лиха, й віщі сновидіння, і з'яви без свідків апостола Андрія Первозданного, і бесіди під час дрімоти з Ісусом Христом і навіть з божою Матір'ю Пріснодівою Марією, а як апофеоз – Божий суд із ходінням «крізь вогонь».

Усе це старанно описав капелан Раймунда Сен-Жиля, графа Тулузького, Раймунд д'Ажилль, якого в вітчизняних перекладах іменують Раймундом Агільським.

Дива, в яких хроніст брав безпосередню участь, від самого початку викликали недовіру в певній частини хрестоносної публіки, що на той час, коли панувала сліпа віра, саме по

собі було дивом. Можливо, цьому посприяв папський легат єпископ Адемар Ле-Пюї, який першу ж розповідь про дивовижні явища назвав «пустими балачками», а після несподіваного скону легата – і його намісник Арнульф, який взагалі відхилив «віщі сни» без вагань.

Це несподіване критиканство вкрай застигло Раймунда Ажиля. Схоже, саме воно й спонукало його повідати світові про дива у детальній хроніці, аби дати гідну відсіч непроханим «брехунам». Втім, цього наміру він і сам не приховує, адже буквально в перших рядках «Прологу» пише:

Ми завважили за необхідне вам [єпископу Віварі] та всім, хто живе за Альпами, розповісти про великі діяння, звершені Богом, які не перестає він звершувати щодня разом із нами на знак своєї звичайної любові до нас; взялися ж ми до цього тому, що негідні та боягузливі люди, втікаючи від нас, вживають усіх зусиль, аби подати брехню як істину. Нехай же той, хто дізнається про їхнє відступництво, не слухає їхніх балачок та уникає їхнього товариства; адже Боже військо, хоча воно й було вражене за гріхи свої лозою Господньою, але з милосердя Божого вийшло з перемогою із боротьби з поганством.

А почався дивовижний серіал так.

Одного разу граф Сен-Жиль, як завше в ці гіркі дні, обговорював із мудрим пастирем

череди Христової Адемаром становище, яке склалося в обложеному Кербогою місті.

Становище було критичним:

На той час голод був такий великий у місті, що голова коня, та ще й без язика, продавалася по два й по три соліди, нутроці кози — за п'ять солідів, а курка — за сім чи вісім. Що й казати про хліб; щоб вгамувати голод одній людині, слід було купити його на п'ять солідів. Але такі ціни не були надмірні та тяжкі для тих, хто за все міг платити дорого, маючи доволі золота, срібла та коштовного одягу; ця ж дорожнеча походила головним чином від того, що лицарям бракувало мужності [для битви].

З фігових дерев збирали нестиглі плоди, варили їх та продавали за високою ціною. Так само варили не тільки бичачі та конячі шкури, а й інші, давно вже покинуті, та продавали їх дуже дорого, так що кожен міг їх їсти за два соліди. Більшість лицарів не мали іншої їжі, крім коней, але вони сподівалися на милосердя Боже й не хотіли ще їх забивати.

Такі лиха тяжіли над обложеними; інші ж нещастя важко було й злічити. Але найстрашніше лихо полягало в тому, що багато хто з наших утікав до турків і казав їм про те крайнє становище, яке панувало в місті, а турки, захочені такими звістками та іншими обставинами, щораз більше утискали нас...

Під час бесіди графа з легатом сам на сам у палаці, котрий займав Раймунд Сен-Жиль, побачили одного боязкого бідного селянина, родом провансальця, П'єра Бартелемі.

І тут сталося справжнє, просто надприродне: граф перервав розмову із самим папським легатом, аби прийняти безвісного простолюда! Ані сторожа, ані обачний капелан Ажилль відвідувачеві ні в чому не перешкодили.

Зауважимо для себе, що легат автоматично ставав найавторитетнішим свідком цього в усіх відношеннях неймовірного «побачення». Схоже, саме це й входило до задуму чудотворців, який, зважаючи на все, зарані схвалив тулузький вельможа. Надто вже це було схоже на попередню змову. Але, як з'ясувалося по тому, Раймунд Сен-Жиль здійснив цей немислимий прийом «за насланням з небес».

– Чого тобі? – милостиво поцікавився граф.

У відповідь П'єр Бартелемі, молодий піший вояк, хоча й дуже соромився, однак прорік твердо:

– Андрій, апостол Господа нашого Ісуса Христа, чотири рази з'являвся мені та по-велівав іти до вас та вручити по здобутті міста списа, яким був пробитий, коли висів на хресті, наш Спаситель. Але сьогодні, коли я вийшов із іншими битися за межу міста, на зворотному шляху мене збили з ніг двоє вершників і ледь не затоптали кіньми. Засмучений і стомлений, сів я на камінь. Горе і страх

призвели до знемоги. Тоді знову постав переді мною Андрій разом зі своїм супутником і звернувся до мене, гнівно погрожуючи смертю, коли не покваплюся вручити вам списа.

Тоді граф і єпископ Пюї просили його розповісти все детально про одкровення та з'яву апостола.

Розділ 3

ЦИМ ПЕРЕМОЖЕТЕ!

– Іще під час землетрусу в Антіохії, коли ми її тримали в облозі, – почав П'єр Бартелемі свою оповідь, – я був охоплений таким жахом, що міг тільки промовити слова: «Господи, порятуй!»

Було вже по півночі. У наметі молодого вояка не було нікого. Аж раптом перед його наляканими очима виникли дві постаті у блискучому вбранні. Один був молодий, другий – старий із сивим побілілим волоссям, чорними виразними очима та білою бородою. Молодий був незвичайно вродливий: такий вродливий, якими не бувають сини людські. Старший спитав переляканого П'єра:

– Що ти робиш?

П'єр трусився всіма членами, розуміючи, що в наметі ж насправді нікого нема. Все-таки нарешті здолав свій переляк і собі запитав:

– Хто ти?

А той відповів, погладжуючи бороду:

– Устань з ложа, не бійся та вислухай мене. Я – апостол Андрій. Ходімо, я покажу тобі спис нашого отця небесного Ісуса Христа, якого ти віддаси графові Сен-Жилю, коли настане час, бо Господь йому призначив його від самого дня народження.

Як вони проникли в місто, не помічені сарацинами, П'єр у своєму оповіданні не повідомив. У церкві ж блаженного Петра, перетвореній турками на мечеть, апостол дивовижним чином занурився в землю й знову виринув зі списом у руці.

– Ось цей спис, – промовив він, – яким було пробито бік Спасителя.

– Владико, якщо бажаєш, я віднесу його до графа, – запропонував П'єр.

– Не зараз. Ти зробиш це негайно по здобутті міста. Тоді ти прийдеш сюди з дванадцятьма свідками та викопаш списа в тому місці, де я його взяв і куди кладу назад.

Він знову занурився під землю й виринув цього разу без списа.

Обидва візитери провели ошелешеного П'єра до його намету та вклали спати, а самі зникли.

Було ще три нічні візити з нагадуванням, і всі вони починалися із запитання:

– Чи ти спиш?

На що, прокидаючись, П'єр Бартелемі відповідав:

– Ні, мій владико, не сплю.

Однак пропустимо описання цих нічних вартувань, хоча Раймунд Ажилль кожне з них виклав дуже детально. А П'єр завершив свою розповідь такими словами:

– Тепер, коли Антіохію здобуто, я прийшов до вас, як мені було сказано.

Єпископ висловив думку, що то усе були пусті балачки. Та граф ні на мить не засумнівався, чим вельми здивував достойного легата. Адемар Ле-Пюї був стріляний горобець. Його бачили то в церковному, то в лицарському вбранні. Мечем і сокирою він володів не менш вправно, аніж дароносицею та кадилом. Іще у Франції на полі бою він був грозою для своїх церковних васалів, якщо ті через власну дурість учиняли бунт. Таких непослухів єпископ хутко врозумляв, але не пастирськими повчаннями, а більш дієво – вогнем і мечем. Він і в «мандри» подався на чолі чудово озброєного лицарського загону зі своїх васалів. Одним словом, з Адемаром Ле-Пюї жартувати було негоже. Такого не поводиш за носа.

Отже, Господь посилав спис, аби оним здолати супостатів: «Цим переможете!» Виявилося, однак, що перед тим як викопувати переможного списа, слід було п'ять днів постувати. Це було нескладно, бо вимушений піст і без того був усезагальний.

– Перепоручаю тебе на цей час, – промовив граф скромному ратникові, – моєму капелану Раймунду Ажилю.

Щойно папський легат почув ім'я капелана, остаточно переконався, що справа тут нечиста й кепсько пахне. Він надто добре знав спритний капеланів розум, адже той теж походив із Пюї та замолоду служив у єпископа. Його, ще дуже молодого, Адемар узяв до свого почту, з яким вирушив на собор до Клермона. Уже в ході «мандрів» сановитий ієрарх посвятив здібного клірика в звання священника, а згодом чи то поступився ним графові Сен-Жилю, чи приставив до нього... І ось за плечима простака, що сподобився видіння, заманячила тінь безсумнівного шахрая.

Адемар зміркував: графа ладнають у «Божі обранці». Адже сказано: «списа призначено графові Сен-Жилю з дня його народження».

Усе було б нічого, але такі справи зопалу не ладнаються. Диво – річ дуже серйозна. Воно може як зміцнити, так і підірвати престиж Церкви. Крім того, спис, яким римський легіонер Лонгін пробив стегно Христа, здавна зберігався в Константинополі серед найсвятіших реліквій. Звичайно, спис, який перебуває у схизматиків, можна було б оголосити й фальшивим... Ні, надто ризиковано! Краще поки стояти осторонь та придивлятися, що й до чого...

Розділ 4

З'ЯВА ХРИСТА ОТЦЮ СТЕФАНУ

П'ять обумовлених днів не минули марно – чудодії не дрimalи. Сталося ще одне диво. Цього разу з'явився сам Ісус Христос. Але це дивовижне видіння виказувало очевидне недоопрацювання або, як нині висловилися б, справжню халтуру.

Почати хоча б із того, що, як не дивно, Всевидючий, за чиїм бажанням і за чиїм повелінням відбувся похід задля порятунку Його ж Гробу та звільнення від нехристів Святих Місць, виявився вражаюче необізнаним. Зважаючи на те, яка відбулася розмова під час чудотворного дійства, вся хрестоносна витівка стала для Господа цілковитим сюрпризом. Виходило навіть, що апостол Андрій Первозваний укупі зі своїм безіменним супутником чинили оборудки крадькома, при-

ховуючи все від Господа. Справжня тобі небесна самодіяльність.

Цього разу чудесної з'яви сподобився не П'єр Бартелемі. Уночі, відразу по тому як П'єр побував у апартаментах графа Тулузького, Христос

З'явився одному відомому священикові на ім'я Стефан, який оплакував свою смерть і смерть своїх товаришів, бо саме вона здавалася йому близькою і неминучою; він був наляканий людьми, котрі розповідали, що бачили, як турки спускалися з гори до міста після перемоги над нашими, які втекли. Через це священик, бажаючи вмерти перед ликом Бога, увійшов до церкви блаженної Марії Прісноподіви.

Там він сповідався та почав молитися разом зі своїми супутниками.

Глянув, а молільники – всі як один – поснули просто перед олтарем. Отець Стефан заспівав із псаломника:

«Господи, хто населить твої кущі, хто опочине на твоїй святій горі?»

Ледь завмер останній звук його голосу, постав перед ним якийсь чоловік, вроди, що перевершувала всяку іншу красу, та прорік:

– Слухай-но, який це народ вступив до міста?

– Християни, – відповів Стефан.

– Які християни? – здивувався неписаний красень.

Святий отець розтлумачив йому, як умів:

– Люди, що вірують у Христа, народженого Дівою, котрий потерпів на хресті, умер, був похований, воскрес третього дня та вознісся на небо.

Тоді невідомий запитав:

– Якщо вони християни, то чому ж налякалися поган? – і далі додав: – Чи ж упізнаєш мене?

Скільки Стефан не силкувався, ніяк не міг пригадати цього красеня серед знайомої братії, а тому прорік:

– Ні, я не впізнаю тебе, але бачу, що ти найкращий від усіх.

Тоді невідомий промовив:

– Поглянь на мене пильно.

Священик, — оповідає далі Раймунд Ажилль, — глянув на нього з усією уважністю й помітив, що над його головою піднісся хрест, який блиском своїм затьмарював сонце, й тому відповів:

– Ми називаєм зображеннями Господа нашого Ісуса Христа ті образи, які схожі на тебе.

Вражений залізною логікою отця Стефана красень змушений був зізнатися:

– Ти маєш рацію, це я, — і тут-таки гордовито додав у силі своїй: — Чи не про мене ж бо сказано, що я всемогутній Бог, Господь, дужий у борні? А хто головує над вами?

Священик скорбно відповів:

— Господи, ми ніколи не мали єдиного проводиря, а більше уповали на єпископа.

І тоді суворо повелів Господь:

— Скажи єпископові: цей народ своєю негожою поведінкою віддалив мене від себе, й тому оголоси йому слово моє: зблагайте до мене, і я повернуся до вас... І скажи їм іще: якщо ви зробите, що я повеліваю вам, то за п'ять днів я змилююся над вами.

Поки він говорив усе це, виступила наперед якась жінка, лик у котрої палав незвичайним світлом, і спрямувала очі свої на Господа та промовила до нього:

— Господи, що ти говориш цьому чоловікові?

Господь відповів їй:

— Владарко, я запитував у нього, який це народ увійшов до цього міста?

— О Владико, це саме той народ, про який я тебе молю безперестанку.

Отець Стефан намагався збудити найближчого сусіда, щоби мати свідка, проте не зміг розштовхати його, бо той поринув у сон непробудний.

Попри всю свою вбогість, з'ява Христа отцю Стефану, якщо вірити палким запевненням Раймунда Ажиля, справила добродійний вплив: на військовій раді єдиним керівником над усіма ополченцями було обрано Боемунда Тарентського, але терміном

лише на п'ятнадцять днів. За цей час «Уліссу латинян» слід було розгромити Кербогу...

Небеса також щораз вдосконалювалися у з'яві знамень:

На той самий час ми бачили багато й інших одкровень через наших братів, і, крім того, нам з'явився на небі дивовижний знак. Опівночі над містом зупинилася велика зірка; розділилася потім на три частини та впала на турецький табір.

Підбадьорені всім цим наші очікували п'ятого дня, який був провіщений апостолом Андрієм і самим Ісусом Христом.

Що тим часом робив Боемунд Тарентський, у хроніці – ані мур-мур. Адже, за словами Раймунда Ажиля, спис переміг, а не Боемунд! Нема чого всіляким графам применшувати переможні заслуги списа. Тим паче що граф Сен-Жиль вдав із себе недужого та від битви ухилився...

Розділ 5

ДИВО СПИСА

Під такою назвою в багато історій хрестових походів увійшов розгром Кербоги. Якби не спис, розгром мосульського атабека під Антіохією називався б просто битвою при Антіохії, бо саме так завше називають битви – «при» чи «під».

Процедура виймання списа почалася з неприємності – єпископ Адемар Ле-Пюї навідріз відмовився освятити її своєю присутністю. Але прийшли єпископ Оранжа, граф Тулузький, лицар Понтій де Баладур, Гаральд де Туар і сам Раймунд д'Ажилль – загалом дванадцять осіб. Ось як описує капелан це священне дійство:

Наші, підбадьорені всім цим²³, очікували п'ятого дня, що був провіщений нам священником [Стефаном]. Напе-

²³ Видіннями та небесними знаками.

редодні того ми зробили потрібні приготування разом із тим селянином [П'єром], який говорив про спис, віддалили всіх від церкви блаженного Петра та почали копати... Розкопували цілий день, до вечора дехто почав впадати у відчай щодо можливості відшукати спис. Граф віддалився для охорони фортеці, й на його місце, рівно, як і на місця інших, що потомилися від роботи, ми запросили нових осіб із тим, аби діяльно провадити розкопування.

Юнак, який повідав нам про спис, коли побачив, що ми знесилені, скинув пояс і взуття та в самій сорочці спустився в яму й попросив нас молити Бога про вручення йому списа, яке надихне його народ і подарує йому перемогу. Нарешті Господь, всеблагий у своєму милосерді, послав нам спис, і я, котрий пише ці рядки, поцілував його, щойно кінець з'явився з-під землі. Не можу сказати, яким захватом і якою радістю сповнилося тоді ціле місто...

Раймунд не осквернив своєї хроніки суто мирським задумом Боемунда Тарентського щодо розгрому азійської орди Кербоги, що вдвічі перевищувала чисельністю виснажені голодом загони хрестоносців. А тому хід битви й донині перебуває в пільмі невідомості. Головні персонажі битви в описанні

Ажиля – віднайдений спис і він сам, котрий розмахує ним у запалі та благословляє воїнів христових тим диво-списом, немов святим хрестом.

Але й після цієї настільки дивовижної перемоги, милостиво дарованої Господом, число недовірливих щодо списа не поменшало. Затявся єпископ Адемар, якого мучили сумніви. А Боемунд до того знахабнів, що, за повідомленням іншого хроніста, не приховував свого обурення з приводу того, що граф Сен-Жиль і його капелан морочать усім голови, вдаючись до образливої брехні. Граф-бо всю битву зволив «нездужати»... А тепер – нате вам: приписує своєму шматку заліза нашу перемогу.

– Хай жадібний граф, – на все горло волав Боемунд, – приписує її своєму списові, хай чинить так і дурний люд. Ми ж перемогли й перемагатимемо надалі іменем Господа нашого Ісуса Христа.

Не інакше – гординя замучила...

Зате на своєму колишньому благодійникові Адемарові честолюбний «режисер чудес» цілковито зірвав злість. Коли після якоїсь швидкоплинної хвороби сконав несхибний папський легат, невтомний капелан, попри високий духовний сан і святість життя єпископа, негайно запроторив його... до пекла, про що під присягою свідчив той самий фахівець з видінь-сновидінь П'єр Бартелемі.

Виявляється, під час чергового інтерв'ю апостол Андрій повідомив йому, що єпископ покараний пекельними муками за недовіру до диво-списа і за сумнів у Божому Провидінні.

– О селянська тупість! О мужицька дурість! – прокоментував потусторонні події Боемунд.

– Як можемо ми вірити в усе це? – запитували лицарі в хроніці анонімного учасника подій «Діяння франків та інших єрусалимців».

Тоді до сновиди П'єра, який став уже мало не професіоналом, просто з «пещі вогненної» з'явився з підтвердженнями сам звічений чортами єпископ. Вигляд він мав моторошний. Він гірко скаржився:

– Моя голова і моє обличчя спалені в пеклі, як ти можеш бачити...

Але і з'ява покійного Адемара не справила належної дії. Його духовний наступник Арнульф відверто виказував ворожість до всіх і всіляких лежебок, що спеціалізуються на видіннях уві сні.

П'єр Бартелемі, коли почув про це, сповнився обурення та сказав, як людина пряма, котрій добре відома істина:

– Я хочу і прошу, щоб розпалили велике вогнище. Я пройду крізь вогонь разом із Господнім списом. Якщо це спис Христа, то я вийду цілий і неушкоджений. Якщо ж це обман, то я згорю. Я піду крізь полум'я, бо

вже бачу, що дехто насмілюється не довіряти
видінням та свідченням.

Залишається повторити висловлювання,
що давно вже набило оскому:

– О часи! О вдачі!

Розділ 6

Я ЗНАЮ ТВОЇ ПОМИСЛИ...

Смілива пропозиція П'єра була сприйнята із вдячністю. Зацікавлені особи благочестиво приписали йому найсуворішу дієту, що мовою церковників звалася постом.

Ми розпорядилися про розведення вогню того самого дня, коли Господь був замучений та розіп'ятий на хресті за-
для нашого порятунку, — одним словом, стра-
сної п'ятниці.

Зранку на чудове та повчальне видовище зібралася сила-силенна люду. Чекати довелося довго, до полудня – далися взнаки дрібні організаційні затримки. Чорно-біла церковна братія з'явилась уся до єдиного босонога, аж до архієпископа. Із сухих олив спорудили вогнище у 14 футів завдовжки; дерево було

складено в два ряди та поміж ним залишено прохід завширшки фут, а висота дров'яних куп досягала 4-х футів. Капелан Раймунд Ажилль особисто звершив належні до такого випадку ритуальні дієства. Нарешті він урочисто проголосив, щоправда, чи то при цьому поплував, чи поєднав видіння П'єра та отця Стефана:

– Якщо всемогутній Бог говорив із цим чоловіком віч-на-віч, і якщо блаженний Андрій вказав йому списа під час його недрімання, то нехай він пройде крізь вогонь неушкоджений. Якщо ж цього не було і якщо все це вигадка, то хай полум'я спопелить його разом зі списом, якого понесе він у руках.

І все зібрання, чисельністю не менш як на Клермонському соборі (автор вказує цифру в сорок тисяч людей), стало на коліна та нетерпляче ревнуло:

– Амінь!

Описання «проходження крізь вогонь» (певна річ, у орнаменті дрібних чудес) цілком гідне відтворення:

 Тим часом вогонь роздмухало так сильно, що полум'я піднялося на тридцять ліктів, і ніхто не міг наблизитися до вогнища. Тоді П'єр Бартоломій у самій лишень туніці, став навколішки перед єпископом міста Альбера та закликав Бога у свідки, що він нічого не вигадав... і якщо він у чомусь збрехав,

то хай ніколи не зможе пройти крізь вогонь, що палає перед ним...

Коли єпископ вручив йому списа, він твердою ногою увійшов у вогонь, тримаючи в руці списа, на певному місці посеред полум'я він зупинився, далі з Божою поміччю дійшов до кінця його.

Було кілька осіб, які сподобилися бачити нові знамення, перш ніж він увійшов у вогонь. Священик Еверард, який потім з любові до Бога лишився в Єрусалимі, Гійом, син Бона, чудовий лицар родом із Арля, і свідчення інших правдиво доводять також, що вони бачили те саме. Ще один шановний лицар Гійом на прізвисько Негідний, бачив якогось чоловіка у священницьких ризах із насунутим на чоло каптуром перед тим, як П'єр увійшов у вогонь; далі, не помічаючи, щоб він виходив і гадаючи, що той чоловік був сам П'єр Бартоломій, він почав голосно ридати, бо подумав, що той загинув у полум'ї.

Людей зібралося стільки, що не могли всі бачити одного й того самого. Нам було багато ще розказано й іншого, але ми пропускаємо це, побоюючись, що надокучимо читачеві; втім, у всякій справі три бездоганні свідчення вважаються достатніми. Коли П'єр пройшов крізь вогонь, народ, не зважаючи на полум'я, кинувся збирати жар та попіл з такою старанністю, що скоро не лишилося нічого. На думку цих людей, Господь у подальшому звершить багато чудес за допомогою таких решток.

Проте опіки були настільки значні, що внаслідок «Божого суду» з випробуванням вогнем нещасний добрий приятель апостола Андрія пометався кілька днів у гарячці та й віддав Богові душу. Звісно, Раймонд Ажилль не міг визнати такого природного завершення в жодному разі. Адже через такий несприятливий «вердикт згори» хитромудра витівка летіла шкереберть і всі неймовірні зусилля виявлялися марними.

І ось, аби приховати цей ганебний конфуз, наш капелан придумав зовсім уже недолугу «історію хвороби з летальним фіналом»:

Коли П'єр Бартоломей вийшов із вогню так вдало, що його туніка нітрохи не обгоріла й не лишилося ані найменшого сліду вогню на найтоншій тканині, в яку було загорнуто Господнього списа, люд кинувся до нього, й він списом Господа благословив усіх знаменням хреста та гучно проголосив:

— Боже, поможи!

Люд, кажу я, кинувся на нього, повалив на землю, й він був стоптаний ногами величезного натовпу, бо кожен хотів до нього доторкнутися²⁴ або отримати клаптик його одягу, щоб у всьому переконатися остаточно. Йому поранили в трьох чи чотирьох місцях ноги, вирвали навіть шматки м'яса, зламали спинову кістку та скалічили його.

²⁴ *Ногами?*

Ми гадаємо, що вмер би він на місці, якби Раймонд Пелец, шляхетний і дужий лицар, не зібрав своїх товаришів та не кинувся в натовп, щоб звільнити П'єра, захищаючи його так, що самому йому загрожувала небезпека.

Погодьтеся, що ця бурхлива розправа швидше нагадує самосуд, аніж трепетне поклоніння «Божому обранцеві». Та й із переломами хребта хроніст очевидячки передав куті меду. Відомо, що після таких «травм» смерть настає негайно. Недарма саме така страта практикувалася в орді Чингіз-хана...

Цікаво, що цей унікальний хроніст сам необережно обмовився, викриваючи себе як ініціатора всієї авантюрної витівки.

У день скону П'єр прикликав графського капелана та сказав йому:

– Навіщо ти хотів, щоб я на доказ істинності списа і всього іншого, про що я говорив, пройшов крізь вогонь? Я дуже добре знаю твої помисли.

І він розповів йому його думки. І оскільки Раймунд²⁵ відмовлявся, то П'єр Бартоломей заперечив:

– Ти не можеш відмовлятися, бо я знаю це напевне. Усе те, від чого ти відмовляєшся, я дізнався тієї ж ночі від благословенної Діви Марії та єпископа Адемара.

²⁵ Про себе д'Ажилль пише від третьої особи.

Тоді Раймунд побачив, що його помисли виявлено й визнав себе винним перед Богом та залився гіркими слізьми.

А П'єр втішав його кволим голосом:

— Не впадай у відчай, бо Свята Діва Марія і блаженний Андрій виблагають для тебе прощення в Бога. Ти ж зі свого боку молися старанно.

Пробачення за що? За які гріхи? Про які потаємні помисли йдеться в цьому доволі дивному діалозі? На всі ці запитання дає недвозначну відповідь єдиний світський літописець того часу, звитяжний норманський лицар Рауль де Каен. Відразу ж зазначимо: видно, з цієї причини його праця цілковито позбавлена богословської риторики. Лише факти, але в жвавому та яскравому викладі! Втім, у релігійності Рауля не доводиться сумніватися, бо його наставником був не хто інший, як перший єрусалимський патріарх Арнульф, який протягом усього походу служив капеланом у герцога Роберта Норманського, а в розпалі антиохійських чудасій замінив спочилого Адемара Ле-Пюї.

Схоже на те, що звістки про чудодійний спис рознеслися далеко – за гори високі й за доли широкі, за самеє синєє море. Принаймні вони довгенько хвилювали прискіпливих розумах.

У глухішому варіанті ця суперечка розгорілася у творіннях духовних осіб. М. А. За-

боров пише, що «єпископ Адемар Ле-Пюї не був єдиним скептиком. Інша духовна особа, Фульхерій, який, до речі, стверджував, що Адемар Ле-Пюї вважав списа, знайденого в храмі, підробкою, також, вірогідно належав до числа тих, що сумнівалися, чи справжній він: у всякому разі, цей священник-історик більш ніж скупо й без жодного вияву ентузіазму говорить у своїй «Єрусалимській історії» про чудодійну знахідку. Абат Гвіберт Ножанський, що жив пізніше та обстоював протилежну точку зору, у своїй оповіді обурено зазначав, що, на думку Фульхерія, П'єр Бартелемі винен був у підробленні списа. Щоправда, такого тексту в «Єрусалимській історії» нема, але скепсис автора все ж таки відчутний (недарма ж сам Гвіберт Ножанський формулює точку зору Фульхерія вельми обережно: «як кажуть про нього...»).

Невдовзі по смерті єпископа Адемара Ле-Пюї скептиків очолив капелан герцога Роберта Норманського єпископ Арнульф. Усі спроби тих, хто повірив у диво (або вдав, що повірив) змусити Арнульфа розлучитися з власними сумнівами виявилися марними». А для сумнівів церковні ієрархи мали вагомні підстави. Вважалося, що «справжній спис» по захопленні Єрусалима «нечестивими агарянами» в 614 році було вивезено до Константинополя де він зберігався як одна з найдорожчих реліквій у Фароській церкві Пріснодіви Богородиці. Коли до Царграда прибували «смиренні прочани», будь-який із них міг зворушено

споглядати спис, «яким було пробито нашого Господа». А вже священники тим більше знайомилися з настільки рідкісними реліквіями...

Однак час і нам ближче познайомитися з достойним лицарем Раулем.

Розділ 7

ДЕТЕКТИВ РАУЛЬ ІЗ КАЕНА

Чи то лицар, позбавлений спадщини, чи малопомісний нормандський дворянин Рауль де Каен з'явився в Палестині, коли йому виповнилося чверть століття від народження. Це сталося 1107 року, за вісім літ по звільненню із сарацинської неволі Гробу Господнього. Він одразу ж був прийнятий до почту Танкреда з належним утриманням. Слід зазначити, що Рауль володів рідкісною серед лицарської братії чеснотою – він був доволі освічений, неабиякий грамотій.

Лицар близько спілкувався і з князем Боемундом, і з його намісником Танкредом.

Шоденні бесіди їхні без кінця поверталися до того, як там-то турки були змушені втікати, а там-то франки мужньо чинили опір; як в одному випадку

супротивник був перерізаний, а в іншому — як віднімали в них самих міста. При цьому, коли обидва князі, бувало, починали оповідати про всі ці події, мені іноді здавалося, не знаю чому, вони кидали погляди на мене, немов бажаючи тим сказати: «Ми говоримо для тебе, ми на тебе розраховуємо.

Вони говорили Раулю також, мовляв, нас пожирають лінощі, натомість історики давнини знаходили в літературній праці найбільшу насолоду. Чому ж так змаліли люди в наш час? Чому цей натовп лінюхів мовчить про перемоги воїнства Христового? Таким чином вони обидва спонукали лицаря до літературної праці. Особливо допікав Раулеві «творчими натяками» Танкред. Але придворний грамотій усе не брався за перо. Свою вперту нехить до псування паперу він умотивовує дуже цікаво й гордовито:

Серце моє кожного разу відповідало йому тихцем: те, про що ти просиш мене за життя, отримаєш не інакше, як по смерті, якщо я переживу тебе. Я не хвалитиму тебе за життя, але я похвалю тебе по смерті. Я піднесу тебе, коли ти завершиш свої подвиги. Адже тільки в цьому випадку ані гординя не опанує того, кого вихваляють, ані той, хто вихваляє, не принизиться до лестоців. Тоді й заздрісний умовкне, й шепіт припиниться, бо з твоєю смертю припиняться ті подарунки, якими ти нена-

станно осипаєш мене за життя, і отруйні язики не матимуть права називати мене продавцем, а тебе — покупцем казок.

Як сказав, так і вчинив: свою історико-біографічну хроніку Рауль справді написав після скону свого лицарственного кумира. Із прологу можна зрозуміти, що головним його «консультантом» (принаймні в справі про диво-спис) був його духовний ментор:

Далі я обрав тебе, найученіший патріарху Арнульфe, за свого наставника, щоби ти відкинув у мене зайві сторінки, заповнив пробіли, пояснив темне й переробив сухе, бо я знаю, що ти не цураєшся всіляких наук, то й твої виправлення будуть для мене солодші за мед; о, якби я, котрого ти настановляв у дитинстві, бувши й сам іще молодим, міг тепер, по змужнінні, знайти у твоїй старості керівника, який би виправив усі мої помилки!

У лицарських «Діяннях Танкреда» ми й знаходимо «звіт про розслідування» темного боку видінь П'єра Бартелемі. З неприхованою іронією описує Рауль процедуру відшукування списа:

Він дочекався слушної нагоди для свого ошукання, озброївся киркою, стрибнув у яму [викопану під плитою церкви] та наблизився до краю.

— Копати слід отут, — оголосив він.

Багато разів ударяючи киркою в землю, П'єр досяг нарешті бажаної мети: обманом захований ним самим спис з'явився з-під землі.

Так і бачиш, як посміюється Рауль, додаючи до цього:

Ошуканству сприяла темрява, темряві сприяло скупчення люду, а скупченню люду сприяла тіснота місцини.

Сама по собі ця містифікація Рауля не надто цікавила: в ошуканстві він нітрохи не сумнівався й двічі назвав шукача списа «творцем обману». Перш за все його цікавило питання щодо мети змовників, яка спонукала їх стати на цей згубний шлях. Спливло на поверхню старе, як світ запитання: хто мав із того зиск?

А зиск мав отримати лише граф Сен-Жиль, якому апостол Андрій вустами П'єра повідомив, що «графові від народження призначено списа»...

Цей «політичний детектив», що вийшов з-під пера норманського лицаря, почався з того, що князь Боемунд Тарентський перед тим, як розкрити свій план оволодіння Антіохією, почав на раді ватажків вимагати, аби місто з прилеглою до нього місцевістю було віддано йому в неподільне володіння. Тулузький граф, який сам збирався захо-

пити «перлину Сирії» у свої сеньйоральні лабети, буквально розлютився. Але поміркований «Улісс латинян» був несхибний: або він отримає те, чого вимагає, або з усім своїм військом завантажиться на кораблі та відпливе геть, не розкриваючи своєї таємниці. А решта – хай їй грець. Нікому без нього Антіохії не здобути...

Безперечно, це був найсправжнісінький шантаж із жорсткою умовою: або так, або ніяк. Герцоги й графи знехотя поступилися. Кербога он уже на підступах! Антіохію необхідно захопити нагайно! Якщо не поквартитися, то на кораблі доведеться сідати всім і тим самим покласти край «пілігримству». Щоправда, була висловнена пропозиція, щоб місто поділити між головними ватажками на рівні частки. Але досвідчений у справах житейських Улісс не забажав відмовлятися від подарунка Фортуни, бо відчував свою беззастережну перевагу. Він стояв на своєму непохитно. В давньоримських традиціях: аут Цезар – аут нігіль!

Першим підтримав зазіхання упертюха папський легат Адемар Ле-Пюї: краху походу Урбан II йому не пробачив би ніколи. Та й те сказати: чи ж не байдуже йому – бути духовним владикою цілого володіння чи розділеного на частки? А за єпископом потяглася й решта. Одним словом, питання було вирішене на користь Воемунда во славу Господа...

І ось коли замкнуті в місті хрестоносці почали мучитися від голоду, й було пущено в хід задум зі списом. Мета його – виставити графа Сен-Жиля мало не Божим обранцем і тим самим заперечити право Боемунда на володіння містом. Становище було непевне, усе здавалося можливим.

Але Боемунд виявився не таким простим. «Вигадники» швидко поламали об нього свої зуби. За словами Рауля де Каена, Боемунд доценту розгромив усі «справи». Він відверто висміяв усю таємну вигадку провансальських інтриганів. «Улісс латинян», перебираючи факт за фактом, показав доволі непривабливу картинку цього містичного спектаклю, який він назвав «пречудовою вигадкою».

Не важко зрозуміти, що настільки раціоналістичне «розслідування» було викликане суто політичними міркуваннями. Цю саму точку зору поділяє і М. А. Заборов, який у монографії «Хрестоносці на Сході», зокрема, вказує:

«Рауль Каенський, переповідаючи цей епізод, не вдовольняється з'ясуванням того, що стояло за «дивом». Він іде далі й показує, для чого саме графові Тулузькому знадобилося вдаватись до благочестивого обману. Граф хотів отримати певний матеріальний та морально-політичний зиск зі своєї вигадки. Після перемоги над Кербогою Раймунд і його оточення, котре й до того вперто твердило про заслуги провансальців у виявленні святого списа, а відтак, в ствердженні Антіохії за хрестоносцями, ще наполег-

ливіше почали запевняти, що саме графові Сен-Жилю «має бути приписана слава цього тріумфу – під час битви під клич провансальців списа несли попереду війська».

Скажемо прямо: спроба цілковито безглузда, бо яким же чином можна приписати людині перемогу в битві, в якій вона й участі не брала?

Проминули століття. Настав час, коли кардинал Просперо Ламбертіні, вже ставши папою Римським під іменем Бенедикта XIV (понтифікат 1740–1758 років) офіційно відкинув брехливу версію про Антіохійський «святий спис». Це був той самий незвичайний в історії папства апостолик, який одного разу висловив таку вбивчу для невігласів-чудотворців думку:

– Мені докоряють, – сказав він, – що я надто часто звертаюся до Тассо, Данте й Аріосто. Але хіба не відомо, що читання цих авторів є для мене солодким напоєм, який дає змогу переварити грубу їжу тупих церковних кулінарів? Ці поети захоплюють мене своїм блискучим мистецтвом, і лише з їхньою допомогою можу я здолати релігійні нісенітниці.

Ось, напевне, і всі варті уваги легенди про дива, породжені містичною фантазією перших організаторів хрестоносного руху, що дійшли до нас у письмових переданнях того часу.

ЗМІСТ

Потойбіччя історії 3

Книга перша.

Переддень хрестових походів..... 5

Хронологія 7

Пролог

Святий Сатана, він же –

Пекельна Головешка..... 11

Частина I

Корона Альбіону21

Розділ 1

Годвін, син Ульфнота волопаса 23

Розділ 2

Король Едуард на прізвисько Сповідник

(скількись років по тому)..... 29

Розділ 3

Король помер! Хай живе король! 37

Розділ 4

Син Роберта на прізвисько Диявол 46

Розділ 5	
У дні комети.....	55
Розділ 6	
Королева Франції Бертрада, вона ж – Анна, дочка Ярослава Мудрого.....	59
Розділ 7	
Удома.....	64
Розділ 8	
Легат папи римського Гільдебранд Пекельна Головешка.....	68
Розділ 9	
Конунг Харальд Хадрад, син Сигурда на прізвисько Свиня.....	79
Розділ 10	
Граф Бретані Конан, син Аллена	84
Розділ 11	
Реквієм за конунгом Харальдом.....	92
Розділ 12	
Прокльон Едгіди.....	102
Розділ 13	
...Аби пізнав, що вготовано йому в геєні вогненній.....	109
Частина II	
Ходіння в Каноссу.....	117
Розділ 1	
Не відринув, не осяг, не простив... ..	119
Розділ 2	
Більше в 1744 рази.....	123

Розділ 3	
Кажу тобі: «ізиди, ізиди!»	131
Розділ 4	
Крижана стежа покаяння	139
Розділ 5	
Божий глас вустами німого	147
Розділ 6	
Не здоровим потрібен лікар, а хворим	157
Розділ 7	
Ми і янголів судити будемо	163
Розділ 8	
Тяжко папі догодити	171
Розділ 9	
Повернення в «лоно матері нашої»	178
Розділ 10	
Знамените покаяння Гейнріха в каносі.....	184
Розділ 11	
Останні акти у виставі Клію	189
Розділ 12	
Фінал у Салерно.....	202
Книга друга	
Легенди заморських мандрів	207
Хронологія	209
Від автора	211

Частина I

Так забажав Господь215

Розділ 1

Солодкий кусень від труни217

Розділ 2

Казка є казка,
та натяку не позбавлена225

Розділ 3

Божий мир.....231

Розділ 4

Явлення пустельника
народові239

Розділ 5

Легенда та бувальщина245

Розділ 6

Агасфер приходять
і йде собі.....255

Розділ 7

Скарби, розкидані
на шляху260

Розділ 8

«Так бажає Господь!»269

Розділ 9

Таємничий незнайомиць280

Розділ 10

Сталося дивовижне явище...286

Розділ 11

Ідіть і отримаєте!292

Розділ 12

Не він винуватець298

Частина II	
Антіохійські чудасії	305
Розділ 1	
Було приємне видовище.....	307
Розділ 2	
У найкращих традиціях жанру	313
Розділ 3	
Цим переможете!	318
Розділ 4	
З'ява Христа отцю стефану	322
Розділ 5	
Диво списа	327
Розділ 6	
Я знаю твої помисли.....	332
Розділ 19	
Детектив Рауль із Каена	340

Літературно-художнє видання

Юрій ЯЧЕЙКІН

ЗОРЯ ХРЕСТОВИХ ПОХОДІВ

Відповідальна за випуск Ю. Оскольська

Підписано до друку 03.04.2007.

Формат 60х90/16.

Умовн. друк. арк. 22. Обл. вид. арк. 8,63.

Гарнітура SchoolBook. Друк офсетний.

Наклад 2 000 прим.

Зам. № 22-04

Віддруковано:

ПП «Мрія-Друк»

тел. (057) 755-20-40

ТОВ «Гамазин», 04071, м. Київ, а/с 110.

Телефон для оптових покупців: (044) 467-50-24

Доля вибирає того, хто дивиться їй в обличчя і не відводить погляду.

Але часом обличчя долі стає обличчям найлютішого ворога. Гейнріхові IV, германському імператорові, було лише 27 років, коли самозваний папа Гільдебрант вирішив випробувати на ньому свою владу. Історики називають це боротьбою за інвеституру – боротьбою, у якій королі та імператори змушені були схилитися перед римським понтифіком. Саме ця перемога дала католицькій церкві не просто номінальну владу над світськими правителями, але владу повелівати душами людей. Результат – хрестові походи, розкол церков, альбігойські війни, багаття інквізиції...

На думку Юрія Ячейкіна, ці відомі події – лише позірна перемога церкви, адже факти свідчать зовсім про інше.

ISBN 978-966-2938-10-4

9 789662 938104